tarih VE toplum

1000 LİRA (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / ARALIK '87

AYLIK EK

İSTANBUL'DA BİR SENE

Mehmet Tevfik

ARKA KAPAK

ELBİSE-İ OSMANİYYE

Osman Hamdi

OSMANLI ARŞİVLERİ/ ABDULLAH CEVDET VE ÂDÂB-I MUÂŞERET/ EVANGELİNOS MİSAİLİDİS/ ALİ EKREM BOLAYIR/

TÜRKİYE'NİN İLK SINIRLARI/ VEHİP PAŞA/ GİRİT'TE TÜRKÇE BASIN/ İNCİR KÜLTÜRÜ/ DERVİŞ PAŞA/

48

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

METE TUNÇAY
Alman Sol Basınında Türkiye Konuları
6

ORHAN KOLOĞLU
Girit'te Türkçe Basın
9

EKREM IŞIN
Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşereti
13

UYGUR KOCABAŞOĞLU
Karagöz'den
21

TURGUT KUT
Temaşa-î Dünya ve Cefakâr u Cefâkeş'in Yazarı Evangelinos Misailidis Efendi
22

KEVORK PAMUKCİYAN
Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık
27

NECDET SAKAOĞLU
Türkiye'nin İlk Sınırları, İlk Vilâyetleri
30

ÜLKÜ ALTINOLUK
Batı Anadolu'da İncir Kültürü ve Mimari Biçimlenme
36

TAHA TOROS
Namık Kemal'in Oğlu Ali Ekrem
38

İSMAİL ARAR
Macera Dolu Bir Hayat, Vehip Paşa II
41

SALİH ÖZBARAN
Osmanlı Arşivi ve Tarihin Geleceği
49

A.HÜSREV HATEMİ - A.KAZANCIGİL
Bilim Tarihimizden: Kimyager Derviş Paşa
54

KİTABİYAT

MEHMET ALİ KILIÇBAY
Türkiye Tarihine İlişkin Üç Kitap

MUHİDDİN TUŞ
Yaşayan Tarih, Bir Kasabanın Anatomisi

CEMİL KOÇAK
Hans Rohde'in Üç Kitabı
57

Kapak: Dansöz, Sèbah and Joaillier, Ambrotype, 1880'ler. Engin Çizgen Kolleksiyonu.

tarih.toplum **ARALIK 1987 CİLT 8 SAYI 48**

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Sayfa Düzeni
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Şadi Arabacı
Fatih M.Öztan

Reklam ve Halkla İlişkiler:
Ayşe Silivri

Reklam İçin Telefon:
512 17 32

Satış Müdürü: Şeref Gün

Ofset Hazırlık: Perka A.Ş.

Renk Ayrımı: Ebru Grafik

Baskı: Ayhan Matbaacılık

Genel Dağıtım:
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 12.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 25 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 40 $/yıl • Avustralya: 45 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255561 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 1000 TL.

Okuyucu Mektupları

Bir Cevap

Tarih ve Toplum'un 47. sayısının "Okuyucu Mektupları" sayfasında, Cem Behar'ın Toderini'yi tanıtan yazım ile ortak çevirimiz üstüne eleştirilerini kısaca cevaplandırayım.

1. "Rahip Toderini ve Eseri Üstüne", bir "makale" değil, yazarı Türkçede kısaca tanıtmaktan başka amacı olmayan, iddiasız bir tanıtma yazısıydı. Toderini'nin kitabı için, "Türk edebiyatı konusunu Avrupa dillerinde ilk kez ele alan kaynaklardan biri" denmesi gerekirken, "ilk eser" denmesi "keskin bir yargı"nın değil, bir vurgu hatasının sonucudur. Ama baktım, "Toderini'nin eseri, Türk edebiyatı tarihinin bir Avrupa dilinde ilk geniş ele alınışıdır," diyen *Enciclopedia Italiana* da bu yazar için biraz keskin bir yargıya varmış. Donado'nun kitabı ise bizzat Toderini tarafından metinde birkaç kez okura hatırlatılıyordu.

2. Kantemir hakkında kitaplar yazan Romen tarihçiler (Teodor Burada, P.P. Panaitescu, I.I. Minea) ... *Vech-i Mahsus*'tan hep ... *Vech-i Hurûfât*'ın başka bir nüshası olarak söz ederler. Bu yazarlar da Toderini'nin hatasını mı sürdürüyorlar? Gene aynı kaynaklara göre, Rauf Yekta'nın kitaplığında bulunan, Kevserî tarafından kopya edilmiş nüsha da bu başlığı taşımaktadır. Bilindiği gibi, T. Burada 1908'de İstanbul'da, R. Yekta'daki nüshayı görmüş, eserden çeşitli bölümler alıp yayımlamıştı. Kaldı ki, Toderini'nin 19. sayfadaki bir arabaşlığını kitap adı olarak kaydetmesi de pek inandırıcı görünmüyor. Öte yandan, "Kantemir'in benim elime geçen, Türkçe *basılmış*..." cümleciğindeki altı çizili kelimeyi müsveddelerimde "yazılmış" diye çevirdiğim halde, daktilo ederken dalgınlıkla "basılmış" diye yazmışım. Sonuç olarak o şekilde yayımlanan, ama anlamı bozmayan bu hata basit bir kalem sürçmesine bağışlanabilirdi.

3. Yazıda "Toderini'nin Türk musıkisi 'teorisine' katkıda bulunduğu" söylenmemiştir. Musıkici ya da müzikolog olmadığı da belirtilmişti. Öyleyken, ilginç gözlemlerin yanısıra bazı teori kırıntıları sunabilmiştir. Örneğin Türk musıkisi aralıklarıyla armoninin bağdaştırılması yolundaki umuduna Rauf Yekta da değer vermişti.

45. sayımızda resmini yanlış bastığımız santur.

Behar'ın "çeyrek ses" konusundaki yorumuna karşı çıkmıyorum. Ancak, Toderini "çeyrek" terimini kullanmıyor, "yarım-tonun parçacıkları", "Türk musıkisi için gerekli sesler" vb. diyor. Behar'ın da belirttiği gibi, seslerin ölçümü için bir teşebbüsü olmamış. Bir tam sesin dörde bölünmesi mutlaka çeyrek sese mi işarettir? Bunlar, "çeyrek", "koma" vb. diye nitelenemeyecek, sadece kulak gücüyle belirlenmiş herhangi bir ara ses olamaz mı? Ayrıca, tanburdaki tam aralıklar dörde değil, çoğunlukla üçe bölünmüş. Bense, Toderini'nin tablonun hazırlanışında iki Osmanlı musıkicisine danışıldığını söylemesine dayanarak, sekizli'yi 24'e bölme varsayımının 18. yüzyılda bilindiğini düşünmüş, 24 Aralık'tan bahsedenler tarihinde Toderini'nin de adı anılmalıdır demek istemiştim. Bundan başka, bizim musıkicilerimiz Tanzimat döneminde Batı notasını herhangi bir değiştirme işaretine başvurmadan kullanmışlarken, onlardan bir yüzyıl önce, musıkici olmayan bir rahibin kendince bazı işaretler kullanması da ilgimi çekmişti. Türk musıkisi üstüne yazan Avrupalılar bizim yazarlarımızın eserlerinde rastlanamayan malzemeler, ipuçları veriyorlar (sözgelişi, Toderini'nin tanburundaki perdeler yanlıştır, ama armudî tekneli olmayan, bugünküler gibi olan bu tanburu Osmanlı minyatürlerinde göremiyoruz). O zaman, Toderini'nin ya da bir başkasının eserini eksileriyle değil, artılarıyla değerlendirmek kanımca daha doğru olur.

Cem Behar'ın kendisiyle bir kez de olsa karşılaşıp tanıştığı bir kimsenin yazısından, "Bülent Aksoy imzasıyla yayımlanan yazı" diye söz etmesi biraz yadırgatıcı. Ben gene de, yazıyı, çeviriyi dikkatle okuyup eleştirilerini yazdığı için Behar'a teşekkür ederim. □

BÜLENT AKSOY

İttihatçıların 1917'de Kurdukları Yapay Sosyalist Parti

TARİH ve Toplum'un 47. Kasım 1987 sayısında çıkan "Linz Notları"nda (s. 22/278), yapay bir Sosyalist partisi kurup Stockholm'e delege gönderme fikrini, Osmanlı hükûmetine o zamanki Avusturya-Macaristan Hariciye Nâzırı Graf (Kont) Czernin'in verdiğini öğrendiğimizi belirtmiştim. Bize salık verilen kaynaklardan birinde şu sözleri buldum:

"Czernin kongre düşüncesini destekliyor, daha doğrusu ondan kendi amaçları için yararlanmayı tasarlıyordu. Avusturya-Macaristan sosyalistlerinden Stocholm'e gidenler hakkında, oradaki elçiye çektiği telgrafta, bunların kendi temsilcileri olmadığını, ancak tam desteğini alarak geldiklerini ve bu nedenle, elçiliğin kurye hizmeti, şifre vb. gibi bütün kurumlarının onlara yardımcı olmasının gerektiğini bildirmişti. Türk hükûmetinin kısa bir süre içinde bir sosyal demokrat parti kurmasını, hazırlanan programının konferansa sunulmasını ve parti temsilcilerinin Stockholm'e gönderilmesini de sağladı Bu ayarlama başarılı oldu. Konferans delegeleri onayladı ve dinledi: Türk hükümeti ile Czernin'in Türkiye'nin tamamiyeti konusundaki dileklerini, Mısır'ın geri verilmesini, İngilizlerin işgal ettikleri bölgelerden çekilmesini istediklerini anlattılar."

Edvard Benes, *Der Aufstand der Nationen - Der Weltkrieg und die Tschechoslowakische Revolution* (Berlin: Bruna Cassirer Verlag, 1928). s. 294-295.

Selam ve sevgiler, □

METE TUNÇAY/BERLİN

OKUYUCULARA MEKTUP

Tarih ve Toplum, elinizdeki sayı ile birlikte 8. cildini tamamlamış bulunuyor. Öncelikle dergiyi bugüne kadar yalnız bırakmayan siz okurlarımıza teşekkür etmek istiyoruz. Gerçekten tam dört yıldır süregelen yayın hayatımızda bizleri ayakta tutan en önemli güç sizlerin desteği oldu. Bunun yanısıra bu süre içinde yazılarını esirgemeyen ve değerli arşivlerinden yararlanmamızı sağlayan yazar dostlarımızla arkadaşlarımız bir diğer güç kaynağımızdı. Dört yılı geride bırakırken tek dileğimiz, bu desteğin artarak sürmesi ve daha nice ciltleri birlikte devirmemiz, nice yılları yaşamamız...

Bu arada yeri gelmişken okurlarımızın bir bölümü arasında bazı yanlış anlamalara neden olan bir konuya da açıklık getirmek istiyoruz. Kimi zaman bu sayfada -en son geçen sayıda- değindiğimiz bazı sorunlardan karamsar sonuçlar çıkaran okurlarımız bu kaygılarını bize kadar ileterek, derginin geleceği hakkında tereddütlerin olup, olmadığını soruyor. Önce şunu belirtelim; biz o değinmelerde sadece tesbitlerde bulunduk, bir tarih dergisinin yaşaması için nelerin gerekli olduğunu ve geçmişte yayınlanmış dergilerin yayınlarını hangi koşullarda sürdürdüklerini anlatmaya çalıştık. Yoksa *Tarih ve Toplum*'un kaderiyle ilgili karamsar bir tablo çizmek gibi bir amacımız yoktu. Tersine özellikle son dönemlerde derginin "kaderi"ni daha aydınlık gördüğümüzü ve bunun için daha çok çaba harcadığımızı bir kez daha belirtelim. Hem son sayılarımız da bunu göstermiyor mu...

Bu sayımız yine beğeneceğinizi umduğumuz yazılarla dolu. Salih Özbaran, geçen sayılarda bir hayli ilgi toplayan tarih eğitimi ile ilgili yazılarından sonra bu sefer de Osmanlı arşivlerini konu ediniyor. Son yıllarda üzerinde bir hayli tartışma başlayan bu sorun elbette ki bir değil birkaç yazının konusu.

Bu sayıda basın tarihine ilişkin yazılarını ilgiyle izlediğimiz Orhan Koloğlu, Girit'te Türkçe Basın başlığı altında Osmanlı döneminde oldukça önemli bir konuya değiniyor. Ekrem Işın ise yazısında Abdullah Cevdet'in adâb-ı muâşeret kitabını incelerken, Cumhuriyet'le birlikte biçimlenmeye başlayan elitist bürokrasinin günlük yaşamını, adâb-ı muâşeret'ini hangi temellere dayandırdığını irdeliyor.

Bu ay dergide imzasını pek görmediğimiz bir dostumuz var. Yazılarını bundan sonra da sürdüreceğini söyleyen Turgut Kut, bir süre önce kitabı yayımlanan Evangelinos Misailidis'in yaşamına ilişkin önemli bilgiler içeren yazısında, yazarın ilginç kişiliğini ve gazeteciliğini yansıtıyor.

Taha Toros ise ölümünün ellinci yılında Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır ve ailesini tanıtıyor. Taha Toros'un bize bu sayı basılmak üzere verdiği Ahmet Refik'le ilgili yazısını da önümüzdeki sayıda yayınlayacağımızı duyuralım. Yine bu sayıda Ülkü Altınoluk, Ege'de incirin ve incir üretiminin yaratmış olduğu kültürü ve bunun yöre mimarisine etkisini anlatıyor. Uzun süredir *Tarih ve Toplum*'da yazamayan Hüsrev Hatemi bu sayıdan itibaren yazılarına yeniden başlıyor. Hatemi'nin Aykut Kazancıgil ile birlikte hazırladıkları Derviş Paşa'nın hayatına ve eserlerine ilişkin yazısı, bilim tarihimizin bu önemli kimyagerini tanıtıyor.

Geçen ay ilk bölümünü yayınladığımız İsmail Arar'ın Vehib Paşa'nın ilginç yaşamını konu edinen yazısı bu ay sona eriyor. Bu arada okurlarımızın zevkle okuduğu Arar'ın yazılarına devam edeceğini belirtelim.

Son günlerde Osmanlı döneminde fotograf ve fotografçılık ile ilgili iki önemli eser yayımlandı. Bunların ilki İslâm, Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Vakfı'nın bastığı İstanbul ile Haşet yayınları arasında çıkan ve Engin Çizgen'in İngilizce olarak hazırladığı "Photography in the Ottoman Empire" adlı albümü. Kevork Pamukciyan'ın tanıttığı Çizgen'in eseriyle ilgili yazı aslında kitabiyat sayfalarında yeralacaktı. Ancak o dönemi yansıtan bazı ilginç fotografların sarı sayfalara basılmasını istemediğimiz için yazıyı diğer sayfalarımıza aldık.

Bu sayıda Necdet Sakaoğlu Türkiye'nin İlk Sınırları başlıklı yazısında Cumhuriyet'in ilk yıllarında güney sınırlarımızdaki belirsizliğin o dönemde yayınlanan haritalara nasıl yansıdığını inceliyor. Yayın yönetmenimiz Mete Tunçay ise Alman sol basınında Türkiye konularını notlayarak aktarıyor.

Kitabiyat sayfalarında ise iki yazımız var. Bunların ilki M.Ali Kılıçbay'ın. Kılıçbay, Bahaeddin Yediyıldız, Yücel Özkaya ile Ahmet Tabakoğlu'nun kitaplarını inceliyor. Muhittin Tuş ise Tuncer Baykara'nın Yatağan ile ilgili çalışmasını, Cemil Koçak da Hans Rohde'in üç kitabını tanıtıyor.

Geçen ay kitabiyat sayfasında Ali Birinci'nin yazısına Şükrü Hanioğlu'nun verdiği cevabı da yayınlayacağımızı duyurmuştuk. Ancak Hanioğlu cevabın *Tarih ve Toplum*'da yayınlanmasını istemeyerek, yazısını geri aldı. Bize bildirdiğine göre, yazı *Gergedan*'ın Ocak sayısında yayımlanacak.

Geçen sayıdan itibaren vermeye başladığımız ek ile arka kapakta bastığımız Osman Hamdi Bey'in Elbise-i Osmaniye'sinden seçmeleri bir hayli ilgi topladı. Okurlarımıza bunun başka yeniliklerle de devam edeceğini duyurmak istiyoruz.

Bu arada okurlarımızı 19 Aralık'ta İstanbul Bilsak'ta yazı kurulumuzla yapılacak tanışma ve sohbet toplantısına katılmaya çağırıyoruz.

Önümüzdeki ay daha güzel bir *Tarih ve Toplum*'da buluşmak umuduyla... □

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ (Senâ) yokuşunda bir hânede erkek ve kadınlar beyninde [arasında] zuhur eden münâzaada [kavgada] birkaç kişinin mecruh [yaralı] olduğu ve sahibe-i hanenin taht-ı tevkife alındığı yazılmış idi. Vak'a-i mezkure Eyüplü keresteci muhtar ve daire-i belediyye mühendislerinden Hüsnü ve hendesehâne ketebesinden Mükerrem ve kunduracı Fethiyeli Salih efendilerle Aksaraylı Acem Şevki ve Faik ve kadınlardan Zümrüt ve Zişan ve Firdevs ve Vasfiye ve Faika hanımlar miyânında [arasında] zuhur etmiş ve esna-i münazaada hâne-i mezkurede hizmetçi bulunan zenci ellerinden ve mumâileyhümden Hüsnü efendi karnından mecruh oldukları halde derun-i hanede münâzaaya hitam verilmiş ve Sahib-ül-beyt [ev sahibi] bunlardan yalnız Şevki ve Faik'i bi't-tefrik [ayırdederek] polislere teslim etmiş ve ertesi günü mezbûre de taht-ı tevkif ve isticvâba [sorgulamaya] alınmış ise de muahharen [sonradan] sebepli tahliye kılındığı ve şimdi muâmelât-ı cerhiyyeden [yaralama işlemlerinden] mütevellid maslahata bakılmakta idügü işidilmiştir... (3 Kanun-ı evvel 1887)

☐ Taşkasap civarında Molla Gürânî Cami-i şerifi arkasında bulunan arsada iki aylık bir kız çocuğu dünkü Cuma günü sabah namazına gitmekte olan ahali tarafından müşâhede olunması üzerine civar merkez karakolhânesine ihbâr-ı keyfiyyet olunduğu ve ashâb-ı hamiyyet [iyilik sahipleri] tarafından muvakkaten bakılmak üzere alındığı gibi mercîince dahi tahkikata teşebbüs edildiği işidilmiştir... (25 Kanun-ı evvel 1887)

MÜTENEVVİA

"Letâlf"

☐ İngilizlerin hârikulâde tuhaf halleri malûmdur. Mamafih hikâye olunan iki İngilizin halleri kusurlarınınkine nisbeten daha tuhaftır. Bunlardan biri arabacı, diğeri en meşhur asilzâde-gândan Dragos'tur.

Sör Vilyam Dragos havanın güzel olduğunu görerek tenezzüh [gezinti] vapuruna binip birkaç saat dolaşmayı kurup hânesi piş-gâhından [önünden] bir arabaya rakiben [binerek] Brayton iskelesine gider. Arabadan çıktıkta arabacıya avdetine kadar orada beklemesini emr eder.

Sör Vilyam Dragos tenezzüh vapuruna girip limandan hurûc ettikte havanın fevk-elgâye letâfetine mebnî Amerika'ya ve memâlik-i sâireye kadar uzunca bir seyahate karar verir.

Kaptan aldığı emre imtisâlen [uyarak] kumanda ettiği vapuru Amerika'ya ve Afrika ile Avustralya'ya sevk eder.

Gelelim arabacıya: Arabacı Sör Vilyam Dragos'un emrine tevfikan arabasının tevakkuf eylediği [durduğu] noktada bekler. Akşam olur sabah olur araba o noktadan ayrılamaz. Günler, haftalar, aylar mürür eder [geçer], araba yine orada. Yalnız kendisi ve hayvanları için nokta-i ma'hûdeye [sözleşilen noktaya] en karîb [yakın] olan bir mahalde bulunan bir kulübeyi istîcâr eder [kiralar]. Geceyarısından sonra - çünkü İngiltere'de gece yarısından sonra şehir derûnlarında seyr ü sefer memnûdur. O kulübeye çekilip sabaha kadar istirahatle sabahları hayvanları arabaya koşup beklemeye devam eder. Bu hal bir seneden fazla imtidâd etmiştir.

Nihayet Sör Vilyam Dragos'un vapuru Brayton limanına avdet eyler.

Sör Vilyam Dragos iskeleye çıktıkta arabacıyı bıraktığı noktada görünce arabacıdan borcunu sorar. Arabacı hazır olan pusulasına birkaç rakam daha zammettikten sonra öndörtbinyediyüzseksendört Şilin olduğunu gösterir. Sör Vilyam Dragos cebinden bir defter çıkarıp bankaya bir çek verdikten sonra arabaya binip hânesine avdet eder.

Kapıdan içeriye gireceği anda arabacı iskeleden hâneye kadar sefer ücretini unuttuğunu ihtar etmekle Sör Vilyam Dragos "Pardon!" deyip iki Şilin daha i'ta ettikten [verdikten] sonra arabacı bir seneden beri mahrum olduğu ahuruna avdet eyler!!! (5 Kanun-ı evvel 1887)

☐ Mest-i ya'kılın [sarhoşun] biri sokak ortasında düşüp sızmış olduğundan polisler bulup karakola nakl etmişler.

Polis müdürü -Bu kadar içip mest-i lâ- ya'kıl olmaklığın sebebi nedir?

Sarhoş-Efendim! Dertlerim çoktur. Bunları a'râk [rakı] içinde gark etmek için çok içmeye mecbur oluyorum!

Polis müdürü-Bari nâil-i meram olabildin mi? Ol vakte kadar ayrılmış olan sarhoş kemal-i teessüfle-Hayır efendim! Dertlerim balık gibi yüzmek biliyorlar

imiş. Bunları bunca rakı içine gark ettiğim halde batmayıp şimdi yine yüze çıkmışlardır!!! (5 Kanun-ı evvel 1887)

☐ Vatanımızda hâdim-i terakki-i matbuat olanların hizmetleri gayetle şâyân-ı şükran olan hıdemat-ı umumiyyeden idüğü derkâr olup bu his matbuatperverânın bir vakitten beri vilayât-ı Şâhânede dahi izhar-ı faaliyyât eylemeye başladığı görülmüş ve ezcümle Bursa'da Ferâizcizâde izzetlu Mehmet Şakir efendinin açmış olduğu matbaada husûle getirilmekte bulunan âsâr-ı matbuanın nefâset ve mükemmeliyeti hakikaten câlib-i memnuniyet-i vefire [çok memnunluk çekici] olduğu gibi matbaa-i mezkure mahsulâtından olan (Nilüfer) nâmındaki mecmua-i mevkute-i dil-nişînin [belirli günlerde çıkan hoş derginin] nezâhet-i müdericâtı [içindekilerin temizliği] ve bâ-husus kabının letâfeti cidden takdir ve âferin olmasıyla Mehmet Şakir efendiye Matbua-ı Osmaniyye nâmına beyan-ı teşekkürât etmek lâzımadan bulunmuştur... (17 Kanun-ı evvel 1887)

☐ Ebussuud Caddesinde Tercüman-ı Hakikat Matbaasının üst tarafındaki onsekiz numerolu dükkân bu kere Muallim Naci efendi hazretlerinin biraderleri Sâlim efendi tarafından Mecmua-i Muallim için merkez-i tevzî' ittihaz olunmuştur. Muallimin âsâr-ı sâiresi dahi oradan tevzi kılınacağından bunların iştirâsına [satın almasına] rağbet gösterecek olan zevâtın doğrudan doğruya dükkân-ı mezkûra müracaat etmeleri iktizâ eder. Hariçten Mecmua-i Muallime abone olmak isteyenler için dahi merci orası olmak tabiîdir... (17 Kanun-ı evvel 1887)

☐ Fatih civarında Dâr'ül-Halim Medresesinde vâki odasında maktûlen nâşi bulunan Sivaslı Hoca Şakir efendinin kâtili olmak üzere maznûnen [zanlı olarak] mevkuf bulunan maktul mumâileyhin çömezi Sivaslı Abbas nâm şahıs hakkında ikâme olunan muhâkeme-i aleniyye dünkü gün mahkeme-i cinayette hitam bularak hey'et-i mahkeme tefhîm-i karar [kararın bildirilmesi] zımnında müzakere odasına çekilmişler ise de saatin onbirbuçuğa takarrübü [yaklaşması] hasebiyle karar-ı mezkurun bugün tefhîmine [bildirilmesine] karar vermişlerdir... (21 Kanun-ı evvel 1887)

"Garibe"

☐ Kastamonu vilâyetine şitânın ne vechile hüküm-fermâ olmakta bulunduğuna dair mahallî gazetesinde görülen fıkradır:

"Şehr-i cârî-i Rûmînin evâilinde hüküm sürmeye başlayan şiddetli soğuklar hasebiyle İskilip kasabası ahalisinden Kargacıoğlu Ömer kasaba-i mezbûreye avdet ederken esnâ-i râhta [yol da] tesir-i bürûdetle [soğuğun etkisiyle] donup vefat eylemiş olduğu gibi... (4 Kanun-ı evvel 1887)

"Zaptiye Nezaret-i Allyyesinden"

☐ 303 Senesi Teşrin-i sânîsi ibtidâsından nihayetine değin bir mâh [ay] zarfında Üsküdar Polis Meclisine havale ve tevdi olunan evrakın miktarını mübeyin cetveldir:

Meclis-i mezkura havale olunan:
242 jurnal
20 istida
13 taharriyat ve tezkere
275 yekun
Devâir-i sâireden tevdi olunan:
20 adliye ve devâir-i sâireden
40 İstanbul ve Beyoğlundan
60 yekun
330 yekun-i umumi... (25 Kanun-ı evel 1887)

☐ Bazı müessesât-ı sarrafiyye ile tüccarın şu aralık liraya ihtiyaçları cihetiyle piyasaya ziyadece Mecidiye çıkardıklarından ve bu sebeple Mecidiye fiyatının kıymeti tenezzül etmesinden [inmesinden] nâşî muhafaza-i itibarı esbâbını taharrî [araştırma] zımnında Maliye Nâzırı devletlu paşa hazretlerinin riyaset-i celileleri tahtında ve düyûn-i umumiyye ve Bank-ı Osmânî ve reji idarelerinden dahi biri âzâ bulunmak üzere teşekkül eden komisyonda külliyetli Mecidiyenin derhal tedâvülden ref'i lüzumu ve işbu Mecidiye fiyatının tenezzül ve terakkisi yüzünden bazı muhtekirlerin öteden beri alışmış oldukları istifadelerine nihayet verebilecek ve Mecidiyelerin itibarını muhafaza eyleyecek esbab-ı ciddiyyeye tevessül ve... (25 Kanun-ı evvel 1887)

HARİCİYYE

"Vusta Asya'da Âsâr-ı Terakkiyat"

☐ Merv'de bulunan Rusya kumandanı Alihanof tarafından Petersburg'a irsal olunan muharrerâta nazaran şimendiferlerin temdîdi [uzatılması] sayesinde Vustâ Asya'da âsâr-ı ma'muriyyet terakkî etmekte olup bâ-husus nefis Türkmen kaniçelerinin imâlâtı tezâyüd etmiştir. Şimendifer ihdas olunalı Merv'in hâli tebeddül ederek Şimendifer istasyonunda bir lokanta küşâd olunmuştur [açılmıştır]. Şose yollar inşa olunacağından istasyondan araba ile her tarafa seyahat olunabilir.

Rusya devleti Avrupa'da İngiltere'nin politikaca muvaffakiyetinin acısını Hindistan cihetinden çıkarmak üzere esbâb ve vesâil-i lâzımayı tehyie eylemiştir [hazırlanmıştır]... (4 Kanun-ı evvel 1887)

"Almanya'nın Müstakbelen Politikası Harp-cûyâne Olacak mı? Olmayacak mı?

☐ Bazı evrak-ı havadis Almanya imparatorunun hafidi [oğlu] Prens Vilhelm'in genç ve ceng-cû [cenk arayıcı] olduğunu işâa etmişler [yaymışlar] ise de *Bohemya* gazetesine Berlin'den yazılan bir mektupta bu hususta izahât-ı âtiyye verilmiştir:

☐ "Almanya İmparatoru'nun bu defaki nutkunda münderic olan teminât-ı sulh-cûyâne fevkalâde bir şey ise de bazı mütalââta mebnî teminât-ı mezkurenin serdine lüzum görülmüştür.

Şöyle ki Fransa ve Rusya ve İngiltere gazetelerinden bazıları Prens Vilhelm'in efkâr-ı ceng-cûyânede bulunduğu beyanıyla imparatorluk sandalyesine kuûdunda [oturmasında] muharebeye meyyal olacağını işâa etmişlerdir [yaymışlardır]... (5 Kanun-ı evvel 1887)

İLÂN ve REKLAMLAR

(Balık yağı)

☐ Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane eczahanesinde muayene olunup saf morina balık yağı olduğu tebeyyün eden [ortaya çıkan, anlaşılan] ve sıhhıye-i mülkiyye müfettiş komisyonu tarafından dahi furuhtuna müsaade olunan mezkur balık yağı Alacahamam çarşısında Dörtyol ağzında misk yağcı dükkânında maktû' fiyatla toptan ve perakende furuht olunduğu ilân olunur... (1 Kanun-ı evvel 1887)

☐ Saide hanımın Ayşe hanım zimmetinde bâ-ilân alacağı olan mebâliğ-i malûmanın temin-i istifası [ödetilmesinin sağlanması] zımnında taht-ı hacze alınıp furuhtu mukarer bulunan medyûne-i mumâileyhin [adı geçen borçlunun] Kadıkaryesinde Yoğurtçuçeşme Caddesinde 48 numerolu muhterik oyun-ı mahalliyye Çeşme Meydanından oniki hisse itibariyle mutasarrıf olunduğu iki hissesi furuht olunacağından tarih-i ilândan itibaren onbeş gün sonra müzayedesine mübâderet olunacağı [girişileceği] üsküdar icrâ dairesinden ilân olunur... (1 Kanun-ı sânî 1887)

☐ Üsküdar'da Salacak'ta Sinanpaşa Mahallesinde merhum Abdülkerim Paşa'nın haremihânesi satılık olduğundan görmek isteyen zevâtın hâne sahibine müracaat eylemeleri ilân olunur... (26 Kanun-ı evvel 1887)

1919-1920 Yıllarının Alman Sol Basınında Türkiye Konuları

METE TUNÇAY

ÖZGÜR Berlin Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde verdiğim derslere devam eden öğrencilerden, iki dünya savaşı arası, Alman sol basınında Türkiye konularını taramalarını istedim. Türkçe de öğrenmiş olan bir öğrencim, Margit Schreiner bu işi titizlikle yaptı ve bana birçok kupür fotokopisi çıkarttı. Bunlardan en ilginç birkaçını, buradaki Türk arkadaşlarımın çeviri yardımlarıyla sunmaya başlıyorum. Dikkati çeken başlıca özellik, doğru ya da yanlış olmalarına bakılmaksızın, Türkiye havadislerinin, Alman sol parti organlarının birbirleriyle kapışmalarına vesile edilmeleri.

I. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Beyin Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbi Kararıyla 10 Nisan 1919'da İdamı.

Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organı *Vorwärts* 15, Nisan 1919

Ermeni Kıyımının Öcü
Kâmil Paşa Asıldı

İstanbul, 12 Nisan (Reuter) Eski Tokat Valisi Kâmil Mahmut Paşa, Ermeni olaylarının suçlusu bulunarak İstanbul'da idam edildi. Eski Jandarma komutanı 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı.

Bununla Türkiye'deki elim Ermeni olaylarının hesabı verilmeye başlandı. Türk hükûmeti suçluları çok sıkı bir biçimde yargılamaktadır. Suçlular Türk halkı arasında küçük (ama) kudretli bir üst tabakayı oluşturmaktadır. Halkın olaylarla genelde hiçbir ilgisi yoktur.

THE DAILY HERALD.
MONDAY, APRIL 14, 1919.

ARMENIAN MASSACRES AVENGED

CONSTANTINOPLE, Sunday.—Sentence has at last been delivered in the case of those responsible for the massacres in the Yozghad district. The death penalty was pronounced against the Governor of the district, Kiamil Mahmud Pasha, while the ex-Commander of Gendarmerie at Yozghad was sentenced to 15 years' detention in a fortress. An Imperial Irade has confirmed the death sentence, and Kiamil Pasha was duly put to death, being publicly hanged in Bayazed-square, Stambul.—Reuter's Special Service.

Alman Komünist Partisi'nin yayın organı *Rote Fahne*, 17 Nisan 1919

Kâmil Paşa Asıldı

Vorwärts, Ermeni olayının suçlusunun, utanç verici davranışı nedeniyle İstanbul'da asıldığını, bu başlık altında büyük bir saflıkla okuyucularına duyurmaktadır.

Vorwärts'in haberine dayanıldığında, onun yoldaşlarınca uygulanan ve kabul gören savaş politikasına göre, bugünkü Alman okuyucusu Ermeni kıyımı hakkında pek az bilgiye sahip olmuştur. *Vorwärts* bu halkın "askerî nedenlerle," oturdukları yerlerden uzaklaştırıldıklarını, yabancı şe-

Sühne für die Armeniermassakers.
Kiamil Pascha erhängt.

Konstantinopel, 12. April. (Reuter.) Der frühere Gouverneur von Yozgat Kiamil Mahmud Pascha wurde der Mitschuld an den armenischen Massakers überführt befunden und in Stambul aufgehängt. Der frühere Kommandant der Gendarmerie erhielt 15 Jahre Gefängnis.

Damit hat die Abrechnung für die unmenschlichen Armeniermassakers in der Türkei begonnen. Die türkische Regierung tut das Ihre, um unerbittlicher Strenge an den Schuldigen Genüge zu üben. Die Schuldigen bilden eine kleine, mächtige Oberschicht im türkischen Volke. Das Volk in seiner Gesamtheit hat mit jenen Schandtaten nichts zu tun.

Vorwârts'*in konu ile ilgili haberi.*

* Kemal Beyin ad benzerliği yüzünden Kâmil (Mahmut ?) Paşa ile karıştırılmasının, *Vorwärts*'in mi yoksa haber kaynağı olan Reuter Ajansı'nın mı günahı olduğunu merak ettim. Reuter'in o günlerin bir İngiliz gazetesinde çıkan aşağıdaki haberine baktım. *Vorwärts* kabahati, "Yozgat Bölge Yöneticisi"ni Tokat'a aktarmaktan ibaret.

hirlere ve gözaltı kamplarına götürüldüklerini hiç söylememektedir. Olaylar büyük bir sessizlik içinde ve şarkvarî bir biçimde, yani Prusyalıların kuzey Fransa ve Polanya'da yaptıklarından daha gaddarca cereyan etmiştir.

Alman okuyucu nasıl binlerce kuzey Fransalının ve Polonyalının öldüğünü bilmiyorsa, yüzbinlerce Ermeninin öldüğünden de habersizdir. Binlerce kişi açlık ve bitkinlikten yok olmuş ve sefalete düşmüştür.

Büyük, yetenekli bir halk neredeyse tümüyle böylece yok edilmiştir.

Bütün bunlar *Vorwärts* ve yandaşlarınca Alman okuyucusundan gizlenmiştir.

Ve *Vorwärts*, Alman görgü tanıklarının, "büyük müttefikini" böyle utanç verici olaylardan vazgeçirmek için hiç değilse parmağını oynatsın diye, Alman hükûmetine insanlık adına yalvardıklarını da okuyucularından gizlemektedir.

Vorwärts üstelik, Alman hükûmetinin bunu reddettiği gibi, Türkiye'deki Alman militarizminin Türkleri böyle bir harekete teşvik ettiğini de saklamaktadır.

Vorwärts, Karl Liebknecht'in vaktiyle Reichstag'ta hükûmete küçük bir soru önergesi yönelttiğini ve hükûmetin vicdanına seslendiğini, oysa bugün *Vorwärts*'in haberine dayanan insanların o zaman kendisini susturduklarını ve insanlığın sesinin kısıldığını da okuyucularına söylememektedir.

Bunu yapanlar, Ermeni olaylarından tıpkı Kâmil Paşa gibi suçludurlar.

Kâmil Paşa idam edilmiş ve *Vorwärts* için hak yerini bulmuştur. *Vorwärts*, Kâmil Paşa'nın Alman yardımcılarından niçin söz etsin ki?

II. Enver Paşa'nın Bakû Kurultayı'ndaki Söylevi.

Alman Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organı

Die Freiheit, **20 Ekim 1920**

Yoldaş Enver Paşa

Brüksel'de yayınlanan *Peuple*'in bir haberine göre, Enver Paşa Bakû'daki Doğu Halkları Kongresi'nde anlam itibariyle şunları

... sich um die ... gegen ... und dessen Austragung nur verhindert w... könnte durch ein beschleunigtes Tempo der Weltrevolution.

Kiamil Pascha gehängt.

Unter dieser Ueberschrift teilt der „Vorwärts" voller Genugtuung seinen Lesern mit, daß dieser Urheber der Armeniergreuel in Konstantinopel für seine Schandtaten gehängt worden sei.

Dank der vom „Vorwärts" und seinen Gesinnungsgenossen betriebenen und gebilligten Kriegspolitik ist dem deutschen Leser über die Armeniergreuel wenig bekannt geworden. Er weiß nichts davon, daß dieses Volk aus „militärischen Rücksichten" von seinen Wohnorten entfernt und in fremden Städten und Internierungslägern untergebracht worden ist; im großen Stile und mit orientalischer d. h. noch mehr als preußischer Brutalität das, was die Originalpreußen in Nordfrankreich und in Polen machten.

Dem deutschen Leser ist dann auch nicht bekannt, daß, wie von den Nordfranzosen und Polen Zehntausende starben, von den Armeniern Hunderttausende starben; daß viele Tausende am Wege vor Hunger und Erschöpfung niedersanken und elendiglich verdarben.

Nahezu ein ganzes, großes und begabtes Volk ist so vernichtet worden.

Das alles hat der „Vorwärts" und seinesgleichen dem deutschen Leser verschwiegen.

Und er hat auch verschwiegen, daß deutsche Augenzeugen dieser Greueltaten die deutsche Regierung anflehten im Interesse der Menschlichkeit, wenigstens einen Finger zu rühren, damit der „hohe Verbündete" solche Schandtaten lasse.

Er hat auch verschwiegen, daß nicht nur die deutsche Regierung das ablehnte, sondern daß gerade die deutschen Militärs in der Türkei es waren, die die Türken zu ihrer Henkersarbeit ermunterten.

Der „Vorwärts" verschweigt jetzt auch, daß seinerzeit Karl Liebknecht im Reichstag eine „kleine Anfrage" an die Regierung richtete, um so an ihr Gewissen zu appellieren und daß die Menschen, die heute aus dem „Vorwärts" sprechen, die waren, die ihn niederbrüllten und die die Stimme der Menschlichkeit unterdrückten.

Die, die das taten, sind am Armeniermord genau so schuldig, wie Kiamil Pascha.

Der Kiamil Pascha ist gehängt worden, das ist für den „Vorwärts" eine Genugtuung.

Was gedenkt der „Vorwärts" mit den deutschen Helfern des Kiamil Pascha zu tun?

Das Saargebiet.

Nach langem Hangen und Bangen ist die Kommission des Völkerbundes ... über das ... Welt ...

Rote Fahne*'in konu ile ilgili haberi.*

söylemiştir:*

"Ben ve arkadaşlarım her zaman emperyalizm ve militarizme karşı savaştık ve daima küçük ulusların kurtuluşlarından ve bağımsızlıklarından yana olduk. Üçüncü Enternasyonal'ın, dünya emperyalizmine ve genel anlamda baskıya karşı şu anda benim sürdürmekte olduğum nihaî savaş için bir temel teşkil edeceğine olan inancım sonsuzdur. Bu inancımın nedeni, sadece 3. Enternasyonal'ın bağımsızlığın bir sembolü olması değil, 3. Enternasyonal'ın da benim savunduğum ilkelerin aynını savunuyor olmasıdır."

Bu sözler, kongreye katılanların alkışlarını toplamıştır. Gene yukarıda belirtilen Brüksel gazetesinin ifadesine göre, Enver Paşa bu kongreye sadece 3. Enternasyonal'ın "önemli bir sosyalist şahsiyeti" sıfatıyla değil, ayrıca Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan Sosyalist Partileri'nin lideri sıfatıyla katılmıştır. Enver Paşa konuşmasına aşağıdaki cümlelerle başlamıştır:

"Yoldaşlar. Gerek kendi adıma ve gerekse yoldaşlarım adına, dünya emperyalizmine ve kapitalizmine karşı savaşan bizlere, burada, Bakû'da biraraya gelmek fırsatını verdiği için 3. Enternasyonal'a duyduğum minneti belirtmek isterim."

Bakû'daki kongrenin düzenleyicileri arasında bulunan Zinovyev, Halle'de yaptığı bir açıklamada, Ermeni cellâdı Enver Paşa'nın kongreye katılanlar tarafından ciddiye alınmadığını teyid etmiştir. Oysa Enver Paşa'nın konuşmasından görüldüğü gibi, kendisi sadece yoldaş olarak boy göstermemiş, ayrıca kongreye katılanların alkışlarına da mazhar olmuştur. Enver Paşa'nın, daima küçük ulusların bağımsızlığı için mücadele vermiş olduğu yolundaki iddiası, aynı kongrede Ermenistan'ın yok edilmesi için verilecek savaşımın karar altına alındığı gözönüne alınırsa, kanlı bir alay etkisi yaratmaktadır.

Demek bu paşa bir "komünist", 3. Enternasyonal da onu sevinçle bağrına basıyor ve kendisine bir "yoldaş" olarak hoşgeldin diyor. Buna karşılık, sosyalizm

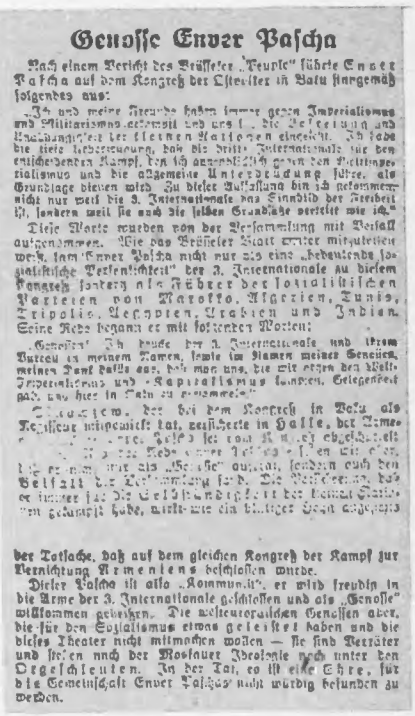

Genosse Enver Pascha

Nach einem Bericht des Brüsseler „Peuple" führte Enver Pascha auf dem Kongreß der Osterater in Baku sinngemäß folgendes aus:

„Ich und meine Freunde haben immer gegen Imperialismus und Militarismus gekämpft und uns [illegible] die Befreiung und Unabhängigkeit der kleinen Nationen eingesetzt. Ich habe die tiefe Ueberzeugung, daß die dritte Internationale zur den entscheidenden Kampf, den ich augenblicklich gegen den Weltimperialismus und die allgemeine Unterdrückung führe, als Grundlage dienen wird. Zu dieser Auffassung bin ich gekommen nicht nur weil die 3. Internationale das Sinnbild der Freiheit ist, sondern weil sie auch die selben Grundsätze vertritt wie ich."

Diese Worte wurden von der Versammlung mit Beifall aufgenommen. Wie das Brüsseler Blatt weiter mitzuteilen weiß, kam Enver Pascha nicht nur als eine „bedeutende sozialistische Persönlichkeit" der 3. Internationale zu diesem Kongreß sondern als Führer der sozialistischen Parteien von Marokko, Algerien, Tunis, Tripolis, Aegypten, Arabien und Indien. Seine Rede begann er mit folgenden Worten:

„Genossen! Ich bringe der 3. Internationale und ihrem Bureau in meinem Namen, sowie im Namen meiner Genossen, meinen Dank dafür, daß man uns, die wir gegen den Weltimperialismus und Kapitalismus kämpfen, Gelegenheit gab, uns hier in Baku zu versammeln."

[illegible] der bei dem Kongreß in Baku als Vertreter mitgewirkt hat, berichtete in Halle, der Armee[illegible] Enver sei vom Kongreß abgelehnt worden. [illegible] Rede einer Persönlichkeit [illegible] die [illegible] nicht als „Genosse" auffasse, sondern auch den Beifall der Versammlung fand. Die Mitteilung, daß er immer für die Selbständigkeit der Islamitischen Staaten gekämpft habe, wurde mit dem lebhaftesten Beifall aufgenommen.

der Tatsache, daß auf dem gleichen Kongreß der Kampf zur Vernichtung Armeniens beschlossen wurde.

Dieser Pascha ist also „Kommunist", er wird freudig in die Arme der 3. Internationale geschlossen und als „Genosse" willkommen geheißen. Die weltenrevolutionären Genossen aber, die für den Sozialismus etwas geleistet haben und die dieses Theater nicht mitmachen wollen — sie sind Verräter und stehen nach der Moskauer Ideologie noch unter den Gegenrevolutionären. In der Tat, es ist eine Ehre, für die Gemeinschaft Enver Paschas nicht würdig befunden zu werden.

Die Freiheit*'in Enver Paşa'nın konuşması ile ilgili haberi.*

Aus der Internationale.

Die „Freiheit" und die Orientpolitik der Dritten Internationale.

Ein türkischer Genosse schreibt uns:

Die „Freiheit" ist entrüstet über die Politik und Taktik der 3. Internationale gegenüber dem Orient und Kolonialländern.

Orient und Weltrevolution sind ja nach der dogmatischen, starren Auffassung der U.S.P. ein Unsinn! Wo ein tiefer, langer Blick in die Zusammenhänge der Weltpolitik fehlt, glauben sie einen Konkurrenz, eine Annäherung des Opportunismus entdeckt zu haben. Keine Fabrik, keine Industrie im Orient, infolgedessen kein Proletariat und keine Revolution! Eine verblüffend logische Kette!!

Wo die „Freiheit" die Befreiung einer Nation sieht, liegt in Wahrheit eine Verbrechung unter dem Imperialismus der Entente vor. Das Armenische Volk ist nicht befreit. Es hat nur seinen Herrn gewechselt.

Im Orient gibt es nur schein-selbständige Nationen. Alle Arbeitenden des Orients sind Arbeitssklaven der Weltbourgeoisie. Sie arbeiten für die Machtverstärkung des Kapitalismus.

Heute aber gibt es keinen Kapitalismus ohne Imperialismus. Hier liegt der Schlüssel zum Verständnis der Orientpolitik der 3. Internationale.

Die 3. Internationale braucht nicht die Augen Blinder der U.S.P. um zu begreifen, daß im Orient keine sozialistische Revolution zu erwarten ist, sondern eine Änderung der proletarischen Weltrevolution, indem man den Imperialismus an seinen Wurzeln angreift.

Die 3. Internationale kann nicht und darf nicht warten, bis ein türkischer Lenin in die Welt kommt, um mit ihrer revolutionären Politik im Orient zu beginnen. Sie braucht das vorhandene Menschenmaterial.

Die wahren Freunde des armenischen Volkes, die armenischen Kommunisten, die an die wahre Befreiung der Nationen nur durch die Vernichtung des imperialistischen Systems glauben, arbeiten Hand in Hand mit ihren türkischen Genossen in Moskau.

Die sogenannte armenische sozialistische Arbeiterpartei kann mit ihren Aufrufen nur bei denen Gläuben finden, die sie immer noch als eine sozialistische Partei betrachten. Sie ist aber in Wirklichkeit nichts anderes als eine Schänderin des Wortes „Sozialismus", um die Bestrebungen der armenischen Bourgeoisie in den Augen des Weltproletariats zu vertuschen. Die sogenannten armenischen Sozialisten sind am Unglück des armenischen und türkischen Volkes ebenso Schuld wie die Bourgeoisie beider Nationen.

Die „Freiheit", die unseren Blüten kein Gehör schenkte, als wir sie aufforderten, gegen die Gewaltakten der Griechen und des Entente-Imperialismus am türkischen Proletariat zu protestieren, sieht sich nun berufen, gegen die Beschlüsse und die Politik des Bakükongresses die Beschützerin des Rechtes zu spielen.

Liegt hier nicht eine Woche der Freiheitsredakteure gegen die 3. Internationale vor?

Sie haben es wirklich nötig; denn ihre Tage sind gezählt!!

Die Leistungen der ersten russischen Arbeiterarmee.

(Privattelegramm der „Roten Fahne".)

Stockholm, 21. Oktober.

„Ekonomitscheskaja Shizn", das Organ des Obersten Volkswirtschaftsrates der russischen Sowjetregierung schreibt, daß jetzt die Resultate der Arbeit der ersten Arbeiterarmee

Rote Fahne'*deki haberin fotokopisi.*

yolunda başardıkları işler ortada olan ve oynanan bu komediye ortak olmayı reddeden Batı Avrupalı yoldaşlar davaya ihanet etmişlerdir ve Moskova ideolojisince Orgesch'in** yandaşlarından da aşağılıktırlar. Enver Paşa ile birarada bulunmaya lâik görülmemek, aslında bir şereftir.

* Enver Paşa Bakû Kurultayı'nda kendisi konuşmamış, hazırladığı bildiriyi Rusça çevirisinden, Kurultay sekreteri Ostrovski okumuştur. Bknz. Türkkaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı," *SBF Dergisi*, Cilt XXIX (1975), Sayı 1-2, s.43-51. Şevket Süreyya Aydemir'e göre de, metnin Türkçe aslını TKP'den (ileride Mustafa Suphi'leri ihbar edecek) Mehmet Emin, "Başkanlığa verilmiş olan bu kâğıdı okuyorum" diye belirgin bir küçümsemeyle okumuştur. Ayrıca bknz. (Ali Alev) *Birinci Doğu Halkları Kurultayı* tutanağı (İstanbul: Koral Yay, 1975).

** Organisation Escherich. Alman Generali Escherich, Dünya Savaşı'nın sonunda ordusunu dağıtmayı reddederek Baltık'ta Bolşevilere karşı döğüşmüştür.

Alman Komünist Partisi'nin yayın organı Rote Fahne, **23.10.1920**

Die Rote Fahne

Zentralorgan der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund)

ENTERNASYONAL'DAN

"Die Freiheit" ve Üçüncü Enternasyonal'ın Doğu Politikası.

Bir Türk Yoldaş* bize aşağıdaki yazıyı yolladı:

"Die Freiheit" gazetesi, 3. Enternasyonal'ın doğu halklarına ve sömürge halklara karşı uygulamayı kararlaştırdığı politika ve taktik nedeniyle hiddete kapılmaktadır.

Doğu ve Dünya Devrimi kavramlarını biraraya getirmeye çalışmak, Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'nin dogmatik ve katı ideolojisi çerçevesinde bilindiği gibi sadece bir saçmalıktır! Nerede dünya politikasının karmaşık ilişkilerine derinlemesine ve akılcı bir yaklaşımla bakan birini görseler, o kişiyi karşılıksız ödün verirken ya da oportünist açıklamalar yaparken suçüstü yakalamış zannederler kendilerini. Doğu'da fabrika yok, Doğu'da endüstri yok, o zaman Doğu'da proleter sınıf ve devrim de yok. Ne kadar mantıklı bir zincirleme düşünüş.

"Die Freiheit"ın bir ulusun bağımsızlığını görebildiği heryerde, aslında İtilâf Devletleri'nin emperyalizmi altında bir boyundurukluk sözkonusudur. Ermeni Ulusu bağımsızlığına kavuşmamıştır. Sadece efendisini değiştirmiştir.

Doğu'da sadece şekilsel anlamda bağımsız uluslar vardır. Doğu'nun tüm çalışanları, dünya burjuvazisinin iş köleleridir. Bu insanların işgücü kapitalizmin kuvvetini pekleştirmeye yaramaktadır.

Oysa bugün emperyalizm yoksa kapitalizm de olmuyor. 3. Enternasyonal'ın Doğu Politikası'nın anahtarı işte burada yatmaktadır.

3. Enternasyonal'ın, doğuda sosyalist bir devrimin gerçekleşmesi olasılığının bulunmadığını, buna karşın doğuda emperyalizmin köklerine yönelik bir mücadele ile proleter dünya devriminin desteklenmesinin mümkün olduğunu anlayabilmesi için, Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'nin çok bilmiş beylerinin yardımına gerek yoktur.

3. Enternasyonal'ın, doğudaki devrimci politikasını uygulamaya başlamak için bir Türk Lenin'inin dünyaya gelmesini bekleyecek hali yoktur. 3. Enternasyonal, mevcut insan malzemesini kullanmak zorundadır.

Ulusların gerçek kurtuluşlarının ancak emperyalist sistemin yok edilmesiyle gerçekleşebileceğine inanan Ermeni ulusunun hakiki dostları, yani Ermeni komünistleri, Moskova'daki Türk yoldaşlarıyla omuz omuza çalışmaktadırlar.

Ermeni Sosyalist İşçi Partisi, yayınladığı bildirilerle, bu partinin sosyalist nitelikli bir parti olduğuna hâlâ inanmakta inat edenler arasında inandırıcı olabilir ancak. Oysa aslında bu parti, Ermeni burjuvazinin emellerini dünya proleterlerinin gözünden gizlemek için "sosyalizm" kelimesinin ırzına geçmekten başka bir şey yapmamaktadır. Kendilerine "Ermeni Sosyalistleri" adını verenler, Ermeni ve Türk uluslarının uğradığı felâketlerde, her iki ulusun burjuvazilerinin olduğu kadar suçludurlar.

Yunanlılar'ın Türk ulusuna karşı giriştiği zorbalıkları ve Türk ulusu üzerindeki İtilâf Devletleri emperyalizmini kınaması yolundaki ricalarımıza ısrarla kulaklarını tıkayan "Die Freiheit", şimdi kendini Bakû Kongresi'nin kararlarına ve politikasına karşı hak ve hukuk koruyucusu rolünü oynamakla mükellef görüyor.

Burada acaba "Die Freiheit"ın yöneticilerinin 3. Enternasyonal'den öç alma isteği mi yatıyor?

Aslında haklılar, çünkü günleri sayılı!!

* Bunun doğru olup olmadığını elbette bilmiyoruz. 19 Mayıs 1919'da İstanbul'a dönen Berlin çevresinden geriye kalmış, bilinen tek Türk Komünisti Vedat Nedim [Tör] idi.

Girit'te Türkçe Basın

ORHAN KOLOĞLU

GİRİT adasında ilk Türkçe gazete, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa döneminde, Girit yönetimi de kendisine verildikten sonra 1831 yılında çıkarılmıştır. Gazetenin ilk sayısının tarihini şimdilik bilemiyoruz, Aralık 1830 ya da Ocak 1831 olabilir. 12 Nisan 1831 tarihinde İskenderiye'deki İtalyan konsoloslarından biri tarafından gönderilen raporda, Kandiya'da Mehmet Ali yönetimi tarafından bir basımevi kurulduğu ve Türkçe-Rumca bir gazetenin yayınlanmaya başladığı bildirilmektedir. Rapora göre bunda, Divan toplantısındaki görüşmelerle ülke işlerine ait haberler yeralmaktaydı.[1] Gerçekte Mehmet Ali Girit'e gitmemiş, orduların başındaki İbrahim Paşa bu düzeni kurmuştu. İlk Türkçe-Arapça gazete olan *Vekayi-i Mısriye*'yi kurarak ve sürekli çıkarmayı sağlayarak hayli deneyim sahibi olan Mehmet Ali'nin, Türkçe adı Vekayi-i Giridiye ve Rumca adı Kritiki Efimeris (ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ) olan bu resmî gazetenin de düzenli çıkmasına özen gösterdiği anlaşılıyor. *Vekayi-i Giridiye* ikinci Türkçe gazetedir.

1830 yılı sonunda Girit isyanını bastırması koşuluyla Girit Valiliği de kendisine verilen Mehmet Ali'nin, vilâyeti ıslah için Mısır'dakine benzer kapsamlı bir program hazırladığı ve Divan'lar kurma gibi gazete çıkarmanın da bu programın bir parçası olduğu anlaşılıyor. Gazeteyi 1831 yılında görmüş olan bir Fransız ise şunları yazıyor:

"Mısır Hükümeti Girit'e yerleşir yerleşmez bu yayın yönetimini başlattı. Elimize geçen *Vekayi-i Giridiye* gazetesi ülkenin sağlığıyla ilgili bazı hükümleri içermektedir. Bilindiği gibi kolera ve aynı türdeki diğer bazı felâketler sadece Avrupa'yı etkilemiyor, Doğu ülkelerini ve bu arada Mısır'ı da etkiliyor. Bay Bianchi, Avrupa'da uygulandığı şekilde, bütün basılmış levhalara asılıp, kamuya açık yerlerde teşhir edildiğini bize öğretiyor."[2]

M.Ali'nin valiliği süresince yayımlanan bu gazetenin, yönetici gazetenin resmî çevreler dışında fazla bir etkinlik yarattığını sanmıyoruz.

1860'dan sonra İstanbul'da başlayan özel gazete yayınlarının Girit'e de ulaştığını ancak ilk anda fazla etki yaratmadığını bir yaşlı Giritli'nin mektubundan öğreniyoruz:

"15-20 sene mukaddem edebiyat-ı cedidemizin üstad-ı âzamı Şinasi merhumun *Tasvir-i Efkâr* gazetesi burada pek az kimse tarafından okunmakda idi. Ol vakit ki efkâr şunu bunu düşünmek olmayıp yalnız işimiz rast denilmekte idi."[3]

İkinci gazete, yine vilâyetin resmî gazetesi olarak 13 Ekim 1868'de Hanya'da yayına başlayan Girid'dir. Bu da Türkçe ve Rumca'ydı. 1875 yılında hâlâ iki dilliydi ve düzenli olarak ayda dört sayı olarak yayınlanmaktaydı. 1886'da (sayı 825) salt Türkçe bir sayısı görülmektedir. Hangi tarihte Rumca'nın ayrıldığını bilemiyoruz. Son sayısı 10 Aralık 1897'de çıkmıştır. Bilindiği gibi bundan sonra ada özerk bir yönetim kazanmıştır.

Girid gazetesinin ilk dönemlerinde (Herhalde Abdülhamit öncesinde) zaman zaman edebi, felsefi, hattâ siyasal polemik nitelikli yazılara rastlanabiliyordu.

Bu gazetenin 31 Aralık 1875 sayısında halkı eğitime yardıma çağıran bir yazı bu açıdan iyi bir örnektir:

"Selamet-i müstakbelemizin esası olan terakkiyat-i maddiye ve meziyat-ı maneviyeye erişebilmek için esbab-ı eveliyesi olan ilm ü maarifin neşr ü tamimine ve dâr-ı kemalât ü fazail olan mekâtib ve medarisin ıslah ü intizamına leyl ü nehar sarf-ı mesai ve efkâr ve şu yolda her türlü fedakârlığı kemal-i memnuniyet ve iftiharla bezl ü nisar ey-

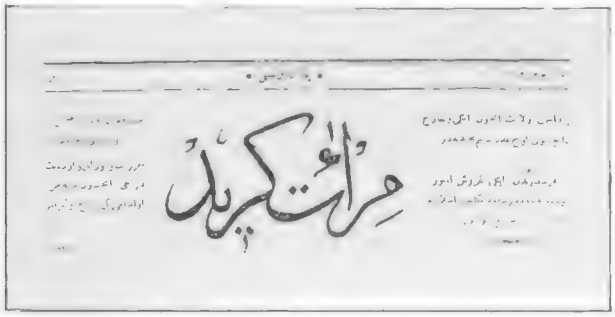
مرآت كريد

Mir'at-ı Girid'*in başlığı*

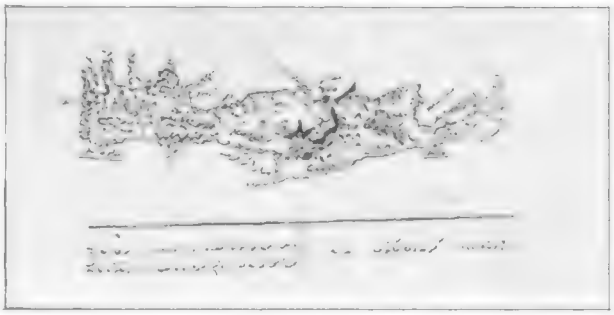

Cenevre'de yayınlanan Girid.

lemeliyiz. İşbu tul u dıraz ifadat ve tavzihattan meramımız her sene olduğu gibi bu sene-i mübarekede dahi yetim ve bikes sıbyan-ı vatanın talim ve terbiyesine medar olmak için kurbanlarımızın pöstekilerinin Maarif Meclisine gönderilmesine vatandaşlarımızın hamiyet ve merhametini rica eylemektedir."

Tanzimatın eğitim inancının Girit'te bile ne denli etkili olduğuna bundan iyi örnek olamaz.

Abdülhamit döneminde gazetenin tamamen valiliğin bildiri yayını haline geldiğini görüyoruz. Buna karşılık halk giderek daha çok bağımsız gazete aramaya başlamıştı. Yukarda bahsettiğimiz mektupta, bu gereksinme şöyle anlatılıyor:

"Derken zaman mürur ettikçe vatanımızdaki erbab-ı şebab çoğalarak gazete hevesi tezayüd etmiş ve terakkiyat başgöstererek mektepler dahi tanzim olunmakla şimdi bizden daha müsaid daha mukaddem erbab-ı şebab tahsil-i maarife çalışmakta bulunmuştur."

Hiç kuşkusuz 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Girit'in Yunanistan'a bağlanması yolunda Yunanlılarca hızlandırılan girişimler ve resmî gazetenin daha da kurulaşması karşısında, Türk cemaati kendi haklarını gerçekten savunacak yayın organlarını gereksinmiş olmalıdır.

Hanya'nın geçen yüzyılın sonunda bir görünüşü.

Girid vilayetinin resmî Girid *gazetesinin Rumca başlığı.*

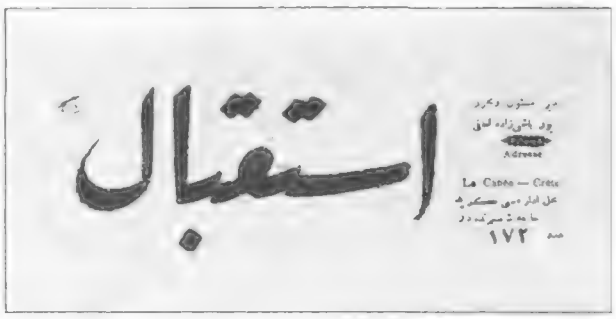

İstikbal *gazetesinin başlığı.*

İlk olarak "menafi-i vataniyyeye hizmet eder, gayri resmî gazete" niteliğiyle *İntibah* çıktı. Âlî Bey tarafından Hanya'da ilk sayısı 6 Şubat 1881'de haftalık olarak çıkarıldı ve 1884'e kadar yaşadı. Türk ve Müslüman haklarını savunmakla birlikte, İstanbul'dan atanan ve genellikle Hıristiyan olan valilerin politikasını destekleyen bir içeriği vardı.

21 Ekim 1883'de yine Hanya'da Ahmed Arif Bey tarafından *Vicdan* çıkarıldı. Haftalık olan bu gazetede "gayri resmî" olduğunu başlığında belirtmeğe özen göstermiştir. Son zamanlarında yayını düzensizleşmiş hattâ kesilmiş olan *İntibah*'da *Vicdan*'ın çıkması üzerine yeniden yayına başladı. İlk sayısında amacını şöyle anlatıyordu:

"Maksadımız mücerred menafi ve hukuk-ı vataniye yolunda ifa-yı hidmet etmekden ibaret olup bu babda devam ve ikdamımız dâim ve payidar oldukça husulü memul maaser-i muvaffakiyat sayesinde gazetemizin dahi menafi-i vatan hakkında muhabbetleri bulunan uzun vatandaşlarımız indinde mazhar-ı rağbet olacağını ümid ederiz.

"Gazetemiz için ittihaz ve istimalini münasib gördüğümüz meslek ve lisan iktizasınca derc-i sütun edeceğimiz malûmat ve ihbaratı asl ve hakikat üzere tahrir ve beyan etmekliğimiz der, kâr idüğünden şu halde nifak ve şikâka ve medayih ve müdahanata derece-i taallûku olabilecek maddeleri hâşâ yazmak değil gazetemiz semtine bile uğramaktan fevkalâde derecede ictinab ve ihtiraz üzere bulunacağız. Bununla beraber gazetemizin vuku bulacak sehv ü hatalarını erbab-ı hamiyetin nasayih ve ihtaratiyle tashihine müsaraat edeceğiz."

Gerçekten *Vicdan* doğru haber vermek konusunda çok dikkatli davrandı, ancak Türklerin hakkını korumaya kalkışınca bu doğruculuk başına büyük işler açtı. Daha 6. sayısında Rumlarca sürdürülen cinayetlere karşı dikilince tepkiler geldi:

"Hıristiyanlar bir müddetten beri İslâmları katl ve cerh etmeğe ve çocuklarının mezheplerini günagûn rezaletler ile tebdil etmeğe ve emvalini nehb ü garet etmeğe başladılar. Hıristiyanların İslâmlar aleyhine icrasını layık gördükleri mezalim-i vahşiyaneye Bulgarlar bile cesaret edemedikleri bi-iştibahtır. Hıristiyanlar mezalim-i vahşiyane ile İslâmların cezireden mahv olacaklarını mı memul ederler?!!!"

Aynı sayıda, Resmo askeri zaptiyesi mülâzımlarından zulmen öldürülen Ali Efendi'nin katline dair yerinden aldığı bilgileri yayınlaması (müheyyic-i ezhan) sayılarak valilikce üç ay için kapatıldı. Diğer Türkçe gazeteler gibi *Vicdan* da asla kışkırtıcı olmamakla birlikte, Rumca gazetelere göre daha sıkı bir kontroldan geçiyordu -herhalde Türkçe'nin resmî dil olması dolayısıyla- ve cezalar da daha fazla oluyordu. Buna rağmen *Vicdan* hem gerçekleri yazmak hem de Vali'nin yönetimini eleştirmekten hiç geri kalmadı ve birkaç kez kapatıldı, mahkemeye verildi.

40. sayısında Skubzade Yusuf bey'e devredilen *Vicdan*, 4 Şubat 1889'daki sonuncu sayısına kadar onun tarafından çıkarıldı. Bu arada Valiyi destekleyen *İntibah*'la da tartışmaları oldu. Daha çok aydın, modern eğitim ve çağdaşlaşma yanlısı grubun sözcülüğünü yapıyordu.

Vicdan 185. sayısında kapanacağını ve yayına *Hakikat* adıyla devam edeceğini ilân etmişti. Bunun gerçekleşip gerçekleşmediğini bilemiyoruz. 1895-96 yıllarında Hanya'da, Bıçakçızade Arif'in yönetiminde, haftalık, "vatana hizmet maksadıyla tesis olunmuş Osmanlı gazetesi" ünvanıyla bir *Hakikat* gazetesinin yayınlandığını biliyoruz. Bu ikisinin aynı mı, yoksa ayrı mı oldukları hakkında şimdilik elimizde bilgi yok.

Vicdan çıkarken, *Mekteb* adlı bir gazetenin de çıkarıldığının kaydına rastladıysak da ne örneğini bulabildik, ne de hakkında bilgi. Okul ve eğitim konularına eğildiğini tahmin zor değildir.

1886-87 yıllarında "gayrı resmî" olduğunu belirtmeğe gereksinme duyan bir başka haftalık gazete Hanya'da çıktı: *Dikkat*. Nakibzade Mahmud Atıf'ın yönettiği bu gazete de fazla yaşamadı.

Vicdan gazetesindeki bir nokta, bütün bu gazetelerin arkası arkasına yayın hayatına girmesinin Giritliler arasında büyük mutluluk yarattığı belirtildikten sonra "bilmeyiz her ne sebebten ise birbirinin ardısıra kapandılar" denmektedir.[4] *Vicdan*'ın abone bedellerini toplayamamaktan sık sık yakındığına

Girid gazetesinin Türkçe başlığı

bakılırsa her halde mali sıkıntı yüzünden kapanmış olmalıdırlar.

O dönemde "gayrı resmî" olduğunu belirtmeğe gereksinme duyarak yine Hanya'da yayına başlayan (Aralık 1886) bir diğer gazete de, Abdülhalim Şükrü'nün *Mirat-ı Girid*'dir.

Mirat-ı Girid de, Türklerin haklarını savunmakla birlikte Yunanlılara karşı saldırganlık yapmak yanlısı değildi. Osmanlı Devleti'nin son döneminde çok yinelenen "İttifak-ı Anasır" prensibini savunuyordu. Bu açıdan Rumca basının sürdürdüğü ayrılıkçı ve terörü kışkırtan yayınlara karşı çıkıyordu. 22. Kânunuevvel 1302 (3 Ocak 1887) tarihli dördüncü sayısında, Rumca *Anina* gazetesine yönelttiği eleştiri bu açıdan ilginçtir:

"Lefka Avri gazetesine çatma adı altında Rum matbuatını İslâmlar aleyhine celb ve davet etmesi ve bir vatan evladı olan İslâm ve Hıristiyan ahalisi beyninde ilka-yı fesad ve nifak eylemesi hakikaten şayan-ı teessüfdür. Bununla beraber menafii umumiye için olmayıp menfaat zatiyeleri için anasıreyn beyninde ika-i nifak etmek teşebbüsünde bulunanların bu gibi tensikat ve tasvilâtı esas maksada vâkıf olan İslâm ve Hıristiyan vatandaşlarımıza külliyen tesir edemeyeceği ümidimiz berkemaldir."

Bu iyi niyete rağmen *Mirat-ı Girid*'in umudu gerçekleşmemiş, Rumca basının kışkırtıcılığı terörü hep artırmıştır.

Bütün bu gazeteler Türk-Müslüman haklarını savunmanın yanısıra yoğun şekilde eğitimin en önde gelen aracının gazeteler olduğunu savunmuşlardır. Girit'te kahvelerin İtalyan şarkıcılarla dolup birer "kafeşantan" haline gelmesinden yakınıldığı o dönemde Türk toplumu içinde, "kıraathane = okuma odası" oluşturmak için çabalar sarfedildiğini görüyoruz:

"Girit'te önce Kandiye'de gayur vatandaşımız Behçet Efendi ilk kıraathaneyi açtı... Geçenlerde de Hanya'da bazı zevat-ı hamiyetsimat'ın teşvikiyle Ağa Camii mahallesinde açıldı... Maarif severler kitap toplamak için bir heyet seçtiler... İstanbul'da oturan Giritli Mustafa Rıza ve Kefalyanakizade Hüseyin Nazım Bey, kitapçı Arakel kitaplar hediye ettiler..."[5]

Gazete sayısındaki artışın bu oluşumun sonucu olduğu anlaşılıyor. Buna karşılık 1898'de Yunanlı Prensin adanın başına getirilmesiyle başlayan dönemde bu basının azaldığı görülüyor.

1906'da Kandiya'daki tek Türkçe gazete, *Ümid*, Kalyoncuzade Hüseyin Aziz (ya da Abdülaziz) Bey tarafından yayınlandı. "Menafi-i Umuma hâdim" bu haftalık gazete 1912'ye kadar yayına devam etmiştir.

1905'de de Hanya'da Rum harfleriyle Türkçe olarak (Karamanlidika) *Medayih-i Hamidiye* adında bir gazete çıkarılmış olduğu hakkında bir nota rastladıysak da daha da fazla bilgi edinemedik.

1908'de Meşrutiyetin ilânıyla İstanbul'da "Girid Osmanlı Cemiyeti'nin naşir-i efkârı" olarak haftalık çıkan ve 1912'ye kadar yaşayan *Hürriyet*'in Hanya'da da basıldığı hakkında bir iddia varsa da bunu kanıtlamaya yeter belge bulamadık. Bu gazete Türk unsurunun haklarını ve Osmanlı'ya bağlılığı savunuyordu.

1 Kasım 1908'de Hanya'da haftalık olarak yayına başlayan *İstikbal*'in sorumlu müdürü Yüzbaşızade Lütfü Bey'di. Kendisini "Osmanlı gazetesi" olarak niteleyen *İstikbal*'de toplumunun haklarını savunmaya çalışıyordu. İtalya'nın Trablusgarb'e saldırısı üzerine yoğun bir karşı kampanya sürdürmüştü. 1924'e kadar yaşadığı ileri sürülen bu gazetenin Balkan Savaşı ve sonrasındaki dönemi hakkında fazla bilgimiz yok.

Bu bilgiler ışığında Girit'teki Türkçe basının sürecini iki kısma ayırabileceğimiz görülüyor. 1880'e kadar resmî gazeteler egemen olmuştur. Bu tarihten sonraysa, hem siyasal zorlamalar hem de modern eğitimin yaygınlaşması sonucu "gayrı resmî" basın belirmiştir. Ayrıca Abdülhamit döneminde bir miktar gencin İstanbul'un Mülkiye, Harbiye gibi yüksek okullarında eğitime gönderilmesi de Giritlilerin anavatanla kültürel bağlarının artması ve basın alanında yeni yeni isimlerin ortaya çıkması sonucunu yaratmıştır. *Vicdan* ve *Mirat-ı Girid* gazetelerinde, Şinasi'den ve Türkiye'nin ilk pozitivisti olan Beşir Fuad'dan övgü ile bahsedilmesi, bu yeni kuşakların tam anlamıyla çağdaş düşünceye sahip olduklarını kanıtlar.

Bu yeni kuşakların basını nasıl değerlendirdiklerini, basından ne beklediklerini *Mirad-ı Girid* gazetesinin 1887 yılı başında çıkan 5. sayısındaki bir başyazıda ayrıntılı şekilde bulabiliyoruz. Tam metnini ekte verdiğimiz bu yazıda gazetenin işlevleri şöylece sıralanıyor:

"Kurtuluş ve mutluluğun güneşi, gerçek yolunun aydınlatıcısı, uygarlık ve ilerlemenin rehberi, başarı ve marifetin nuru, selametin ışığı, en kutsal, yenilikleri izleme, fenni edebi eserleri bulma, ilerlemenin araçlarını telkin, ülke idaresini, kalkınmasını mutluluğunu sağlayan, eğitimi ve yaygınlaşmasını kolaylaştıran, bayındırlığı gerçekleştirmeye yarayan araç."

Bunun yanısıra Babıâli'ye de nasıl yararlı olacağı hakkında şu uyarıda bulunuyor:

1- Hıristiyan basını çok daha fazla özgürlüğe sahiptir (ki bu iddia doğrudur, sansür daima Türkçe basına karşı daha sert işlemiştir) ve olayları istediği gibi yansıtıyor.

2- Hem hükümete hem de Avrupa kamuoylarına olayların gerçeklerini öğretmekte büyük yardımda bulunabiliriz.

3- Ancak Türkçe basının yaşayabilmesi için hükümetin hoşgörüsü ve yardımına gerek vardır.

1880 sonrasında yetişen bu gençler, Abdülhamit'e karşı hürriyet savaşımına katıldıkları gibi, aralarından 1908 sonrasında İstanbul basınında önemli rol oynayanları çıkmıştır. Bunlar arasında şunları belirtebiliriz:[6]

1897'de Cenevre'de çıkarılan, yayıncısı belli olmayan elle yazılıp teksirle çoğaltılan *Girid* gazetesi.

1902'de Giridli Ahmet Kâmi'nin Kahire'de çıkardığı *Şark-ı Musavver*.

1908-1909'da İstanbul'da Giritli Mehmet Kâzım ve Ali İffet'in katkılarıyla çıkan *Hürriyet*.

Giritli Rahmi'nin İstanbul'da çıkardığı *Yaprak* (1908) ve *Çocuk Yurdu* (1913) dergileri.

Son olarak İttihatçılar döneminde hayli yoğun çabalarına rastladığımız Giritli Ahmet Sâki'den bahsedebiliriz. Çıkardığı ve katkıda bulunduğu gazeteler arasında şunlar vardır: *Muhamât* (İstanbul Barosu'nun yayını 1911-1923); *Hürriyet-i Fikriyye* (Sonra *Serbest Fikir*, daha sonra *Uhuvvet-i Fikriyye* adlarını da almıştır, 1913-14); (Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası 61917-19); *Âtî* (1918); *Ahval* (1920) □.

[1] Angelo Sammarco, *Il Regnodi Mohammad Alı*, Vol. VIII. Roma 1931, s.31, belge 8, Fantozzi'den Statella'ya rapor.

[2] Reinaud, *Journal Asiatique*, c.VIII (1831) s.343.

[3] Mustafa Nuri Bey'in yazısı, *Mirad-ı Girid*, no.6. 5. Kanunusani 1302.

[4] *Vicdan*, no.91, 1. Kanunuevvel 1302.

[5] *Vicdan*, no.60, 11. Temmuz 1885.

[6] Bu bilgiler için İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkez yayını olan *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu 1828-1928*'den yararlanılmıştır.

Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşereti

EKREM IŞIN

SON perdesi 1918'de kapandığı sanılan *Harb-i umûmî* trajedisi, kurmay subaylar ve silah üreticileri için zevkli bir oyundu; fakat yaşlı Avrupa aristokrasisinin kalbi, bu kanlı oyunu daha fazla seyretmeye dayanamadı. Çağın başında, teknik bilgi ve stratejik karar alma yetenekleriyle dünyayı onurlandırdıklarına inanan idealist kurmay ve mühendislere göre Habsburg ve Romanof'ların 20. yüzyıla ayak uydurmalarını beklemek, Mesih'in yeryüzüne döneceği belirsiz bir geleceği hayal etmek kadar zamanın değerini hiçe saymaktı. Toplumsal vicdan ise, hanedanların çöküşünü ne bütünüyle unutma yolunu seçti ne de aşırı bir nostalji nöbetine tutuldu; yalnızca savaşın 20. yüzyıl içinden ayıkladığı geçmiş zaman kalıntılarını kayıtsız bir gözle izledi. Nitekim savaş sonrasında piyasayı kaplayan âdâb-ı muâşeret yayınlarını karıştıranlar, saray protokolüne ait bölümlerin kitaplardan çıkartıldıklarını gördüklerinde pek fazla şaşırmadılar; zaten aradıkları, incelik ve zerafetin katı kuralcılığı değildi.

Avrupa dünyası daha ilk adımda, 20. yüzyılı bir teknolojik gelişme dönemi olarak planlamış ve gündelik hayatın kamusal ahlâkına, sanayi sektörünün çelik zırhını giydirmişti. Artık tekerlek

Sedat Nuri'nin çizgisiyle Abdullah Cevdet.

ile pervane yeni ahlâkın disiplin ve çalışkanlık sembolleriydiler. 19. yüzyılın sokak barikatlarına, bireysel ahlâk anarşizmine ve ütopik düşüncenin entelektüel soyutluluğuna karşı beliren toplumsal öfke, bu sembollerin kitle ruhuna verdikleri güven duygusuyla daha da güçlendi. Orta sınıftan bir Batılı için geçmişin aristokratik kuralcılığına ya da kuralsızlık yönünde gelişen modern ahlâkçılığına karşı duyulan tepki, haklı nedenlere dayanmaktaydı. Geçmişte köylülük ve aristokrasi arasında şekillenen *esnaf* karakteri onu, iktisadi çalkantılardan en çok zarar gören kişi durumuna getirmiş, Marksçılar tarafından *status quo*'nun temsilcisi sayılmış ve savunduğu muhafazakar aile ahlâkı, Victoria döneminin baskıcı niteliğine başkaldıran salon aydınları tarafından alay konusu yapılmıştı. Ne var ki 20. yüzyıl militarizmi, bütün kötülüklerin kaynağı olarak gösterilen bu solidarist ahlâk dokusunda yurtseverlik ve kanaat duygularının bozulmamış özünü keşfetmekle rencide edilmiş toplumsal gururu okşamasını bildi. Avrupa orta sınıf ahlâkının, militarizmin kanatlarıyla faşizme doğru yükselişi, Türk ve Japon modernleşmesinin esinlendiği anti-demokratik moral dünya hakkında gerekli ipuçlarını verir. Her iki toplum da teknoloji çağına Avrupa'nın saçtığı savaş kıvılcımlarından etkilenerek girmişti. Japon-Rus ve Türk-Yunan savaşları, galip devletlerin *uygar dünya* karşısındaki konumlarını belirleyen toplumsal güçlere, gündelik hayatın ahlâk dokusunda da gerekli revizyonu yapma yetkisini tanıdı. Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti de doğal

"EL ÖPME: Avrupa'daki vaktiyle pek zarifâne yapılan bu güzel hürmet jesti, şimdi biraz metruktur. Zamanımızda pek az erkekler bir kadın elini zarifâne öpmeyi bilir. El öpme elde edilmesi güç hakiki bir zanâattır. Elini fazla kaldırmaya kadını mecbur etmemek için eğilmelisiniz ve size uzatılan ele dudaklarınızı hafifçe temas ettirmelisiniz."

yetkinin kurmay subaylar tarafından laik toplum modeline göre pratikleştirilmiş biçiminden başka bir şey değildi.

Savaş sonrasında Avrupa'ya yeni bir çehre kazandırmak için kolları sıvayan iki grup insan vardı: Asker politikacılar ve mühendisler. Uygar dünyanın imarı, disiplin ve teknolojik bilginin kesiştiği noktada artık birer orta sınıf mesleği sayılan bu iki pratiğin örtüşmesiyle gerçekleşebilecekti. Nitekim teknik öğretim yapan okulların sayısı yüzyılın başında hızlı bir tırmanışa geçmiş ve orta sınıftan gelme mezunların yüzdesi dengeli biçimde artmaya başlamıştı. Gençlerin kafasında bir Houssmann olmak ideali yatıyordu ve bu ideal dönemin yaratıcı insan modeline uygundu. 19. yüzyıl anarşizminin sarstığı muhafazakar ahlâk, savaşın madalyalı kahramanları tarafından toplumsal gururu motive ettiği sürece, idealist bir Houssmann adayının gündelik hayatı yönlendirecek teknolojik matrisi kurması oldukça basit bir işti. İdealizmin sloganları böyle bir matrisi doğrulamak için yaratıcı çalışma düzeniyle, uyumlu pratik ahlâk ilkelerini gündelik hayata kazandırdı. Kadın ve erkek için ayrı ayrı düzenlenmiş ahlâk normları, giderek paralel bir çizgiye yerleştiler ve millî gururun bayrağını yücelten toplumsal enerji, asker politikacılar tarafından kolayca disiplin altına alındı.

Cumhuriyetçileri Etkileyen Batı İmgesi

Türk Cumhuriyetçilerinin 1920'lerde etkilendikleri modern Avrupa imgesi buydu. İmge, birkaç yönden çekici gelmiştir. Öncelikle geçmiş zamanın anılarını kristalize edemeyecek kadar hızlı bir oluşum sürecinden geçmişti. Dinamik ve işlevseldi; bu yüzden sınıfsal geçişleri kolaylaştırıyordu. Liderin karizmasını güçlendirebilecek zayıf noktaları vardı; duygunun mantık üzerine egemenlik kurabildiği saf kitle ruhunu kaybetmemişti. Toplumsal enerji içe değil, dışa dönüktü; böylece yıkma ve yaratma içgüdüsünün somut izlerini gündelik hayatın her alanında görebilme olanağını sağlıyordu vb. Bu son nokta Cumhuriyetçiler için *muasır medeniyet* hakkında yeterince uyarıcı olmuştur. Çağdaş toplum düzenine ilişkin en dikkate değer gözlemleri, gündelik hayatın geleceğe dönük her yeni adımında, kolektif katılımla elde edilen bir çeşit yaşam enerjisinden kuvvet aldığıydı. Bu anlayışa göre Avrupa'da her toplumun bir ütopyası vardı ve tasarım ile gerçeklik arasındaki dokuyu oluşturmak, gündelik hayatın çehresini değiştiren enerjiyi elde etmek için yeterliydi. Oysa Osmanlı mitosunun gündelik hayata vurduğu fatalist damga, yaşam enerjisini öylesine uyuşturmuştu ki, toplum bir bütün olarak hareket edebilme yeteneğini kaybetmişti. Bu elverişsiz miras karşısında Cumhuriyet yönetimi *uygar dünya* ile arasındaki uzaklığı kapatmak amacıyla programladığı ünlü altı ilkeyi devlet felsefesinin dayanak noktası yaptığında, toplumsal enerjiyi harekete geçirebilecek modern ütopyayı da canlandırdığına yürekten inanıyordu. Ne var ki 1930'lara gelindiğinde, başta gündelik hayatın iktisadi ve moral yükünü taşıyan esnaf tabaka, Cumhuriyetçi ütopyanın varlığını kendi mitik kökenine yöneltilmiş bir tehdit sayma eğilimini sürdürmekteydi. İdeal ile gerçeklik arasındaki bu derin uçurum, yönetimi radikalleştirmiştir. Modern ütopyanın Osmanlı mitosunu ezdiği bu dönemde gündelik hayatın geçmişe ait her türlü bilgi alanı, Darülfünün hocalarının belleğinde yaşayan birer inceleme konusuna indirgenir.

Gündelik Hayatta Askerî Damga

Cumhuriyetçi ütopyanın öngördüğü gündelik hayat biçimini planlayanlar kurmay subaylardır. Bu yüzden yakın dönemin çalışma ve eğlence hayatında askerî bürokrasinin vurduğu *resmiyet* damgası açıkça görülür. Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti de bu *resmî* kalıp içinde şekillenmiş, karşı çıktığı aristokratik kuralcılık yerine daha basit, fakat daha disiplinli bir yönde gelişmiştir. Yeni dönemin âdâb-ı muaşeret anlayışını 19. yüzyıl zihniyetinden ayıran temel çizgi de, gündelik hayatın geçmişteki *sivil* karakterinin *resmî* bir boyut kazanmasıdır.

Modern Avrupa âdâb-ı muâşeretinin Osmanlı dönemindeki *sivil* karakterini oluşturan etkenlerin başında üst tabakanın kendi olanakları çerçevesinde Saray'dan bağımsız bir yol izleyebilmesi geliyordu. Devletin, bürokratik elit dışında modern âdâb-ı muâşereti yaygınlaştırmaya çalıştığı başka bir toplumsal grup yoktu. Gündelik hayata katılan diğer kesimler ise, aydınların üst tabaka snoblarına ve *hanedan teşrifatı*'na yönelttikleri eleştirileri dikkate alan ortalama bir yol izlemekteydiler. Perakendeci tüccarlar ve kısmen Bâbıâli basın çevresi, modern âdâb-ı muâşeretin orta tabaka normlarını benimsemişlerdi. Dolayısıyla Osmanlı âdâb-ı muâşeretinin *sivil* karakterini oluşturan başlıca etken, merkeziyetçi bir motivasyondan yoksun oluşu ve buna paralel gelişen, her toplum kesiminin kendi normlarını çağdaş imgeye uyarlayabilme esnekliğini saklı

DANS: Dilber (güzel) fakat müşkül bir zanâattır, erkekte nezaket kadında zerafet ve her ikisinde söz götürmez bir dürüstlük istilzâm eder (gerektirir).

Dürüst (doğru, düzgün) dans için edilen hanımın belini sağ el ile etmeli ve sol el ile hanımın elini pek kaldırmaksızın ve çekmeksizin tutmalı.

tutmasıydı. Sonuçta ortaya çıkan birbirinden farklı, bütünsellikten yoksun ve her parçası karşıt ütopyalar yaratabilen Osmanlı adem-i merkeziyetçiliği, Cumhuriyetçilerin gözünde tutarlı bir çağdaşlık imgesi canlandırabilme gücünden yoksun kalmıştır.

Avrupa karşısında Türk toplumunu uygar bir kalıba dökme programı, Cumhuriyet'in resmî devlet politikasına katı bir merkeziyetçilik kazandırır. Osmanlı dönemindeki gibi birbirinden farklı ütopyalar yaratmak yerine, farklı toplum kesimlerinin tek bir ütopya çevresinde toparlanmaya çalışılması bu modernleştirme programının *resmî* karakterini yeterince somutlaştırır. Bu programın uygulayıcıları ise, daha önce belirttiğimiz askerî kadroydu ve 1. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın gündelik hayatını şekillendiren subay-mühendis koalisyonuna oranla çizdikleri strateji daha az esnekti. Modern âdâb-ı muâşeretin lidere göre düzenlenmesi, şekilciliğin abartılmasına yol açsa da, uygar insan tipinin maddî ve manevî çehresinin topluma tanıtılması konusunda zorunlu bir aşamaydı. Lider, hem karar veren hem de uygulayan enerjik bir semboldü. Bu sembolün açtığı yola ilk girenler Cumhuriyet'in öğretmen kuşağıdır. İleriyi görebilen ve çıkarlarını zamana uydurmak zorunda kalan esnaf tabaka da bir ölçüde bu yolu yürümüştür.

Cumhuriyet âdâb-ı muâşeretinin *resmî* özelliği yanında, belirgin bir dışa dönüklüğü sağlayan ruh ve bedenin bütünsel komposizyonuna verdiği aşırı önem dikkati çeker. Modern Türk insanını yaratmak amacıyla dış görüntüsünü Batı standardına göre düzenleme çabası, idealist bir ruh için bulunmuş en uygun kalıbı elden geldiğince pratikleştirmeye çalışmak anlamına geliyordu. Bürokrasi, Cumhuriyet idealizminin laik ruhunu benimsedi ve kendisine biçilen kalıba kısa sürede girdi. Dış görünüş bakımından devlet dairelerini dolduran yönetici insan kalabalığı, sakalını kesmiş, çarşaf ve fesini çıkarmış, takım elbiseli, kravatlı modern bir topluluğa dönüşmüştü. Bu yönetici topluluğun modern âdâb-ı muâşeretten anladığı, dış görünüş kadar iç dünyanın da laik bir zemin üzerinde tavır, hareket ve jestlerde kendini gösterebilmesiydi. Kendinden emin bir insanın hareket rahatlığı ya da esnek jest kabiliyeti henüz tam anlamıyla yerleşmemişti. Kıyafet disiplini kadar, kişisel dünyanın oluşumunda da liderin karizması tayin edici rol oynuyordu. Modern aile hayatı, kişisel dünyaya vurulan resmiyet damgası nedeniyle ortalama bir bürokratın çalışma hayatından bağımsız bir yaşam alanı değildi. Bürokrat aileler birbirlerini yakından tanırlar, tanımayanlar ise doğal komşu sayılırlardı. Hafta sonlarında yakın köyler gezilir; karı-koca boş zaman kavramını ortadan kaldıran bir misyon ahlâkını aile biriminde ortaklaşa yaşarlardı. Bürokrat ailelerin düzenledikleri kabul günleri Cumhuriyet döneminde yaygınlaşmıştır.

Kadın, gündelik hayata özgür birey olarak katılmanın ilk basamağını aile içindeki misyonunu geliştirerek aştı. Kabul günlerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki saf biçiminde, tüketici ahlâkın zaman öldürme ilkesi yerine, yaratıcı çabanın aktif atmosferi egemendi. Kadının dünyası, dar Osmanlı mahallesinin dışına taşmıştı ve sözkonusu aktif atmosferi oluşturan konular mahalleden çok topluma aitti. Bunun yanısıra aile içinde düzenlenen doğum ve evlilik yıldönümlerini kutlama alışkanlığı, Cumhuriyetle birlikte yaygınlaşan ve özünde laik bir kültürün izlerini taşıyan dikkat çekici göstergelerdir. Osmanlı toplumunda ortalama bir ailenin gündelik hayatında doğum ve evlilik yıldönümlerini kutlama adeti yoktu. İnsana ait tek anma töreni ancak öldükten sonra, o da dinin emri gereği yapılırdı. Hayata gelmek yerine Tanrıya kavuşmanın önem taşıdığı bir zihniyet dünyasında ölüm duygusunun yaşama içgüdüsüne baskın çıkacağı açıktır. Evlilik ise kadın ile erkeğin Tanrı huzurunda yaptıkları manevî bir anlaşma sayılırdı ve ayrıca her yıl hatırlanmasına gerek yoktu.

Eğlence hayatına ilişkin Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti oldukça pratik bir düzeye indirgenmiştir. Osmanlı sarayının teşrifat düzeni içinde yetişen son dönem vükelâ kalıntısı, yeni dönemin eğlence anlayışını sönük ve renksiz bulur. Âdâb-ı muâşeretin en asgari düzeye indirgenmiş kuralcılığını zerafet ve nezaketten yoksunluk kabul eden bu çevre için Cumhuriyet Baloları, kasaba panayırından farksızdı. İnsanlar nerede nasıl davranacaklarını bilmiyorlar, dilin saygı sözcüklerini rastgele kullanıyorlar, vals ve tango'dan sonra zeybek oynuyorlardı. Bir bakıma bu tür bir kültürel karmaşa başlangıçta doğaldı. Çünkü savaş sonrası cepheden dönen subayların hayata bakışlarında gerçekçi bir yan vardı ve en azından bu nokta kültürel dünyalarını daha popüler bir ufka yöneltmişti. Büyük bir çoğunluğu kıta hizmetini İstanbul'un dışında, İmparatorluğun sınırlarında yapmıştı. Kışla ortamının basit düzeni, uyulması istenen kuralların yalnızca biçime ait ayrıntılardan oluşması, gündelik hayat ile psikolojik bir uyum yerine, pratik bir ilişki kurma-

larını zorunlu kılmıştır. Katlandıkları mahrumiyet nedeniyle toplumsal refahtan en büyük payı alan üst tabakayı horgörme eğilimleri güçlüdür. Kabalık sayılan davranışlarında millî gururun izleri, kozmopolit ahlâka karşı doğal ahlâkın savunusu biçiminde kendini belli eder. Nitekim Sultan Reşad, Hürriyet Kahramanı Enver Paşa ile bulunduğu bir yemekte, onun sofra âdâbından yoksunluğuna şaşırıp kalması, bir bakıma elitist kuralcılık ile pratik kuralcılık arasındaki kültürel karşıtlığa bağlanabilir. Padişahı şaşırtan olay, Enver Paşa'nın bamya yemeğinden sonra su içmek kabalığını göstermesiydi. Osmanlı bürokrasisinin asker ve sivil kanatları arasında görülen kültürel normlardaki farklılık, Cumhuriyet dönemine kalan mirasın da bir parçasıdır. Cumhuriyet bürokrasisi içinde elitist kültürü sivil *Hariciyeciler* temsil etmişlerdir. Çoğunluğu köken itibariyle eski Boğaziçi ailelerine dayanır. Osmanlı üst tabaka teşrifatı ile Avrupa âdâb-ı muâşeretini kuşatan oldukça rafine bir yaşam üslûbu yaratmışlardır. Ne var ki bu üslûbun *sivil* karakteri, Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti'n *resmî* karakteri karşısında kendi kabuğuna çekilmek zorunda kalmış; varlığını daha çok Avrupa'da, modern Türk insanı imajını yaratmak amacıyla bir çeşit bürokratik propaganda aracı olarak sürdürmüştür.

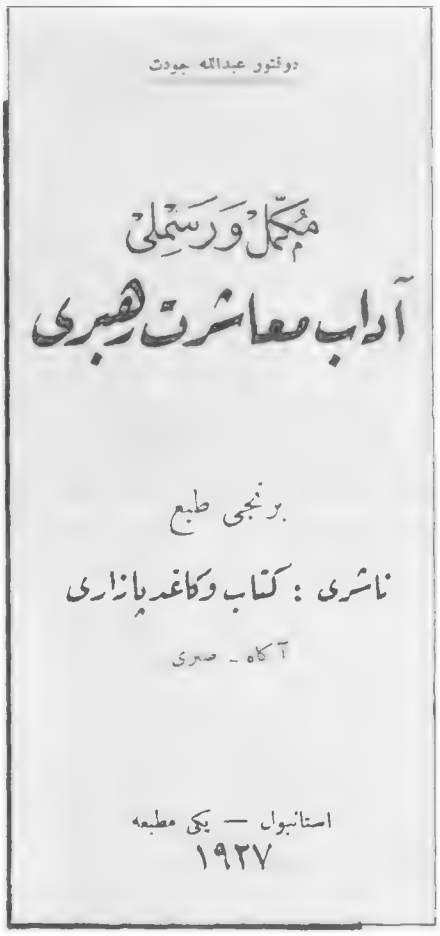
دوکتور عبدالله جودت

مکمل ورسملی

آداب معاشرت رهبری

برنجی طبع

ناشری : کتاب وکاغدبازاری

آکاه - صحری

استانبول — یکی مطبعه

۱۹۲۷

Abdullah Cevdet'in Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi *kitabının kapağı.*

Farklı Davranışlar

Osmanlı saray kültürünün Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti karşısında takındığı elitist tutumu görünüşte sürdüren, fakat amaçladıkları hedef bakımından hanedan nostaljisine cephe alan ansiklopedist çevrenin de, yeni dönemin resmî popülizmini bütünüyle onaylamadıklarını belirtmek gerekir. Osmanlı *tenvîr* misyonunu Cumhuriyet döneminde de üstlenen bu aydın çevre içinde özellikle Abdullah Cevdet'in âdâb-ı muâşeret anlayışı, modern Türk ütopyasında beliren popülist eğilime karşı elitist geleneğin kendini savunması biçiminde somutlaşır.

Cumhuriyet dönemi, Osmanlı geleneğinden yetişme aydınlar için sürprizlerle doludur. 19. yüzyıl reformcusu, toplumsal modernleşmeyi pozitif kültür ve gündelik politikanın basit bir karışımı olarak ele almıştı. Yeri ve zamanına göre politikacı ya da kültür adamıydı; fakat genel eğilimi, her iki pratiğin çakıştığı noktada oluşturduğu aydın kimliğini, modernleşme programının bütün ayrıntılarına yansıtma isteğidir. Gündelik politikayı toplumsal kültürlenmenin en elverişli aracı sayması, aydın kimliğini bir kültür adamından çok bir politikacıya yakınlaştırır. Kimliğine kazıdığı bu politik künye ise onu 1923'den sonra oldukça zor durumlara sokar. Herşeyden önce Cumhuriyetçilerin gözündeki bu Osmanlı aydın kimliği, toplumu felâkete sürükleyen dar görüşlü politikacı tipiyle özdeşleştiğinde artık yönetim mekânizması dışında tutulması gereken şüpheli bir kişidir; dolayısıyla siyasî etkinlikleri yasaklanır ve sürekli gözetim altında tutularak pasif bir konuma itilir. Ne var ki politik ambargo yeterli etkiyi göstermez; çünkü düalist kimlik bu defa araç olarak kültürü, politikaya karşı kullanmaya başlamıştır. Nitekim Cumhuriyetin politik stratejisiyle uyumlu toplumsal hedefleri, zamanla birer kültürel sorun yumağına dönüşerek Osmanlı aydınının bürokratik mekanizmayı dolaylı yoldan yönlendirebileceği elverişli ortamı yaratır. Böyle bir ortam dışardan bakıldığında, kültür sorunlarına çözüm arayanların diyaloğu gibi görünebilir; ancak bu diyalog temelde Osmanlı mitosu ile Cumhuriyet ütopyası arasındaki politik hesaplaşmadan başka bir şey değildir. Abdullah Cevdet'in bu hesaplaşma ortamında yalnızca kültürel plandaki *tenvîr* misyonunu üstlenmesi kısmen dönemin, fakat en çok da kendi ansiklopedist ilkelerinin sonucudur. Bu ilkeler II. Meşrutiyet'ten önce şekillenmişler ve toplumsal modernleşmenin gündelik politika yerine, aşamalı bir kültürlenme süreci içinde gerçekleşebileceği düşüncesinden kaynaklanmışlardır. Yakın çevresine oranla Abdullah Cevdet'in elindeki en önemli koz da, diğer aydınların 1923'den sonra benimsemek zorunda kaldıkları, politik hedefler için kültürel düzeyin yükseltilmesi ilkesinin öncülüğünü kendisinin yapmış olmasıdır. Bu avantajlı noktadan hareket ederek Cumhuriyetin kültürel modernleşme programına kendi düşünce modelinin rehberlik ettiği görüşünü *İçtihad*'taki yazılarında sürekli tekrarlar. Gerçekten de bu makaleler Meşrutiyet öncesinde yazdıklarına birer gönderme niteliğindedir. Öte yandan başta laiklik gelmek üzere, kadının gündelik hayattaki yeri, latin harfleri, milâdî takvim ve modern kılık kıyafet konularında geçmişte savunduklarını, yeni dönemin resmî popülizmine uyarlamaya çalışır. Ancak elitist tutumu, bu uyarlama çabasını tek yönlü etkileyerek, yalnızca bürokrasinin kültürel restorasyonunu besleyen sınırlı bir ilgi alanı içinde kalmasına neden olmuştur. Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti konusunda çizdiği ideal çerçeveyi de bu yüzden bürokratik elitin değerleriyle sınırlandırmış ve yönetimin resmî popülizmini kültürel modernleşmenin alaturka bir yorumu kabul etmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Âdâb-ı Muâşeret

Abdullah Cevdet 1927'de *Mükemmel Ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi*[2] ni yayımlar. Bu hacimli kitap kapsadığı konuların dökümü açısından 19. yüzyıl Osmanlı âdâb-ı muâşeret kitaplarından pek farklı sayılmaz. Hattâ Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti Yahud Alafranga*'sı gibi bir Osmanlı klasiğiyle karşılaştırıldığında, gündelik hayatın pratik bilgilerine yeterince sayfalarını açmadığı görülür; ilginçliği ve önemi de aslında buradadır.

Osmanlı döneminde kişisel bir deneyim sorunu olan modern âdâb-ı muâşeret, Cumhuriyet yöneticileri tarafından kolektif katılıma açık bir uygarlık modelinin gündelik hayata yansıması biçiminde değerlendirilir. Midhat Efendi, kişisel deneyimi zenginleştirecek bilgileri, yarattığı *conservateur mit*'in değerler süzgecinden geçirerek kamuoyuna aktarmayı yeterli görmüştür. Amacı

Osmanlı insanını, gündelik hayatın pratiğiyle uyumlu bir kültürlenme sürecine sokmak ve elitizmin *cosmopolite* ruhunu eleştirmektir. Bu tutum, Cumhuriyetçilerin âdâb-ı muâşeret konusunda izledikleri politikaya Abdullah Cevdet'in tutumundan çok daha uygundur. Çünkü Abdullah Cevdet, modern âdâb-ı muâşereti bütün bir toplumun kolektif katılımına açmayı popülizm sayar ve yaratmaya çalıştığı elitist ruhu yozlaştırıcı bir tehlike olarak görür. Bu yüzden onun âdâb-ı muâşeret anlayışı, kişiyi gündelik hayatın pratiğine kazandırmaktan çok *kibar âlemi*'nin seçkin bir üyesi yapmaya yöneliktir. Örneğin, *"Kibar âlemin birtakım icâbâdı, kâideleri, kânûnları vardır ki bunlara uymak, bunlara tevfîk hareket etmek lâzımdır. Aksi takdirde cemiyetten dışarı atılmak tehdidi altında bulunulur."* düşüncesini savunan Abdullah Cevdet'e göre modern âdâb-ı muâşeret, *kibar âlemi* olarak nitelendirdiği Avrupa dünyasının, daha dar çerçevede ise elitist tabakanın uyguladığı kurallardır. Bu kurallara uymak evrensel anlamda toplumun bütününü değil, yalnızca yönetici kadronun değerlerini uygarlık sürecine katar ve Avrupa ölçeğinde modernleştirilmiş bir yönetici elit'de toplumu uygarlaştırma misyonunu güvence altına alır. Üzerinde önemle durduğu konu da aslında *havas*'ın *avam* karşısındaki güvence sorunudur. Bu güvenceyi de aile içinde eğitim yoluyla yaygınlaştırılacak bir çeşit *bürokratik verâset* sisteminde bulur. Laik eğitimin, modern âdâb-ı muâşereti aile bünyesinde bireye kazandıran bir araç olarak tasarlanması, *bürokratik verâset* için vazgeçilmez öneme sahiptir. Çünkü bireyin gündelik hayattaki tekil eylemi, eğer bir toplumsal çevrenin desteğiyle ayakta duramıyorsa, örneğine Osmanlı döneminde rastlanan *conservateur* tepki, *verâset* olgusunu büyük ölçüde zedeleyebilir. Bu düşüncenin kaynağı, 1927'de Jean-Marie Guyau'dan çevirdiği *Terbiye Ve Verâset* adlı kitaba dayanır. Guyau'ya göre laik ahlâk, Avrupa toplumlarında modern çağın gereklerine uygun bir bilimsellik anlayışıyla yoğrulmuş ve gündelik hayatın dokusuna yerleşmiştir. Eğitim, bu rafine dokuyu modernleşme sürecindeki diğer toplumlarda da canlandırıp, *verâset* yoluyla gelecek kuşaklara aktarabilir. Aslında Guyau'nun öne sürdüğü bu düşüncede modernleşme sürecine katılması istenen soyut bir toplum varsayımı değil, somut bir *ırk*'tır. Cumhuriyet döneminde Abdullah Cevdet'in *ırk* temasını işlemesi, hem politik açıdan sakıncalı hem de bu temanın daha önce Türkçü ideologlar tarafından pedagojik işleniş biçimine bir geri dönüş sayılacağından kendisi için yeterince cazip değildir. Bunun yerine *aile*'yi ön plana çıkarır ve *ırk*'a özgü kültürel karakteri bu toplumsal çevre içinde modernleştirmeyi amaçlar.

Modern âdâb-ı muâşeret, Abdullah Cevdet için küçük yaşta aile terbiyesiyle kazanılabilecek bir kurallar bütünüdür. Gustave Le Bon'dan çevirdiği *Amelî Ruhiyât* (1914) ile *Dün Ve Yarın* (1924) başlıklı kitaplarda, aile terbiyesinin çocuk üzerindeki kişilik oluşturucu etkileri ele alınmıştır. Daha sonra çocukların aile içinde ve gündelik hayatta ana babanın kontrolu altında bulunmalarını şart koşar. Bu kontrol sistemi, bir bakıma pederşahi Osmanlı aile mirasının henüz canlılığını sürdüren bir geleneğidir. Eski aile düzenindeki baba ile çocuklar arasındaki ilişki kopukluğu bu defa, *"çocuklar sofrada söze karışmaktan ve reylerini beyân etmekten çekinmelidirler. Çocukların mülâhazalarına bilâkayd, hayraniyet izhâr etmek ve her yaptıklarını iyi bulmak büyük bir hatadır ki ekseriya irtikâb olunur"* düşüncesinde sanki yeniden sürdürülmek istenmektedir. Ne var ki Abdullah Cevdet'in amacı, çocuğun dünyasına bütünüyle kayıtsız kalmayı ya da aşırı bir gözetim alanı olarak bu dünyayı alabildiğine sınırlandırmayı öngören karşıt kutupları uzlaştırmak değildir. Tam tersine düşünsel çerçevesini Guyau'dan aldığı, *"çocukluğun letâfeti tabiiliğindedir ve bu tabiiliği mümkün mertebe uzun müddet muhâfazaya bakmalıdır"* görüşünü, çocuğun aile içinde sosyalleşmesi için ilk önemli adım sayar. Kuşkusuz burada söz konusu edilen aile, laik kültürü benimsemiş ailedir ve çocuklarını modern âdâb-ı muâşeret hakkında aydınlatabilecek toplumsal etkinliklerin de hem hazırlayıcısı hem de uygulayıcısıdır. Çocuk baloları bu tür etkinliklerden olup Cumhuriyet döneminde yaygınlık kazanmışlar ve yeni kuşağı Avrupa standartlarına göre motive etme amacını gütmüşlerdir. Daha önce çocuk baloları, Abdülhamit döneminde Taksim Bahçesi'nde yapılmaktaydı. Abdullah Cevdet bu balolar hakkında *"Çok faidelidir. Çocuklar için hem eğlence hem de bir muâşeret, bir cemiyet hayatı mektebi olur"* demekte ve ideal bir âdâb-ı muâşeret programı vermektedir: *"Bu balolarda erkek çocuklar kız çocuklara tıpkı büyüklerin balolarında kadınlara yapılan ihtirâmkâr ve nâzik muameleyi aynen yaparlar. Dans etmeye davet ederler, sıra beklerler, beraber dans ettiği küçük hanım kızı dansın hitâmında büfeye götürürler, ikrâm ederler, sonra ebeveyninin yanına kadar teşyî eder, orada bir iki dakika kalır, teşekkür eder, ayrılırlar."* Savfetî Ziyâ'nın *Âdâb-ı Muâşeret Hasbihalleri* kitabında da çocuk balolarına ilişkin ayrıntılı bilgi vardır. Fakat Abdullah Cevdet bu konuyu kendi fantezileriyle süslemekten geri kalmaz; özellikle kostümlü (maskeli) baloların çocuklar için bir çeşit tarih dersi bile sayılabileceğini söyler.

Abdullah Cevdet'e Göre Aile

Aile, çocuğun olduğu kadar kadının da âdâb-ı muâşeret konusunda eğitim gördüğü bir *cemiyet hücresi*'dir. Ancak Abdullah Cevdet, kadının gündelik hayattaki rolünü, *"Bir kadının başlıca meşguliyeti evine nezâretten, hizmetçilerini idâreden ibarettir"* şeklinde formülleştirmesi, kuşkusuz Cumhuriyet yönetiminin ideal Türk kadını anlayışına ters düşer. Yazara göre kadın , *"çocukların maddî ve manevî terbiyesini yapmalıdır."* Bu terbiye için de ona gerekli tek bilgi pratik pedagojidir. Ne var ki kadının gündelik hayatta karşılaştığı sorunları çözmede her zaman bu bilgi bir anahtar işlevi görmeyebilir. O zaman da eline, ölçüyü kaçırmamak şartıyla başka anahtarlar verilebilir. Guyau'nun kadın ile erkek arasında yaptığı zihinsel kapasite ayrımına dayanarak, *"mâlik olduğu kuvvet hududunu geçmemek şartıyla"* onu kültürlendirmek mümkündür; fakat bu süreç içinde *instruction* ile *dépense intellectuelle* arasındaki önemli farkı gözeterek *kuvâ-yı dimağiyye*'sini de gündelik hayatın olumsuz etkilerinden korumak gerekir.

Cumhuriyet dönemi bürokratlarının modern âdâb-ı muâşeret konusunda en çok duyarlı oldukları noktaların başında aile içi etkinlikler gelmektedir. Ziyafetler, kabul günleri ve çeşitli amaçlarla yapılan toplantılar, ailenin toplumsal ütopyayı kendi bünyesinde sergileme becerisini göstermesi açısından önemlidir. Aile üyelerinin gündelik yemek zamanına uymaları ve aynı saatte sofra başında bulunmaları, Cumhuriyet âdâb-ı muâşeretinin belki de en *resmî* yönüdür. Osmanlı ailelerinin 19. yüzyıla kadar belirli yemek zamanları yoktu. Zamanı ayarlamak genellikle aile büyüğünün insiyatifine kalmıştı. 19. yüzyılda şehir hayatının, zaman kavramını programlaması bir ölçüde aile bünyesinde de bu programa uyma zorunluluğunu doğurmuştur. Cumhuriyet döneminde ise zaman kavramı adeta gündelik hayatı idare eden gizli bir güçtür. Aile içinde geleneksel otoritenin dizginlerini ele geçiren bu güç artık sofranın etrafına toplananlara kendi kurallarını benimsetmiştir. Sofra âdâb-ı açısından bu kural-

PRESANTATION (TAKDİM): Bir hanımın önünde, kolları vücudden pek ayırmamaya dikkat ederek hürmetkârâne ve acemilik göstermeksizin eğilmeli. Aksi pek nâhoş olur.

Bu fotoğraf eğilmenin tarz-ı makbûlünü gösterir. Kadın, bu arz-ı ta'zimi (saygı göstermeyi) huşûnetsiz ve alakâdar bir tarz-ı zarifanede kabul ve telakki etmelidir.

lar daha geçen yüzyılda köklü değişikliklere uğramıştı. Ne var ki her değişiklik gerçek özünü koruyamayıp alaturkalaştıkça, Cumhuriyet dönemine aktarılan âdâb-ı muâşeret mirası da, modern toplumun ideal kültür düzeyini beslemekte yetersiz kalıyordu. Örneğin Abdullah Cevdet sofra peçetesini tanıtırken, kuşkusuz bu nesne uzun zamandan beri Türk toplumunda kullanılmaktaydı; fakat kullanım biçiminin alaturkalaşmış olması, nesne hakkında doğru bilginin modern âdâb-ı muâşeret gereği verilmesini zorunlu kılıyordu. Peçeteyi önlük gibi kullanarak bununla el ve yüz silmek bir Osmanlı geleneğiydi. Kahveyi höpürdeterek içmek de aynı geleneğin bir uzantısıydı. Abdullah Cevdet açısından her iki hareketin de modern âdâb-ı muâşeretle bağdaşmadığını söylemek, bir bakıma geçmişin mirası üzerinde eleştiri yapmaktı. Diğer yandan çatal bıçak kullanma becerisi de zengin sofralarının dışında tam anlamıyla gelişmemişti. Bıçağın görevini çoğunlukla parmaklar üstleniyordu. Batı dünyasının ise III. Henry dönemine kadar çatal kullanmayı bilmemesi kuşkusuz 19. yüzyıl Osmanlısı için geçerli bir mazeret sayılamaz. Abdullah Cevdet'in sofra âdâb-ına ilişkin bir diğer gözlemi de bugün için oldukça ürkütücüdür: *"bir zâtın bir vükelâ sofrasında, muzu kabuğuyla yediği ve çatal ile dişini karıştırdığı görülmüştür."* Bu tür olaylar Osmanlı modernleşmesinin neredeyse ayrılmaz birer parçasıydılar. Cumhuriyetçilerin modern âdâb-ı muâşeret konusunda en kestirme hedefleri de Batı dünyasına karşı varlığımızı bu türden görüntüler yaratmayan uygar bir toplum olarak kanıtlayabilmekti. Aileyi toplumun bir hücresi kabul eden Abdullah Cevdet de bu yüzden Batılı elitist aile geleneğinin Cumhuriyet bürokrasisi içinde kök salmasını zorunlu bir uygarlık göstergesi saymıştır. Kabul günlerinde, *"Dostlara bir gouter vermek bugün modadır"* diye yazarken, kuşkusuz modanın uygarlık olduğu kilişesini tekrar ediyordu. Öte yandan aile arasındaki müzikli toplantıları desteklerken *"Genç kızlar asla komik şarkılar yahud şüpheli bir mahiyette romanslar teganni etmezler."* türünden yasaklayıcı kuralları da sıralamayı unutmuyordu.

Sokaktaki gündelik hayat, en azından Osmanlı aydınları kadar Cumhuriyetçileri de meşgul etmiştir. Modernleşmenin vitrini saydıkları sokak ile gündelik hayat arasındaki rasyonel kültür transferini sağlamada Cumhuriyetçiler 19. yüzyıl aydınlarına oranla daha tutarlı bir yol izlemişlerdir. Osmanlı reformcularını, gündelik hayatın sokak dokusunda şekillenen *cosmopolite* kültürü etkilemişti; Cumhuriyet yöneticileri ise bu etkiyi disiplin altına almaya çalıştılar ve kısmen de başarı gösterdiler. 1930'ların gündelik hayatında sokak, geçmişe oranla çok daha renksizdir. Toplumsal bünyeye iktisadî ve kültürel besin sağlayan bu damarlara modern hayat ilkesi pompalandığında, geleneksel dünyanın giyim kuşam çeşitliliği, jest ve selâmlamanın adeta ritüele dönüşen karmaşık yapısı yerini resmî popülizmin pratik kalıplarına bırakmıştır. Örneğin Galata Köprüsü üzerinden akan kültürel çeşitlilik, sultan Reşad dönemine oranla çeyrek yüzyıl boyunca köklü bir değişim geçirmiş; otantik kıyafet ve şive zenginliği, kravatlı, şapkalı insan kalabalığı içinde erimiştir. Resmî popülizm, bürokrat ile sokaktaki vatandaş arasındaki kıyafet farkını ortadan kaldırmakla toplumun görüntüsünü 1930'lu yılların Avrupa standardına uyarlamaya çalışmıştır. Son dönem Osmanlı insanının giydiği gündelik sokak kıyafetinde bile günün modasına aykırı çizgiler hakimdi. Örneğin fes, Batılı kıyafetin üzerine kondurulmuş bir Doğu sembolü olarak varlığını Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar korudu. Buna karşın yelek giymek, baston taşımak gibi alafranga Bâbıâli modası yeni dönemde de uzun süre yaşadı.

Türk insanının dış görünüşüne verilen önem, modern âdâb-ı muâşeretin başlıca konularından birisidir. Yeni kılık kıyafete uyum göstermek kolay olmamıştı. Fes giyme âdâbını en ince ayrıntısına kadar bilen Osmanlı efendisi, aynı beceriyi şapka konusunda gösteremedi. Şapka bir süre fes gibi alnın gerisine itilerek giyildi. Özellikle resmî kabullerde kullanılan silindir şapkalar ise başlı başına sorun yaratıyorlardı. Abdullah Cevdet ilk şapka savunucularından olduğu için konuyu yakından izliyor ve, *"Bir ziyârete giderken bir adam silindir şapkasını elinde tutmalıdır. Bu nev'i şapka çabuk kırılır, çabuk bozulur ve taşınması müşkülâtlı olmakla beraber acemi ve beceriksiz görünmemek için onu rahatça ve mümâreseli bir tarzda kullanmayı bilmelidir"* türünden uyarılar yapıyordu. Şapka gibi eldiven ve şemsiyenin de pratik kullanım alanı dışında bir süs öğesi olarak değerlendirilmesi, bu nesneler hakkında ayrıntılı bilgi gereksinimini doğurmuştu. Bu dönemde en ciddi ülke sorunları üzerine kalem oynatanların yeri geldikçe modaya ilişkin yazılar yazmaları, dolayısıyla bir çeşit Ahmed Midhat Efendi geleneğine bağlanmaları kaçınılmazdı. Abdullah Cevdet, Avrupa modası ile modern

SELAM: Tekellüflü (özenli) ve karışık selam tarzları istimal etmek (kullanmak) insanı gülünç eder ve Mannerism *yani yapmacık ve bilgiçlik tavırları hakiki kibarlığın düşmanlarıdır. Selam dürüst, sade, yapma tavırlardan ve tumturaktan ârî (uzak) olmalı. Ne pek dar olmalı, ne de pek geniş kararında olmalı. Bunun derecesine ise kıyâset (zeyreklik) tayin eder.*

âdâb-ı muâşeret arasındaki doğrudan ilişkiyi tutarlı bir bütün olarak Türk toplumuna aktarırken, kuşkusuz Midhat Efendi'nin ansiklopedist yöntemini izlemekteydi. Eldiven konusunda yazdıkları, bu konuda varolan kültürsüzlüğün izlerini silmek amacını taşır ve Osmanlı *tenvîr* geleneğine dönüşü temsil eder: *"Zamanımızda bir teşrifat ziyâretine giden bir efendi siyah redingot ve silindir şapka giyer; eldiven beyaz olmaz. Beyaz eldiven bir izdivac merâsimine, Hıristiyanların prèmiere communion denilen dinî merâsime yahud suvareye gidildiği zamana mahsusdur."*

Cumhuriyet âdâb-ı muâşeretinin biçimlendiği ilk yıllarda Hariciye Köşkü'nde verilen bir baloda Mustafa Kemal.

"Sokakta da, Salonda da Aynı Görünüm"

Sokağa çıkmak, Cumhuriyet insanına göre toplumun modern görüntüsünü Avrupa dünyası karşısında temsil etmek anlamına geliyordu. Bu yüzden Abdullah Cevdet'in, *"İnsan sokakta bulunduğu vakit dahi, bir cemiyette, bir salonda bulunduğu gibi olmalıdır. Sokakta bulunan bir kimse yine bir cemiyet içinde bulunuyor demektir"* görüşü, sokaktaki gündelik hayata vurulan resmiyet damgasını taşır. Avrupa'nın gözleri, sokaktaki bu yeni Batılı insan adayının üzerindedir ve her yanlış hareketinden bir mizah konusu çıkartıp millî gururu rencide etme fırsatını kollamaktadır. Bu duygu Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle yabancı misyonun davet edildiği törenlerde öylesine baskındır ki, ortalama bir bürokratın sıradan jestlerini bile abartılmış bir mizansene dönüştürür. Kuşkusuz gündelik hayatın insanlar arası ilişkiler düzeni yalnızca devlet törenlerinde temsil edilen modern âdâb-ı muâşeretin daha basitleştirilmiş biçiminden ibaret değildir. Fakat Abdullah Cevdet salon elitizminin katı kuralcılığını sokağa taşımakta bir sakınca görmez. Onun âdâb-ı muâşeret anlayışına göre Cumhuriyet insanı sokağa çıkarken tam bir aristokrattır; *"Bir arabada bir hizmetçi hiç bir zaman efendisinin yanına oturmaz, karşısına oturur. Bu halde arkası arabacıya yahud şoföre gelecek vaziyette oturur. Bir omnibüste, bir tramvayda eğer serbest bir yer varsa hizmetçi efendisinin karşısına oturur. Yalnız yanında boş bir yer varsa o zaman hizmetçi, efendisinden uzakça bir yer boşalıncaya kadar tramvayın veya omnibüsün sahanlığında ayakta durmalıdır."* Belediye araçlarına kadar giren bu efendi-hizmetçi protokolü, söz konusu abartmanın Abdullah Cevdet'in dünyasındaki karşılığıdır. Ne var ki Cumhuriyet yönetimi hiçbir zaman böylesine katı bir elitizmi onaylamamış, tam tersine bu tür teşrifatta bir çeşit Osmanlı mabeyn kültürünün izlerini görmüştür. Diğer taraftan modern sokak âbâd-ı muâşereti kadınlara, geçmiş dönemde olduğu gibi bir dizi yasak da getirmekteydi. Modernleşme tarihimizde

ne zaman kadın sorunu gündeme alınsa, ister çağdaş isterse gelenekçi zihniyet olsun, özgürlükten çok yasaklara ilişkin kurallar üzerinde birleşirler. Kadının sokaktaki hareket biçimini Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde hep yasaklar belirlemişlerdir. Abdullah Cevdet'in kadın özgürlüğü konusundaki düşünceleri ise bu yasak zincirinden bütünüyle kurtulamamış, değindiği noktalar da yakın çevresi tarafından biraz fazla abartılmıştır. Örneğin Cumhuriyet döneminde çalışma hayatına giren kadın, Abdullah Cevdet'e göre sokakta yürüyüşüyle dikkati çekmemeli, kimsenin gözüne doğrudan bakmamalı, insanlara karşı daima mesafeli olmalıdır. Kadın için *"ne göze çarpan renkler, ne caf-caflı tuvaletler muvafık değildir"* ve Osmanlı mesire adabından sayılan, şemsiyeyi omuza alarak salına salına yürümek de çağdaş kadına yakışmaz. Modern âdâb-ı muâşeret, kadını koruyucu kanatlarıyla kuşatarak ona geçmişteki güvenlik dünyasını bu defa çağdaş ilişkiler düzeyinde yeniden iade etmektedir. Öyle ki, erkek tarafından bu dünyanın temellerini sarsacak herhangi bir eleştiri, doğru bile olsa yapılmamalıdır; *"Bir erkek bir kadınla konuşurken, kadının fikrinin yanlış olduğunu söylememelidir; olsa olsa, kadına yanılabileceğini söyleyebilir, kadın ısrar ederse, 'belki haklısınız' diyerek münakaşayı bırakır."*

Cumhuriyet döneminin resmî popülizmi yalnızca biçimsel yeniliklerle sınırlı bir âdâb-ı muâşeret anlayışını hedef almamıştır. Her biçimsel yenilik, içeriğe ilişkin yeni düzenlemeleri de beraberinde getirir. Örneğin fes yerine şapka giymek, görünüşte bir süs öğesinin biçimsel değişimidir; fakat şapkanın geleneksel selâmlama âdâbını geçersiz kılması, toplumsal kültürün içeriğine ilişkin bir sorundur. Fesli bir Osmanlı ile şapkalı bir Cumhuriyet insanının selâm verme biçimleri farklıdır. Diğer yandan, birbiriyle tanıştırılan iki insanın uydukları âdâb-ı muâşeret de eski ve yeni döneme göre farklılıklar gösterir. Osmanlı döneminde birbirleriyle tanıştırılan insanlar son zamanlara kadar el sıkışmazlardı. Abdullah Cevdet, *"fazla haşin ve fazla mütekattı"* bulduğu el sıkışma adetinin bir İngiliz geleneği olduğunu söyleyerek bu adetin Fransa'da uygulanmadığını belirtir. Ayrıca gene Osmanlı döneminde uygulanmayan kadınların el öptürmesi adeti, Cumhuriyet döneminde yaygınlaşmış bir Alman geleneğidir. Kadın-erkek ilişkilerinin gerektirdiği zorunlu jestlerin farklı kültürlerden aktarılarak, ortalama bir âdâb-ı muaşeret benimsemesi, resmî popülizmin pratik yönüdür. Bu pratikleştirme, hiç değilse ilk adımda Türk insanını modern dünyanın kapısından içeriye sokabilmiştir.

Osmanlı toplum düzeni evli erkeklerin cenneti olduğu kadar, bekârların da

Abdullah Cevdet.

cehennemiydi. Gündelik hayatımızda bekârlık sorunu her zaman önemini korumuştur. Geçmişte *ehl-i nâmus mahallerde* ikâmet ettirilmeyen bekârlara bir çeşit karantina uygulanır, şehirlerin daha çok çarşı, hamam, depo gibi ticari mekânları etrafına sıralanan odalarda yaşamaya zorlanırlardı. Geleneksel dünyada namus düşmanı ile bekâr aynı kuşkulu insan kimliğinde bütünleşmiş ve gündelik hayattaki psikolojik yerini almıştır. Osmanlı döneminde yayımlanan âdâb-ı muâşeret kitaplarında bekârlara ilişkin tatmin edici bilgilere rastlanmaz. Bu kitaplarda evli erkeklere tanınan özgürlükler ile kadınlara getirilen yasakların ötesinde bekâr bir insanın gündelik hayattaki davranış biçimini çerçeveleyebilecek âdâb-ı muâşeret anlayışı hemen hiç ele alınmamıştır. Cumhuriyet aydınının kafasında ise, en azından bir bekâr-evli ayrımı yoktur. Gündelik hayatın manevi kültürünü, namus bekçileri ile düşmanları arasındaki çatışma alanı olarak görmez. Böyle bir ortamda Abdullah Cevdet'in eski zihniyete ait katı kuralları, dönemin âdâb-ı muâşeretiyle kısmen yumuşatıp diriltmesi yadırgatıcıdır. Ona göre sıradan bekârlar, *"ziyâret ederler, fakat ziyâret kabul etmezler."* **Eğer bekâr kişi bir sanatçı ise, üzerindeki ahlâk ambargosu hafifletilebilir:** *"Bekârlar artist olurlarsa, onlar hakkında kibar âleminin kuyudu mürtefî olur. Böyle bir bekârın evine gidilir, ziyâretinde bulunulur. Artık ziyâretine gidilen, kibar âleminden bir zat değil, artisttir. Onun salonuna değil, eserlerini temâşâ etmek için atölyesine yahud musikî dinlemeye gidilir."* Kadınların bekâr erkekleri ziyâretini ise, *"Zevcleri, pederleri, biraderleri refâketinde olarak edeb ve terbiye kavâidinin haricine asla çıkmış olmaksızın böyle artist bekârların evlerine gidebilirler"* diye başlarına namus bekçileri koymak kaydıyla şarta bağlar. Diğer taraftan bir bekârın evine, yanında namus bekçisi bulunmadan giden kadınlar, kendilerini toplumun yüksek çıkarlarına adamış şahsiyetlerdir ve amaçları ziyâretten çok ticarettir: *"Menfaati fukaraya mahsus olarak verilen bir balonun veya tiyatronun hâmisi olan yahud yine fukara için i'âne toplayan hanımlar, cömert, alicenâb bekârların kapılarını çalabilirler."* Abdullah Cevdet'in sanatçıları, diğer meslek erbabından ayırıp, en azından savunduğu âdâb-ı muâşeret konusunda onlara daha hoşgörülü yaklaştığı görülür. *Artistik meşhurlar* dediği bu zümrenin, sanat etkinliklerini izlemek isteyenler, *"Namdâr bir artistin eserlerini görmeye giderken hanımlar ve efendiler mûtenâ bir ziyârete gidildiği vakit tuvalete verilen ihtimama mu'âdil bir itinâ ile telebbüs etmiş bulunmak lazımdır"* koşulunu sanata saygı gereği yerine getirmekle yükümlü oldukları halde, dönemin Türk Ocakları salonlarında verilen konferanslara yalnızca, *"Şehir tuvaletiyle yani, mûtad elbise ile gidilir, teklifsiz ve merasimden âzâde bulunulur"* koşulunu pratik açıdan tavsiye etmekle yetinmektedir.

Elitizmin Âdâb-ı Muaşereti

Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet âdâb-ı muâşereti, laik ütopyayı moral yönden denetlemek isteyen Osmanlı elitizminin izlerini taşır. Konuyu, modern ahlâk sorunu içinde ele alması ve toplumu yöneten elit kadroyu bu soruna sahip çıkabilecek tek güç olarak görmesi, kökeni II. Meşrutiyet öncesine uzanan düşüncelerinin Cumhuriyet ütopyası içinde dile getirilmesidir. Devlet tarafından uygulanan resmî popülizm, modern uygarlık imgesini yalnızca bürokrat tabakanın değerleriyle sınırlandırdığı sürece, Abdullah Cevdet'in toplumsal elit yaratma ilkesini yürürlükte bırakmıştır. Fakat resmî politikanın, toplumu, kalkındırılması gereken bir köy gibi tasarlaması, popülist karakterin giderek güçlenmesine ve çok partili dönemde de *resmî* niteliğini kaybederek bütünüyle taşra kültürü tarafından kuşatılmasına neden olmuştur. Böylece asker kadronun, Avrupa orta sınıf değerlerinden aktardığı modern âdâb-ı muâşeret anlayışı bir ölçüde sivilleşmiş, ama Abdullah Cevdet'in çizdiği elitist modele göre de bir o kadar alaturkalaşmıştır. □

KARAGÖZ'DEN

Politika bir kazandır. Bucak bucak kaçınız!

Karagöz — Ey ahali, sakın bu ateşe, bu kazana el uzatmayın. İşinize, gücünüze bakın. İntihab zamanı gelince reyinizi verin. Bırakın bu kazanla mebuslarınız uğraşsın!

(Kazanın üzerinde "politika", dumanların üzerinde ise "fesat", "dalavere", "fitne", "komploculuk", "suikast", "harp" yazıyor.

Çevrimyazı: Uygur Kocabaşoğlu

Sene 19, Sayı 1915, 24 Temmuz 1926

Temaşa-î Dünya ve Cefakâr u Cefâkeş'in Yazarı

Evangelinos Misailidis Efendi

TURGUT KUT

ÇEŞİTLİ alfabelerle Türkçe yazılar yazılmıştır. Türklerin kullandığı ilk alfabe eski Türk Runik yazısı diye adlandırılan Göktürk (Köktürk) ya da Orhun-Yenisey alfabesidir. Sonraları Türk dili, değişik dönem ve çevrelerde Sogd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Islav alfabeleri gibi başlıca 12 değişik alfabe ile yazıldığı ve yazılmakta olduğu bilinmektedir.

Ünlü gazeteci, yazar, çevirmen ve matbaacı Evangelinos Misailidis Efendi'nin hayatına ilişkin yeni bilgilere geçmeden önce, Grek (Yunan) harfleriyle yazılmış Türkçe ürünlerin kaynaklarına kısaca göz atmakta yarar var.

Grek alfabesi, Türkçenin ya da Türkçe kelimelerin yazımında kullanılan ilk alfabelerden birisidir. Bu çeşit en eski Türkçe kelimelerden örnekleri Prof. Talât Tekin bir yazısında tanıtmış;[1] Bizans ve eski Bulgar belgelerindeki Grek harfli Türkçe kelimeler de Gyula Moravcsik tarafından toplanmış ve yayımlanmıştır.[2]

Türkiye Türkçesinde Grek harfleriyle yazılmış en eski örnek ise, İstanbul patriği Gennadios Scholarios'un, Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine hazırladığı Grekçe *Hıristiyan İtikatname*'sinin (1455 ya da 1456 başı) Karaferye kadısı Ahmed'in Türkçe çevirisinden, kimliği bilinmeyen biri tarafından da Grek harflerine aktardığı metindir.[3] Bu metni Martin Crusius 1584'te yayımladı.[4]

Yazıda Grek alfabesini tam anlamıyla kullananlar, Karamanlı denilen Türkçe konuşan Anadolulu ortodoks Hıristiyanlar olmuştur. Biz burada henüz tartışmalı bir konu olan Karamanlıların kökeni üzerinde durmadık.[5]

Karamanlıların "Anadolu lisanı" dedikleri, Karamanlı Türkçesiyle basılan kitaplarla ilk kez Batılı araştırmacılar ilgilenmiştir.[6] Sévérien Salaville ile Eugène Dallegio 1584-1900 yılları arasında basılan 333 kitabın analitik bir bibliyografyasını hazırlayıp üç cilt halinde bastırdılar.[7] Daha sonra bu güzel çalışmaya iki ayrı yazıyla 8 yeni kitap daha eklendi.[8]

1987 yılının Nisan ve Haziran aylarında Evangelia Balta'nın ardarda çıkan *Karamanlidika: Additions (1584-1900). Bibliographie Analytique* (Atina, 1987) ve *Karamanlidika: XX Siècle. Bibliographie Analytique* (Atina, 1987) adlı kitapları ile 300 yeni kitap tanıtıldı ve böylece kataloglanmış Karamanlıca kitapların toplam sayısı 633'e ulaştı. İlerde yapılacak araştırmalarda, yeni bulunacak kitaplar bu sayıyı arttırabilir.

Karamanlı Türkçesi ile basılan kitapların çoğu genellikle dini niteliklidir. 19. yüzyılın ortalarında, yayınlar giderek çeşitlenmektedir. Tarih, coğrafya, Osmanlıca-Yunanca sözlük ve dilbilgisi kitapları, kanunlar ile Fransızcadan çevrilmiş bazı romanlar. Bunların arasında en önemlisi, günümüzdeki anlamıyla bir roman olmayan Evangelinos Misailidis'in *Temaşa-i Dünya ve Cefâkar u Cefâkeş* adlı, İstanbul'da kendi matbaasında 1871-1872 yıllarında bastığı dört ciltlik romanıdır.

İlk Türk romanı kabul edilen Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fıtnat* (İstanbul, el-Cevaib Matbaası, 1289/1872) ile aşağı yukarı aynı yıla rastlar.[9] Romanı ilk kez Dr.Robert Anhegger bir yazısında tanıttı ve Karamanlı edebiyatı hakkında geniş bilgi verdi.[10] Daha sonra Osmanlı Bankası Türkiye Genel Müdürü Jacques Jeulin de *Tercüman* gazetesinde bazı bölümlerini tefrika etti.[11]

Romanı bütünüyle ele alan Dr. Robert Anhegger beş yıl üzerinde çalışarak Vedat Günyol ile birlikte, günümüz Türkçesi ile ve *Seyreyle Dünyayı* (İstan-

Ahmet Midhat Efendi'nin kaleminden çıktığı sanılan *Tercüman-ı Hakikat*'taki yazıda Misailidis Efendi'nin hayatı, gazeteciliği övülüyor, ölümünün Osmanlılık ve Osmanlı gazeteciliği bakımından büyük bir kayıp olduğu belirtiliyor.

bul, 1986) adı altında yayıma hazırladı.

Gazete ve dergilerde çıkan bazı yazılarda[12] Evangelinos Misailidis'in folklor bakımından malzeme yüklü ilginç kitabının, ilk Türk romanı olarak kabul edilip edilmeyeceği gibi sorular soruldu. Bizce eser ilk Türk romanı olmasa gerek.[13] Belki yabancı bir alfabe ile yazılıp basılmış Türkçe romanlardan biridir. Çünkü, *Temaşa-i Dünya*'dan 20 yıl önce basılmış Ermeni harfli Türkçe telif romanlar vardır. Örneğin Hovsep Vartan Paşa'nın (1816-1876) *Akabi Hikâyesi* (Kostantaniye, Mühendisoğlu Matbaası, 1851) ile yine aynı yazarın *Boşboğaz Bir Adam. Lafazanlık ile husule gelen fenalıkların muhtasar risalesi*[14] (Kostantaniye, Mühendisyan Ohannes Tabhanesi, 1852) ve Hovannes Balıkçıyan'ın (1833-1898) *Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatları Hikâyesi* (İstanbul, Minasyan Basmahanesi, 1863) en eskilerinden üçüdür. Daha sonraki yıllarda bunları başka romanlar da izlemiştir. Hele, Kurban Hovsep'in (ölm. 1903) *İki Kapı Yoldaşları, Yahut Hakkı Adaletin Zahiri* (İstanbul, Nişan Berberyan Matbaası, 1885, 3 c.) adeta Beyoğlu'nun (Pera) bir romanı sayılabilir.[15]

Bu kısa kaynak tanıtmasından sonra Evangelinos Misailidis Efendi'nin hayatına ışık tutacak, yeni bilgiler verecek olan *Sabah* ve *Tercüman-ı Hakikat* ile *Anatoli* (Anadolu) gazetelerinde çıkan yazı ve haberlerle; ayrıca biri Rumca biri de Karamanlıca olarak İstanbul'da basılan iki yazıyı bazı açıklayıcı notlarla tanıtmaya çalışacağız.

Sabah gazetesinin (25. C.Evvel 1307-5 K. Sani 1305 / 17 Ocak 1889 tarih ve 140 no.lu) sayısındaki haberde: *"Türkçe ibare ve Rumca huruf ve neşr olunmakta olan Anadolu gazetesi sahib-i imtiyaz ve müdiri Evangelinos Misailidis efendi evvelki gece enfas-ı ma'dûdesini ikmal ile terk-i hayat eylemiştir. Cenazesi bugün saat altıda Fener'de vaki hanesinden kaldırılacaktır. Efendi-yi mümaileyh dört sene İzmir'de ve kırk altı seneden beri burada gazetecilik etmiş olup hizmetinin elli seneye baliğ olmasına hemen pek az bir müddet kalmış ve ellinci senenin hitamı günü ehibbasına bir ziyafet-i mahsusa vermeyi kararlaştırarak bunu gazetesi ile de ilân eylediği halde ber-vech-i muharrer bu kere vefatı vuku bularak o zamana yetişememiştir. Hidemat-ı kalemiyesine mükafaten taraf-ı hükûmet-i seniyeden uhdesine rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayiz dördüncü rütbeden Mecidi nişan-ı zişanı ihsan buyrulmuştur. Refikimizin vuku vefatından dolayı beyan-ı teessür ile mezkur gazetecinin mahdumları tarafından neşrine canib-i hükümet-i seniyeden müsaade buyrulacağını ümid ederiz."* denmektedir. Bir başka gazete *Tercüman-ı Hakikat*'ın aynı tarihli (25 C. Evvel / 1307 - 5 K. Sani / 17 K. Sani 1889) ve 3483 nolu sayısında ise Ahmet Mithat Efendi'nin kaleminden çıktığını sandığımız uzun yazıda: Misailidis Efendi'nin hayatı, özellikle gazeteciliği övülüyor, ünlü romanı *Temaşa-i Âlem ve Cefakâr* adı altında vurgulanıyor; ölümü Osmanlılık ve Osmanlı gazeteciliği bakımından büyük bir kayıp olduğu belirtiliyor.

Karamanlıca 1914 Salnamesi'nin ön kapağı.

Bir Vefat-ı Teessüf-i Gayât

"Osmanlı lisânı ve rum hurufu ile neşr edilmekte olan meşhur Anadolu gazetesinin sahib-i imtiyazı ve baş muharriri Evangelinos Misailidis efendi'nin evvelisi gece vefat ettiği sami'a-res-i teessüf olmuştur. Bu pir-i ruşen-zamirin ziyaı Osmanlılık ve bâ-husus Osmanlı gazeteciliği nokta-i nazarından ne kadar esef ve telehhüfe seza olduğunu kendisinin hidemat-ı azimesini bilenler derhal takdir ederler. Misailidis efendi yarım asırdan beri lâyenkati neşriyata devam ederek Anadolu'nun âmak-ı hafâyasına kadar fikr-i Osmaniyi neşr ve tevside o kadar bir azm-i hamiyet-şi'arâne ibraz etmiştir ki Osmanlı gazetecilerinin hiçbiri bu hususta Misailidis'in kâbına vasıl olamamışlardır. Bir adem elli sene müddet fikri ile kalemi ile devletine milletine hidemat-ı sadıkanede bulunur ise artık o ademin bu gibi hadimîn-i sadakat-rehin için ne kıymetdar bir adem olacağı tebeyyün ve tahakkuk eder. Anadolu gazetesinden mâada nice eser dahi neşr-i isbat-ı measir-i mesâi perverî olmuştur. Ez cümle ***Temaşa-i âlem ve Cefakâr*** *bu muharrir-i gayret ittisamın müellefatındandır. İstimâl ettiği lisan gayet fasih bir lisan olup gazetesini âsârını Anadolu'daki hırıstiyan vatandaşımız kemali suhuletle anlarlar ve mütalaâları ile fikir ve zihinlerini tenvir ederlerdi. Kezalik bu edâ-yı ifadeyi bir Türk dahi kemal-i lezzetle istimâ ederdi. Misailidis efendi Manisa sancağına tabi Kula kazası ahalisinden pek çalışkan bir zat olduğu cihetle Osmanlı oğlu Osmanlı ve lisân-ı sehlü'l-fehm idi.*

Hidemat-ı sadıka-i medidesinin mükafatı olmak üzere rütbe-i saniye mütemaizliği ve nişan-ı Âli-i Osmanî ile tebcil ve tevkir edilmiş ve umum gazetecilerin en kıdemlisi olmak haysiyetiyle

Hovsep Vartan Paşa'nın Akabi Hikâyesi *adlı romanının ön kapağı.*

ve âlem-i neşriyatta bulunanlar tarafından daima i'zaz edilmiş idi.

Bu pir-i sadakat-güsterin vefatından dolayı Osmanlılık ve meslekdaşlık hasebi ile ilâ-yı telehhüf-i bî-pâyân ile cenaze alayının bugün saat altıda Fener'de Rum patrikhanesi kilisesinde icra edileceğini bu hamiyetli Osmanlının eviddâ ve ehillasınâ kemâl-i esefle beyan eyleriz. Arkadaşımızın vefatından dolayı aile halkını taziye eder ve ***Anadolu*** *gazetesi namının haysiyetini muhafaza ile beraber hizmet-i neşriyede devam ve sebatı tavsiye ve pederlerini zikr-i cemil ile yâd ettirerek hizmet-i sadakatı müteveffaya peyrev olmalarını oğullarından intizar eyleriz."*

Misailidis efendinin çıkardığı *Anatoli* gazetesinin tam koleksiyonunun nerede olduğunu bilmiyoruz. Ancak *Tercüman* gazetesinin kütüphanesinde bulunan bir cilt içindeki, no. 4143-6 C. Ahir 1307, Kanun-ı Sani 16 (28 Salı 1890)dan başlayan ve no. 4277-28 C. Evvel (28 Eylül 1890)da biten 100 kadar sayısını inceleyebildik. Yazık ki bu cilt Efendi'nin ölümünden bir hafta sonraki sayılarından başlıyor.

"Mekteb-i Hukuk talebesinden Sille'li Silvestros Dimitriadis'in, mezarlıkta Misailidis efendinin kabri başında irad ettiği nutukta ... ve bilâ fütûh Mikra asia (Anadolu) ahalisi matemkeşdirler. Zira tebaatı ile müftehir olduğumuz Devlet-i ebed müddet-i Osmaniye matbuatı vasıtası ile kemâl-i sadakatla hizmeti geçen..." denmektedir. (no.4144).

Bir başka sayıda da bu sefer kabrinin Eğrikapı Rum mezarlığında olduğunu öğreniyoruz: *"... müessis-i Anatoli müteveffa Evangelinos Misailidis efendinin kırk günlük mnimosinon (ölümünün kırkıncı gününde yapılan âyin) âyininden sonra Eğrikapı mezarlığına gidilerek koliva (kaynamış şekerli buğday) merasiminin icra olunduğu..." (no. 4157).*

Edirnekapı sur dışından Ayvansaray'a inerken sağ tarafta bulunan Eğrikapı mezarlığını gezdik. Mezar taşlarından genellikle Karamanlıların gömüldüğü anlaşılan bu mezarlıkta Misailidis Efendi'nin kabrini bulamadık. Başka bir haberde de *Samsun'da mnimosinon âyini icra edilmiş ve Samsun metropoliti'nin çektiği nutkun metni verilmiştir (no. 4160)*

Ünlü gazetecinin ölümü üzerine çeşitli gazetelerde çıkan haber ve yazılar ile bizzat taziyede bulunanlar için, oğulları[16] *Sabah* gazetesine bir teşekkür yazısı göndermişlerdir: *"Anadolu gazetesi ser-muharriri ve sahibi imtiyazı müteveffa Evangelinos Efendi'nin mahdumları Misailidis biraderler imzası ile aldığımız mektuptur. Rumiyü'l-huruf ve Türkiyü'l-ibare Anadolu gazetesini elli seneden beri ser-muharrir ve sahib-i imtiyazlığı ile devlete ve milletine hizmette bulunan pederimiz Evangelinos Misailidis efendinin vuku vefatına ifâyı teessüf ve teessürde bulunan umum gazete idare-i behiyyelerine vesair zevat-ı kirama bilhassa teşekkür ederiz."* Sabah, no.147, 3 C.Ahir 1307-22 K. Sani 1305 / 25 Ocak 1890).

Evangelinos Misailidis efendinin hayatı hakkında, bugüne kadar kullanılmayan kaynaklardan biri, *Anatoli* gazetesinin son yıllarında sorumlu müdürlüğünde bulunan Iordan I. Limnidis tarafından, *Mikrasiatikon Imerologion O "Astir" 1914. Anatoli Rumlarına Mahsus İlmi, Edebi, Fenni Musavver Salname. Nevşehirlilerin "Papa Georgios" Cemiyeti tarafından neşr olunur.* İkinci Sene (Konstantinopolis, Tipographika Katastima G. D. kai Sas. 1913) adlı Nevşehir yıllığında[17] yayımlanmıştır (s.170-172 ve Efendi'nin resmi).

Evangelinos Misailidis'in günümüzdeki anlamıyla roman olmayan bu eseri, ilk Türk romanı kabul edilen Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talât ve Fıtnat* ile aşağı yukarı aynı yılda yayınlandı.

Hovannes Balıkçıyan'ın Karnig, Gülünya ve Dikran'ın Dehşetli Vefatları *adlı romanının ön kapağı.*

Salname, Nevşehir'de yaşayan Hıristiyanların Rumluklarını kuvvetlendirmekte büyük rolü olan Papa Georgios (1760-1816) adına, İstanbul'da Nevşehir'li Rumlar tarafından kurulan Anorthotikos Syllogos adındaki dernek yayımlamıştır.[18] İçinde Nevşehir ve civarı, Hacı Bektaş dergâhı, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve başka konularda ilginç yazılar vardır.[19] Metni fonetik özellikleri üzerinde durmadan, Türkçe okunuşuna göre veriyoruz:

Evangelinos Misailidis

Merhûm hocamız Evangelinos Misailidis an asıl Kula'lı olup 1820 senesi Martios (Mart) 25'inde tevellüt etmiştir. İzmir'in Evangeliki sholisinde[20] (okulunda) ikmal-i tahsil ettikten sonra meşhur Kairis'in[21] derslerini dinlemek üzere Andros Adası'na gitmiş ise de o esnalarda mümaileyhin mektebi dağılmış olduğundan oradan Atina'ya azimetle Ethnikon Panepistimion'a[22] (Ulusal üniversite) dahil olmuştur.

Bir müddet tahsilden sonra Filadelfias Sofronios[23] efendi kendisini Alaşehir mektepleri didaskalosluğuna (öğretmenliğine) davet etmiştir. Biraz sonra İskenderiye patriği Anthimos[24] efendi tarafından mezkûr patriklik tercümanlığına davet ve daha sonra Isparta mektepleri didaskalosluğuna tayin edilmiştir.

Bir müddet orada kaldıktan sonra İzmir'e gelmiş ve ***Amalthia***[25] *gazetesi heyet-i tahririyesine dahil olmuştur.*

Evangelinos Misailidis efendi biraz sonra İzmir'de bir matbaa küşat ederek ***İrfannâme*** *namında rumiyü'l-huruf ve türkiyü'l-ibare bir eser neşr etmiştir. O esnada Misailidis efendi noktalı hurufatı dahi icat ederek Türkçe lisanının Rumca hurufatla daha mükemmel bir surette yazılabilmesine muvaffak olmuştur. Bi'l-ahire* ***Mekteb-i Fünûn-ı Şarkiye***[26] *namı ile bir risale-i mevkute ve* ***Şark***[27] *namı ile de haftalık bir siyasi gazete neşrine başlamıştır. Bu suretle Misailidis efendi 10 sene kadar İzmir'de gazetecilik etmiş ancak İzmir'in büyük yangını*[28] *esnasında kendi matbaası da yandığı cihetle İstanbul'a gelmeğe mecbur olmuştur.*

İstanbul'a gelir gelmez ***Anatoli***[29] *namı ile el'an intişar etmekte olan gazetesini tesis edip mezkûr gazeteyi tamam 40 sene idare etmiştir. 1855 senesinde yâni gazetenin tesisinden 5 sene sonra Tahtakale'de Tamburacı*[30] *hanında kâin matbaasını tesis etmiş ve orada* ***Anatoli*** *gazetesinden maada Rumca olarak* ***Mikra Asia***[31] *namında diğer bir gazete ile* ***Kukurikos***[32] *nam mizah gazetesini ve muhtelif cins ve mealde bir hayli kitaplar neşr eylemiştir.*

Evangelinos Misailidis efendi vazife-i tahririi bir an elden bırakmaksızın ve âlem-i matbuatta duhulünün 50'nci sene-i devriyesini icraya hazırlandığı bir sırada hastalanmış ve 1890 senesi İanuvarios (Ocak) 3'üncü günü irtihâl-i dâr-ı beka etmiştir.

Mümaileyhin devlet ve millete karşı sebk eden hidemat-ı ber-güzidesini takdiren Hükûmet-i Osmaniye rütbe-i saniye mütemayizinin tevcihi ve Mecidiye nişan-ı sanisinin ihsanı ile kendisini taltif buyurduğu gibi Yunan hükûmeti dahi Sotiros Hıristu (Kurtarıcı İsa) nişanı ile sine-i sadakatını tezyin etmiştir.

Merhum hocamız Evangelinos Misailidis efendinin tercüme-i hali mücmelen bundan ibaret ise de onun tesis ve 40 sene idare ettiği ***Anatoli*** *gazetesi ve tercüme ve telif ettiği hidemat-ı bergüzidenin nakl u vasfından her halde kalem acizdir. Yalnız şunu diyebiliriz ki Anadolu'muzun bugünkü hali ekseriyetle merhum hocamızın ta İzmir'den başlayıp 50 sene devam ettiği telkinat ve teşvikatının bir semere-i hasenesidir.*

Bu iddiamız belki bazılarınca bir mübalağa addedilebilir. Lâkin bunu ufak bir misal pek güzel isbat edebilir. Şöyle ki ***Anatoli*** *gazetesinin iptida-i tesisinden bu ana kadar olan abone defterleri bir kere gözden geçirilecek olursa görülecektir ki hiç bir abone olan pederin oğlu da bu gazeteye abone olmakta devam etmiştir. Bu da* ***Anatoli*** *gazetesini okuyan pederlerin mutlaka evlatlarının terbiye ve tahsiline fazla bir ehemmiyet verdiğinden onların Rumca, Türkçe veya başka bir lisanda gazete okuyacak dereceye gelmeleridir. Bu ise* ***Anatoli*** *gazetesi için bais-i şeref ve iftihar bir keyfiyettir. Zira maksadı husûl bulmuş oluyor.*

Evangelinos Misailidis Efendi.

Merhûm hocamız Evangelinos Misaviası arasında ***Cefakâr*** *kitabını ayrıca şayân-ı zikr addederiz. Eser-i mezkûr Bokkakios ve Victor Hugo'nun asâr-ı meşhuresi sırasına katılacak derecede mühim ve Anadollu'larımız için elden bırakılmayacak derecede müfit bir kitaptır.*

Iord(an) I. Limnidis

Sonuncu kaynağımız ise Ioannis Ioannidis tarafından çıkarılan *Eikonografimenon Imerologion 1896* (İstanbul, 1896) adlı resimli salnamede, fesli bir resmi ile birlikte çıkan "Evangelinos Misailidis" adlı bir yazıdır (s.129-131). Yazarı belirtilmeyen yazıyı muhtemelen I. Ioannidis yazmıştır. Türkçeye çevirttiğimiz[33] metnin önce tamamını burada vermeyi düşündük. Ancak, aynı bilgileri tekrarlamamak ve yazımızı uzatmamak için vazgeçtik. Yalnız yukardaki kaynaklarda olmayan bazı bilgileri vermekle yetineceğiz. Örneğin: Misailidis efendinin babası Thelogos oğlu Misail Kula'da saygın bir tüccardır. Misailidis efendi, 18 yaşında (yâni 1838'de) İzmir'e gelip Evangeliki sholisine girer. Burada, ilerde filologlar çevresinde ün kazanacak Kayserili Mav-

rofridis ile aynı dönemde okur. *Amalthia* gazetesinin kadrosuna Iakovos Samiotokis tarafından alınır. İzmir'de tanınmış arkeolog Leva ile tanışır, Anadolu'nun çeşitli gelenek ve göreneklerini bildiği için Leva'nın çalışmalarına yardımcı olur. Kendisinin Kapadokyalı olmadığı halde, halis bir Kapadokya tipi olduğu; Anadolulu dindaşlarını cahillikten kurtarmak, onları aydınlatmak, eğitmek ve onlara uygarlık götürmek için hayatı boyunca çalıştığı belirtilir. □

---

[1] Talât Tekin, "Grek Alfabesiyle Türkçe", *Tarih ve Toplum*, Sayı 3 (Mart 1984) s.20-23. Ayrıca aynı yazarın, "Tarih Boyunca Türkçenin yazısı", *Ulusal Kültür*, Sayı 2 (Ekim 1978) s.17-42.

[2] Gyula Moravscik, *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkwölker in den byzantinischen Quellen.* (Berlin, 1958). Tanıtma yazısı için bak. Semavi Eyice, *Belleten*, XXIV/95 (Temmuz 1960) s.493-497.

[3] İtikatnâme, bizde ilk kez Ebüzziya Tevfik Bey tarafından tanıtılmıştır. "Akaid-i hıristiyaniye ve mübteni olduğu ekanim-i selase hakkında Fatih devrine aid mühim bir vesika-i naşenide", *Mecmua-i Ebüzziya*, Sene XXX, cüz 98 (1329/1911) s.623-630. Ayrıca bak, Aurel Decei, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet için yazdığı Ortodoks İ'tikadnamesi'nin Türkçe metni", *Fatih ve İstanbul*, Cilt I, sayı I (1953) s.100-116 ve burada gösterilen kaynaklar.

[4] Martin Crusius, *Turcograeciae Libri Octo*, (Bale, 1584) s.109-120.

[5] Bu konu belli başlı kaynaklar için bak. Mahmut H. Şakiroğlu, "Lozan Konferansı sırasında kabul edilen Türk-Yunan ahali değişimine ait tarihi notlar", *"Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, (Ankara, 1985) s.227-238. X.uncu Türk Tarih Kongresi'ne (Eylül 1986) P. Stathis'in sunduğu "Karamanli" konusundaki bildiride yeni bilgiler vardır.

[6] Bu araştırmacıların yazıları için bak. not 7'de verilen kaynak, Cilt I, s.X.

[7] Sévérienne Salaville ve Eugène Dallegio, *Karamanlidika. Bibliographie Analytique d'Ouvrages en Langue Turque Imprimés en Caractères Grecs.* Cilt I, 1584-1850 (Atina, 1958), Cilt II, 1851-1865 (Atina, 1966), Cilt III, 1866-1900 (Atina, 1977). Birinci cilt Semavi Eyice, *Belleten*, XXVI/162 (Nisan 1962) s.369-374; Üçüncü cilt ise Mahmut H. Şakiroğlu tarafından *Belleten*, XXXVIII/152 (Ekim 1974)de tanıtıldı.

[8] Evangelia Balta, "Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue Turque, imprimés caractères Grecs (1584-1900)", *Kentro Mikrasiatikon Spudon, Anatipo Deltio*, Cilt II, (Atina, 1981) s.183-203 ve Bülent Berkol, "133 yıl önce yayımlanan Yunan harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Robinson Crusoe çevirisi", *İ.Ü.İktisat Fakültesi, Metodoloji ve Sosyoloji Merkezi, Sosyoloji Konferansları*, XXI inci kitap (1986) s.135-158.

[9] Cüz cüz basılıp satışa çıkarılan eserin ilk cüzünün 17 Ramazan 1289/18 Kasım 1872 tarihli *Basiret* gazetesinde çıkan haberden öğreniyoruz. Eserin ikinci baskısı yeni harflerle Sedit Yüksel tarafından hazırlanmıştır (Ankara, 1979).

[10] Robert Anhegger, "Hurufumuz Yunanca: Ein Beitrag zur Kenntnis der Karamanisch-Türkischen Literatur", *Anatolica*, No. VII (Leiden, 1979-1980) s.157-202 ve "Nachtraege zu Hurufumuz Yunanca", *Anatolica*, No. X (Leiden, 1983) s.149-164. Ayrıca yazar bu yazılarının kısa bir özetini ve romandan seçtiği üç hikâyeyi *Sanat Olayı*, Sayı 2 (Şubat 1981) s.76-79 da yayımladı.

[11] Jacques Jeulin, "Temaşa-i Dünya", *Tercüman Gazetesi*, 25 Mart 1982-20 Nisan 1982 arasında 1-27 tefrika.

[12] Görebildiğim yazılar: Vedat Günyol, "Giderayak:25", *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı 148 (15 Temmuz 1986); Engin Ardıç, "Seyreyle 19. Yüzyılı", *Nokta*, sayı 31 (10 Ağustos 1986); Melih Cevdet Anday, "Yâd est", *İstanbul Bayram Gazetesi*, 18 Ağustos 1986; Atilla Özkırımlı, "Çağının tanığı değerli bir yapıt", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Ağustos 1986; Ahmet Eken, "Bir rastlantı bir roman", *Yeni Gündem*, sayı 30 (4 Ekim 1986); Bülent Berkol, "Yunan harfli Türkçe: Karamanlı edebiyatı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Ekim 1986; Pinelopis Stati, "Pisti sti Gnosi", Atina'da yayımlanan *To Vima Gazetesi* 26 Ekim 1986; Mehmed Kemal, "Bir de böyle seyretmek", *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Kasım 1986.

[13] Vedat Günyol, kitaba yazdığı önsözde: Türkiye'de ilk roman olarak Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mellah* ve *Hüseyin Mellah*'ını gösteriyor(?) ve bunlardan daha önce basıldığı için de *Temaşa-i Dünya*'yı ilk Türk romanı olarak niteliyor. Bak. *Seyreyle Dünyayı* (İstanbul, 1986) s.VIII

[14] Bir süreden beri çeşitli yazı ve kitaplarda (bunlardan biri, Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, İstanbul, 1986), bu resimli kitabı görmeden, yanlış olarak ve ısrarla bir mizah dergisi olarak tanıtmaktadırlar. Yayına hazırladığımız bu romanı V.ci Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde (İstanbul, 3-28 Eylül 1985) tanıtmıştık. Hiçbir tahsis görmeden basılan *Tebliğler II, Türk Edebiyatı*. Cilt I (İstanbul, 1985) s.195-214'deki bildirimizin doğru adı: "Ermeni harfli Türkçe telif ve tercüme romanlar I- Victor Hugo'nun Mağdurin hikâyesinin basılmış nüshası"dır.

[15] 1727-1968 yılları arasında yayımlanmış Ermeni harfli Türkçe kitaplar, Karamanlı Türkçesi ile basılan kitaplara oranla hem daha çok, hem de çeşit bakımından daha zengindir. 1200 kadar kitap, yeni yayımlanan bir katalogda tanıtılmıştır. Bak. H.A. Stefanyan, *Hayadan Turkeren Kirkeri Madenakidutyun 1728-1968* (Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası 1728-1968, Erivan, Arminskoy Akademia Nauk CCP, 1985).

[16] Evangelinos Misailidis efendinin birçok çocuğu olduğu söylenir. Ölümünden sonra, gazeteyi Teogenis ile Hristos adlı çocukları yönetmiştir. Ayrıca Kumkapı Aya Kiryaki Kilisesi ruhanisi, Sayın Meletios Sakkulidis'ten öğrendiğime göre Misailidis efendinin Atina'da oturan Markos adlı bir torunu vardır ve Jacques Jeulin'in davetlisi olarak 1982'de İstanbu'a gelmiştir.

[17] Daha önceki 1913 Nevşehir Salnamesi için bak. Semavi Eyice, "Rum harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Bir Nevşehir Salnâmesi (Yıllığı)", *Fındıkoğlu Armağanı*, (İstanbul, 1977), s.78-102 ve 4 resim.

[18] 1913 Nevşehir Salnamesi'nden naklen, Semavi Eyice, *a.g.y.* s.91-92.

[19] İçeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Evangelia Balta, *Karamanlidika. XX e Siècle Bibliographie Analytique* (Paris, 1987), s.120-122, no.96.

[20] Evangeliki Smyrnis adıyla tanınan okul 1733'te kurulmuş, önceleri din eğitimi vermiş, 1809'dan sonra da Philologikon Gymnasion adıyla genel öğretim vermeye başlamıştır. Müzesinde 30.000 kitap ile 200 de yazması mevcutmuş, bak. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt III (Paris, 1894) s.464. Birkaç kere yanan okulun binaları yeniden yapılmış, İzmir'in kurtuluşunda (9 Eylül 1922) çıkan yangında kül olmuştur, bak. *Büyük Larousse Ansiklopedisi*, cilt VII (İstanbul, 1987), s.3094.

[21] Theophilos Kairis (1785-1853), Andros'lu -Ege denizinde Kuzey Kiklad adalarından biri- bilge. 1811'de Evangeliki Sholisinde müdürlük yaptı. Bir yıl sonra da Ayvalık Akademisi'nde ders verdi. Maceralı hayatı için bak. Nouveau Larousse Illustré, cilt II (Paris, 1890 ?) s. 386.

[22] Daha önceki adı, Ethnikon Kapodistrion Panepistimion Athinon'dır.

[23] Filadelfias (Alaşehir) metropoliti Sofronios 1845-1849 yılları arasında metropolitlikte bulunmuştur, *Neologos* gazetesi, sayı 6566, İstanbul, 13 Haziran 1891.

[24] İskenderiye patrikleri listesinde *(Nektaria Kefala... Ikumenikon*, İskenderiye, 1888)de 1845-1847 yılları arasında patriklik makamında Arthemios bulunuyor (s.122) ve Anthimos diye biri yok.

[25] İzmir'in en eski gazetelerinden biri olan *Amalthia*'yı, Konstantin Rode adlı İsveç asıllı bir Rum matematikçi tarafından 6 Ağustos 1838'de çıkarmaya başladı. 28 Eylül 1922'ye kadar çıkan gazetenin son sayısı 19925'dir. Rumların İzmir'den ayrılmalarından sonra *Amalthia* 17 Aralık 1922'de Atina'da yayımlanmaya başlamışsa da kısa bir süre sonra kapanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bak. Hristos Sokratis Solomonides, *I Dimitiographia Sti Smirni 1821-1922*, (İzmir'de gazetecilik, Atina, 1959) s. 25-67, yazının tamamı s.125'e kadar sürüyor. Ayrıca bak. Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde İzmir Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I (İstanbul, 1985) s.104.

[26] Robert Anhegger yazısında ("Hurufumuz Yunanca", s.185) H.S. Solomonides'e dayanarak 1849'da resimli olarak çıkan derginin adını *Mektub-i Fünun-ı Şarkiye* şeklinde veriyor. S. Salaville ise derginin adını *Mektebü'l-Fünun-ı Maşriki* biçiminde gösteriyor *(Karamanlidika*, II s.10).

[27] İzmir'de 1841'de çıkmaya başlayan bu siyasi dergi için bak. Manuel I. Gedeon, *Aposimiomata Hronografu 1800-1913* (Vak'anüvisin arda kalan notları, Atina, 1932) s.14. Ayrıca Misailidis efendinin İzmir'de 20 Ocak 1845'den 1847'ye kadar çıkardığı *Beşareti'l-Maşrık* (Anatolikos Minitor) adlı Karamanlıca bir gazetesinden sözediliyor, bak. H.S.Solomonides, *a.g.e.*, s.142-143.

[28] Yangın 1850'de ya da daha önce çıktı. İzmir'in büyük yangınları için bak, Tuncer Baykara, *Yeniasır* gazetesi 18-26, 1962.

[29] Kaç sayı çıktığını tesbit edemediğimiz gazete 1851'de İstanbul'da yayımlanmaya başladı, I. Dünya Savaşı'nın sonuna yada biraz sonrasına kadar yayımını sürdürdü. Bak. Manuel I. Gedeon, *a.g.e.* s.12-13.

[30] Tahtakale Uzunçarşı caddesindeki Tamburacı hanı için bak. Melih Artel, *İstanbul Hanları*, (İstanbul, 1954), s.59.

[31] *Mikra Asia* yâni Anadolu gazetesi 1873'te Türkçe ve Rumca olarak haftada iki kere çıkmaya başladı, 1874'te gazeteyi M.I. Gedeon yönetti, ertesi yıl da gazete iflas etti, bak. Manuel I. Gedeon, *a.g.e.* s. 12. Başka bir kaynakta da gazetenin günlük olarak Dimitraki Thornayidi tarafından II. Meşrutiyet yıllarında Grek harfleriyle Türkçe olarak çıkarttığı belirtiliyor. Bak L. Bouvat, "La Presse Musulmane, Liste des Journaux Ottomans", *Revue du Monde Musulmane*, cilt VIII, no.5 (Paris, 1909) s.134

[32] L. Bouvat, *a.g.e.* s. 128'de, haftada iki defa Grek harfli Türkçe çıkan *Kukurikos*'u Anadolu gazetesinin sahibi Khembailidi (?) efendi diye birinin çıkardığını yazıyor. Yanlış olarak verdiği bu kişi Misailidis efendi olsa gerek. Henuz elimize geçmeyen, Panos Karykopoulos'un *200 Hronia Ellinikon Tupon 1784-1984 (Yunan Basınının 200 yılı, Atina, 1984* adlı kitapta yazarımızda adı geçen Rumca gazete ve dergiler hakkında yeni bilgilerin olduğunu sunuyorum.

[33] Bu yazıyı Türkçe'ye çeviren kıymetli dostum Prof. Dr. Ioanna Kuçuradi ile gözden geçiren sayın Meletios Sakkulidis'e burada teşekkür ederim.

Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık

KEVORK PAMUKCİYAN

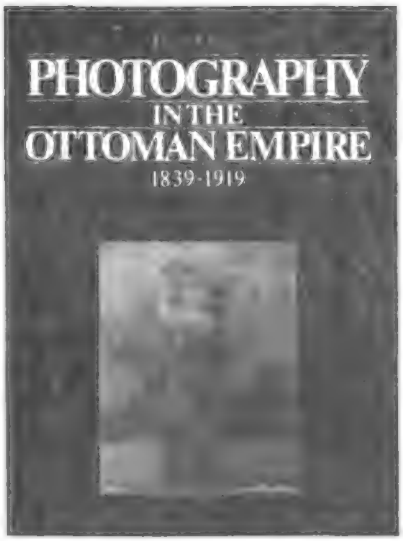

OSMANLI döneminde İstanbul'da faaliyette bulunan fotografhaneler, bugüne kadar ciddî bir araştırma mevzuu olmamıştı. Bu büyük boşluğu, Sayın Engin Çizgen Hanım'ın işbu İngilizce eseri büyük ölçüde doldurmaktadır. Önsözden de anlaşılacağı veçhile, kitap, müellifin uzun yıllar süren devamlı ve metodik çalışmalarının mahsulüdür. Kendilerine naçizâne yardımda bulunmamız hasebiyle, bu hususu şahsen müşahede etmişizdir.

Haşet Kitabevi tarafından neşredilen bu mühim eser, müellifin eşi Sayın Gültekin Çizgen'e ithaf olunmuştur. Önce muhteviyatını tanıtmak istiyoruz.

7.ci sayfada, başlıkların Fihristi dercedilmiştir. 9-11.ci sayfalarda, Önsöz yer almaktadır. 13-19.cu sayfalarda, Fotografçılığın yurdumuza girişinin etkenleri açıklanmaktadır. 20-27.ci sayfalarda, ilk devreden bahsedilmektedir. 28-45.ci sayfalarda, yurdumuzdaki fotografçılığın muhtelif dalları tanıtılmaktadır. 46-53.cü sayfalarda, İstanbul ve Anadolu[1]daki fotografçıların alfabetik bir listesine yer verilmiştir. 54-179.cu sayfalar, fotografçıların biyografilerine tahsis edilmiştir. 180-187.ci sayfalarda, Osmanlı devrinde İstanbul'da neşredilen fotografçılıkla ilgili eserler, kronolojik sıra ile tanıtılmıştır. 188.ci sayfada, fotografçılık dönemine ait Osmanlı Padişahlarının bir şeceresine tesadüf etmekteyiz. 190-205.ci sayfalarda, 1829-1918 yılları arasında, yurdumuzda geçen önemli vakaların muhtasar bir kronolojisi bulunmaktadır. 206-214.ci sayfalarda dipnotları dercedilmiştir. 215-219.cu sayfalar Bibliografyaya ayrılmıştır. Ve nihayet, 220-231.ci sayfalar da, İndekse tahsis edilmiştir.

Yazımızın ikinci kısmında, kitapta tesadüf ettiğimiz bazı ehemmiyetsiz hataları ve bazı yeni bilgileri açıklayacağız ki, şayet ikinci baskısı yapılırsa, bu hususlar da nazar-ı dikkate alınsın.

1. 15.ci sayfada, fotografçı Papazyan Biraderlerden biri olarak takdim edilen resimdeki şahıs, aslında tanınmış aktör Haçik Papazyan'a (1845-1877) aittir ve kendisini *Amerika Korsanları* adlı piyesdeki André rolünde temsil etmektedir.[1] Biyografisinde ise, fotografçılıkla uğraştığına dair her hangi bir kayıt yoktur. Hata, bir soyadı benzerliğinden meydana gelmiş olacaktır.

2. 18.ci sayfada, Galata Köprüsü hakkında verilen bilgide, Haliç'de ilk köprünün muhtemelen 1836'da inşa edildiği kaydedilmiştir. İşbu tarih doğrudur. Filhakika, tarihçi Avedis Berberyan (1798-1873), köprünün 6 Ekim 1836'da hizmete girdiğini bildirmiş ve yerini de, Azapkapı ile Unkapanı arasında olarak açıklamıştır ki, bugünkü mahalde bulunduğu anlaşılmaktadır.[2]

3. Aynı sayfadaki üçüncü paragrafın, altıncı satırında geçen 1836 tarihi, kanaatımızca 1863 olmalıdır. Zira üçüncü ve dördüncü rakkamların yer değiştirdiği anlaşılmaktadır.

4. 20.ci sayfada, *Takvim-i Vekayi*'nin Rumca ve Ermenice olarak da neşredildiği kaydedilmemiştir.

5. 23.cü sayfada, Sultan Abdülhamid'in padişahlığının süresi, 32 yerine 33 yıl olmalıdır. Zira, 19/31 Ağustos 1876'da tahta çıkmış ve 27 Nisan 1909[2]da tahttan indirilmiştir.

6. 26.cı sayfada bahsedilen Beyoğlu[2]nun büyük yangını 1871'de değil, 24 Mayıs 1870'de vuku bulmuştur ve Feridiye Sokağından başlamıştır.[3]

* Engin Çizgen, *Photography in the Ottoman Empire, 1839-1919*, İstanbul, 1987, Kervan Basımevi, 231 sayfa (22 × 28 cm.)

1860'da Sébah and Joaillier stüdyosunda çekilen bu fotografta değişik tipler yeralıyor.

7. 28.ci sayfada zikredilen fotografçılara, 1843'de Galata'da faaliyette bulunan Alman Abresche'yi veya Apresche'yi de ilâve etmek lâzımdır. Mezkûr şahsın 21 Mart 1843'de Galata'da çekmiş olduğu Nigoğos Hovyan'ın (1797-1858), *daguerréotype* bir fotoğrafını, seneler önce rahmetli Dr. Arto Mezburyan'ın (1879-1957) nezdinde görmüştük.

8. 46.cı sayfada kaydedilen, Kayseri'de faaliyette bulunan dördüncü fotografçının soyadı *"Youssofian"* yerine *"Youssoufian"*, İzmir'deki fotografçılardan beşincisinin soyadı ve, *"Bayadjian'* yerine *"Boyadjian"* olmalıdır.

9. 48.ci sayfadaki Erzincan fotografçılarından birincisinin adı *"Himayeh"* yerine *"Hımayak"*, Maraş'taki yegâne fotografçının soyadının imlâsı *"Varzabedian"* yerine *"Varzhabedian"* (Varjabedyan) olmalıdır. İkinci sütündaki *"de Caranza"* soyadı, Yetvart Alyanakyan'a (1874-1949) göre *"de Caranzo"* dur.[4] Üçüncü sütundaki dördüncü soyadı *"Hougassian"* yerine *"Ghougassian"* ve *"Maziyan"* da *"Moziyan"* veya*"Mozyan"* olmalıdır.

10. 49.cu sayfadaki *"Tchamlidjian"* yanlıştır. Bu soyadını taşıyan bir fotog rafçı yoktur. Ancak, Takvor Çırakyan'ın Üsküdar'ın Selâmsız Mahallesinde açtığı fotografhane, *"Çamlıca"* adını taşımıştır.

11. 78.ci sayfada, Paskal Sebah'ın Levanten olduğu kaydedilmiştir. Hakikatte kendisi Ermenidir ve çok muhtemelen Katolik dinine mensuptur. Bu hususta ki delilimiz, Katolik rahibi Boğos Boynueğriyan'ın, bir eserinin fotografçılar bölümünün başında, *"Abdullahyanlar ve Sebahyanlar milletimize büyük şeref ve iftihar kazandırmışlardır."* demesidir.[5]

12. 144.cü sayfada adı geçen Aşil Samancı'nın, aslen Ermeni katolik olduğu kaydedilmemiştir. Bu hususu, 1983'de, Üsküdarlı fotografçı mütevaffa Jirayr Amirayan tarafımıza açıklamıştı.

13. 180.ci sayfada yalnız soyadı kaydedilen S. Der Torosyan'ın, küçük adı Sarkis'dir. Eserinin adı *"Risale-i Fotografya"* yerine, *"Risale-i Fotograf"* olmalıdır. Kaydedilmeyen sayfa adedi ise 43'dür.[6] İşbu listeye, H.Terziyan'ın, 1905'de İstanbul'da neşredilen *"Lusanıgarçutyun"* (Fotografçılık) adlı Ermenice kitabı da ilâve edilmelidir.

14. 207.ci sayfadaki 8.ci notta ismi geçen, Ruben Manassa'nın soyadının doğru şekli Manas'dır.

15. 218.ci sayfanın altındaki 1998 tarihi, 1898 olarak düzeltilmelidir.

16. 225.ci sayfadaki *"Kessirbachian"* soyadı kanaatımızca *"Kessikbachian"* olmalıdır.

Yazımızın sonunda, birkaç fotografçı ve fotografhane hakkında, eserde kaydedilmeyen bazı bilgiler sunuyoruz.

1. Tarafımızdan görülen, M. S. Papazian Frères Fotografhanesinde çekilmiş bir fotografın arka kısmında, İstanbul'dan maada, Paris, Varna, Üsküdar ve Bursa'da dahi şubeleri bulunduğu iş'ar olunmuştur. İstanbul'daki adresi ise, Beyazit, Okçularbaşı Sok. No. 45'dir.

BİR DERVİŞ PORTRESİ Fotograf: Sébah ve Joaillier, 20.8×26.8 cm. 1870 yılları.

2. Tarafımızdan görülmüş, *"Photographie Mézak"* adlı bir fotografhanede çekilen bir resmin arkasında, Ermenice olarak da adı kaydedilmiştir. Majak, Kayseri'nin Ermenice eski adı olduğuna göre, fotoğrafçının Kayseri'de doğduğu, veya fotografhanenin Kayseri'de bulunduğu tahmin edilebilir.

3. Kuzenim Bay Artaki Zambakciyan'ın nezdinde, K. K. Dildilyan'ın Kastamonu'daki fotografhanesinde çekilmiş, 5 Aralık 1892 tarihli bir fotograf mevcuttur. Fotoğrafçı her ne kadar biliniyorsa da, faaliyette bulunduğu yıllar için, mezkûr tarih ehemmiyeti haizdir.

4. Rahmetli dedem Kevork M. Pambukciyan'ın (1839-1895) kardeşi Mesya Pambukciyan'ın, Loğofet ve Makarios isimli oğullarının bir fotografı, 1900 sıralarında Adana'da, Nersesyan Fotografhanesi'nde çekilmiştir ki, Engin Hanım'ın kitabında kaydı yoktur.

5. Tokat'ta kâin Yervant Nalbantyan isminde bir fotoğrafçının adı, İstanbul'da neşredilmiş olan *"Hanrakidak"* (Ansiklopedi) dergisinin, 28 Haziran 1903 tarihli sayısında geçmektedir (s.55).

6. Fotoğrafçı Hagop Semerciyan (1898-1955), 1909'da, Aram Baliyan'ın Pangaltı'daki Venüs Fotografhanesi'nde çalışmaya başlamıştır. İşbu notumuz, 1987 yılı Ocak ayında verildiği için, kitaba geçmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

SOKAK BERBERLERİ Fotograf: Abdullah Frères, 27x20.5 cm. 1870 yılları.

7. Torunu, Bayan Madeleine Kepekliyan-Dionyan'ın tarafımıza verdiği şifahi bilgiye göre, dedesi Jerom Sıvaciyan (1880-1920)'da, *"Apollon"* isminde bir fotografhane işletmiştir. Ancak, işbu fotografhanenin, Aşil Samancı'nın aynı adı taşıyan fotografhanesi ile ilişkisi olup olmadığı bilinmemektedir.

8. Eğitimci Kalust Malatyan (1860-1941) Üsküdar'dan, Patrik Mağakya Başpiskopos Ormanyan'a (1841-1918) yazdığı 10 Haziran 1903 tarihli bir mektupta, akrabası Mınatzakan Sabancalıyan'ı, Beyoğlu'nda, Alman fotoğrafçısı Vahenberg'in hizmetine verdiğini beyan etmiştir. Bu şahıs Jean Weinberg olabilir. Ancak, Engin Hanım'ın kitabında, o Polonyalı Yahudi olarak zikredilmiştir (s.214).

Sözümüz burada sona ererken, bu gibi muazzam bir eseri meydana getirmeğe muvaffak olduğundan dolayı, Müellifine candan tebriklerimizi sunar, Anadolu'daki fotografhaneler hakkında da böyle etraflı bir çalışma hazırlamasını temenni eder ve kendilerine engin başarılar dileriz. □

ÜRDÜN NEHRİ Fotograf: American Colony, 28x21.5 cm. tarihsiz.

[1] Şarasan (Sarkis Tütünciyan, 1880-1948), *Tirkahay Pemın yev ır Kordziçneri*, (Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Aktörleri), Istanbul, 1915, s.110.

[2] *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), İstanbul, 1871, s. 492

[3] Mardiros Hanesyan, *Harürkısanıhinkamya Hopelyan Perayi Surp Yerrortutyun Yegeğetzvo* (Beyoğlu'ndaki Üç Horan Kilisesi'nin 125 yıllık Jübilesi), İstanbul, 1932, s.111.

[4] *"At Meydanı"*, *Jamanak* gazetesi, İstanbul, 18 Temmuz 1945 t. sayısı.

[5] *Kordz ga kordzoğ çi ga* (İş var çalışan yok), Istanbul, 1879, s.79.

[6] H.A. İstepanyan, *Hayadar Turkeren Kırkeri Madenakidutyun* (Ermeni harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası), Erivan, 1985, s.75.

Yeni Türkiye'nin İlk Sınırları, İlk Vilayetleri

NECDET SAKAOĞLU

OSMANLI Meclis-i Mebusanı'nın 28 Ocak 1920'de kabul edip yayınladığı Misak-ı Millî Beyannâmesi, "Arap çoğunluğun oturduğu ve Mondros Ateşkesi'nin imzalandığı tarihte işgal altında bulunan Suriye, Irak, Necd, Hicaz ve Filistin'in geleceğiyle ilgili kararın, bölge halklarının özgür oyları ile tesbitini; İslâm çoğunluğun yaşadığı bu bölgelerin hiçbir nedenle ayırıma tâbi tutulmamasını" da öngörmekteydi. Osmanlı Devleti'nin yıkılması sürecinde, işgal altında da olsa elde avuçta kalan toprakların birleştirilmesini amaçlayan bu beyannâme, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce de benimsendi. Şu kadar ki, Millî Misakçılar, Mustafa Kemalcilerden farklı olarak ve bir "harita zenginliği" uğruna Arapları da "bizden" sayıyorlar; Dürzîleri, Marunîleri, Suudîleri, Vehabîleri, Bedevîleri... de bağırlarına basmakta (ya bassa idik hâlimiz nice olurdu?) bir sakınca görmüyorlardı. Balkanları, Adaları, Kuzey Afrika'yı yitiren İmparatorluk için Türklerle Araplardan oluşan bir tebâ Anadolu ve Arap yarımadalarından da bir ülke hayâl edilmekteydi.

Haritalar ve sınırlar

Yeni Türkiye'nin kurucuları ise ülke sınırlarını kılıçla çizerken ikili ve uluslararası uzlaşmalar yolunu da hep açık tuttular. Ne var ki zamanının çetin koşulları, önemli bazı sorunların ileriye bırakılmasını zorlamıştır. Örneğin 20 Ekim 1921'de Fransızlarla imzalanan Ankara İtilâfnâmesi ile Türkiye-Suriye sınırı çizilirken "Türklerin çoğunluk oluşturmadığı bölgeler için Ankara Hükümeti'nin bir hak iddiasında bulunmayacağı cihana duyurulmuştu. Lozan Andlaşması ile, daha sonra gündeme gelecek Hatay sorunu dışında bu sınır aynen kabul edildi. İskenderun Körfezi'nde Payas'ın güneyinden başlayan sınır; Meydanıekbez'e, buradan, Kilis'i ve Çobanbey istasyonunu içeride bırakarak Bağdad Demiryolu boyunca devam ederek Nusaybin-Cizre arasında Dicle'ye bağlandı. Bu noktadan doğuda İngiliz işgali altındaki Irak toprakları vardı. İngilizler, Lozan aşamasında bir sınır belirlenmesine türlü hesaplarla yanaşmadıkları gibi, Türk Hükümeti de yine türlü hesaplarla bu konuyu ertelemeyi yeğledi. Lozan'daki bu tesbit bir bakıma Güneydoğu Türk topraklarının bir bölümünün (Musul ve Kerkük'ün) İngiliz işgalinde kalması demekti ve Türkiye'ce onanmayan Sevr Andlaşması'nın öngördüğü buradaki sınırın da kabulü sözkonusu değildi. Türkiye-Irak sınırının bilâhare Türkiye-İngiltere-Irak arasında görüşme konusu yapılması aşamasında en önemli gerçek; Kuzey Irak'ın etnik durumunun Kuzey Suriye'ye benzememesiydi. Çünkü Musul-Kerkük bölgesinde Türk çoğunluğu vardı. Şu halde, harita üzerinde çözüm oldukça zordu. İngilizler ise, dünyanın en zengin petrol yataklarının bulunduğu burayı bırakmak niyetinde değillerdi. Bu, Musul sorununu Türkiye'nin gündeminde ön plana çıkarttı. Cumhuriyetin kurucuları ve diplomatları; bir kısım toprakları hâlâ işgal altında gözüken yeni Türkiye'yi bu durumdan kurtarmak ve Musul'u sınırlarımıza katmak için 1924'te bir mücadeleye sıvandılar. Oysa, İngiltere, askıya almayı yeğlediği Irak sınırı sorunundan günü gelince bir ödün öğesi çıkarmak amacındaydı. Nitekim, Cumhuriyet'in laik ilkelere oturtulması dönemecinde Şeyh Said İsyanı'nı körükleyip Türk Hükümeti'ni bir tepki açmazında tökezlettikten sonra sınır konusunu Milletler Cemiyeti'nin gündemine soktu! Milletler Cemiyeti'nin 16 Aralık 1925 tarihli kararı ile Musul topraklarının Irak'a dolayısıyla da İngiltere'nin mandasına bırakılması bu açıdan bir rastlantı değildir. 5 Hazıran 1926'da ise Ankara Andlaşması imzalanarak yarar sağlamayacak (% 10 petrol payı gibi) bir iki koşulla bu durum Türkiye'ce onaylandı.

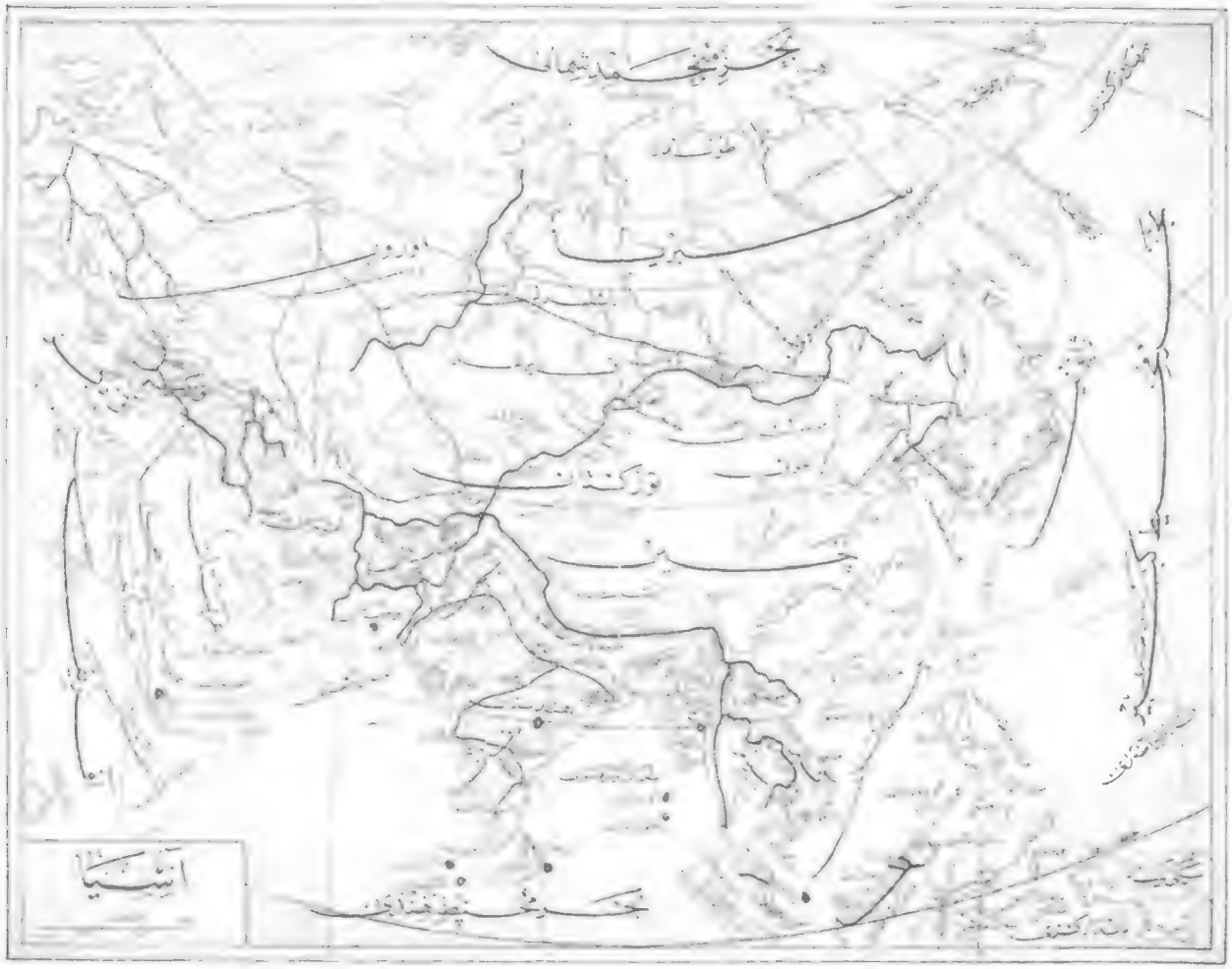

Harita 1: *Asya haritasında Türkiye'nin güney sınırları aşağı doğru uzanıyor.*

Görüldüğü gibi, güney sınırlarımızdaki belirsizlik Musul ve Hatay sorunlarının çözümüne dek sürdü. Bu dönemdeki Türkiye haritalarının hazırlanmasında ise siyasal yaklaşımların olduğu kadar millî duyguların da etkili olduğu anlaşılıyor. 1924, 1925 ve 1926 yıllarına ait haritalarda bu yaklaşımların somut çizgileri vardır. Okullara mahsus "Teceddüd Mekteb Atlası"[1] bu açıdan ilginçtir. Türkiye; biri Avrupa kıtasında, diğeri Asya kıtasında iki ayrı yerde tanıtılmıştır; "Türkiye'nin, Avrupa'da Trakya denilen Edirne ve şarkındaki arazisi vardır. 24 bin kilometre murabbaında olan arazi, İstanbul hariç olmak üzere 800 bin nüfusa mâlikdir. Ahalisi islâmdır. Edirne'de biraz Yahudi vardır." (Sayfa 8) Asya kıtasındaki devletler arasında Türkiye'ye yer verilirken de "Asya'nın garb nihayeti ve Avrupa'ya yakın bir penceresi makamında olan Anadolu yarımadası üzerinde Türkiye Cumhuriyeti vardır. Büyük Harb'den sonraki hududlara göre 800 bin kilometre murabbaındadır. 12 milyon nüfusu vardır. Merkezi 200 bin nüfuslu Ankara şehridir. Dâhilde Konya, Sivas, Erzurum ve Akdeniz'de İzmir, Mersin, Karadeniz'de Samsun, Trabzon ve Marmara sâhilinde İstanbul meşhur şehirleridir. Harb neticesinde Türkiye'den ayrılan Irak, Suriye, Lübnan-Filistin, Mâvera-yı Erdün, Hicaz, Necd ve Yemen hükümetlerinin hududu ve şekl-i idareleri muayyen değildir. Hey'et-i mecmuası 2,5 milyon km² genişliğinde ve 14 milyon nüfus ile meskûn olan buraları şimdi İngiliz ve Fransızların mandasıdır." (Sayfa 12) denilmektedir. Bu açıklamada dikkati çeken husus, Arap yarımadasının sanki Türkiye'nin bir uzantısıymış gibi, Türkiye'ye ayrılan bölüm içinde tanıtılmasıdır. Trakya dışındaki Anadolu'nun yüzölçümünün 800 bin km² verilmesi de (Trakya ve Hatay dışındaki bugünkü Anadolu 745 bin km² dolayındadır) en azından, 50-60 bin km²'lik Musul bölgesinin tamamen Türkiye kapsamında düşünüldüğünü ortaya koyar. Arap yarımadasının Türkiye başlığı altında özetlenmesi de ya o günün bir siyaseti veya Atlas'ı hazırlayanların arzusu gereği olmalıdır. Fakat daha önemlisi, buradaki Asya haritasında (Harita: 1) Kuzey Irak, Bağdat'a kadar Türkiye sınırlarına alınmıştır. Yine, Misak-ı Millî'nin öngördüğü şekilde Arabistan'ın ve Arapların bütünlüğü ilkesinden hareketle Suriye, Irak vb. ayırımlara yer verilmemiş; yarımada tek renkte gösterilmiştir. Bu "bölünmemiş bir Arabistan" düşüncesini akla getirir. Avrupa haritasında (Harita:2) ise durum daha farklıdır. Burada, Basra körfezine kadar uzayan bir doğu sınırımız sözkonusu iken güney sınırımız İskenderun-Fırat arasında çok kısa tutulmuştur. Oysa, Türkiye haritasında (Harita:3) güney sınırı, Ankara İtilâfnâmesi'ndeki gibi, Dicle'ye bağlanmış ve buradan aşağıya doğru 35. Enlem'e dek indirilmiş, ancak yine de doğu sınırına kavuşturulmamıştır. (Alt yazısından bu haritanın 1924'te çizildiği anlaşılıyor.) Ayrıca dikkat edildiğinde; Meydanekbez'den Güney'e, Antakya'ya doğru da bir sınır belirlemesi yapıldığı görülmektedir ve Cebel-i Bereket Vilâyetimizin güneye inen sınırı açık tu-

tulmuştur. Bu, Hatay sorununun daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında gündemde olduğuna bir kanıttır.

Osman Mükerrem'in Mayıs 1926'da çizdiği 1/2250000 ölçekli haritada[2] Milletler Cemiyeti'nin kararına; Irak sınırını kesinleştiren Ankara Andlaşması'nın da neredeyse imza aşamasına gelmesine karşın, 1924-25'teki gibi, güney sınırı Dicle yakınından dik ve itibarî bir hatla güneye indirilmiştir (Harita:4). Oysa kesinleşmekte olan sınır, değil bu tasavvurun bir bölümünü gerçekleştirmek; Çölemerik'in Şemdinli mevkiinde, Zap havzasından küçük bir araziyi Irak'a bırakacaktır. Bu, o zamanki zayıf diyemesek bile nazik iç durumun bir sonucudur. Aynı haritada Suriye sınırı Akçakale (Tell-ebyad)'de kesilmiş; Lozan'a göre Payas'ın güneyinden başlaması öngörülen kıyı sınır noktası da İskenderun fenerinden başlatılmıştır.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Harb Tarihi Encümeni'nin hazırladığı ve 1914-1926 yılları arasındaki sınır ve işgal durumlarını gösterir haritada da (Harita:5) Sevr'e (mor tek çizgi) ve 1926 Andlaşması'na (turuncu bant) göre Irak kesimindeki kayıp ve kazancımız açık şekilde görülebilmektedir. Nihayet İçişleri Bakanlığı'nın, kesin sınır çizgilerine göre ve tashihli olarak hazırlattığı Türkiye Haritası 31.7.1933 tarih ve 3242 sayılı bir genelge ile kuruluşlara ve basımevlerine ulaştırılmıştır. Bundan sonra çıkarılan haritalarda, güney sınırlarımız, aşağı yukarı bugünkü çizgilere uymaktadır.

Vilâyetlerin durumu

İkinci konu yeni Türkiye'nin ilk vilâyetleridir. 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi "Vilâyet" başlığı altında "Türkiye'nin coğrafî konum ve ekonomik ilişkiler bakımından vilâyetlere, kazalara, nahiyelere, kasaba ve köylere ayrılmasını" öngörmüştür. 1924 taksimatında (Harita:3) Türkiye 68 vilayete ayrılmış gözükmektedir. Bunlar Edirne, Kırıkkilise, Tekfurdağı, Gelibolu, İstanbul, Çanakkale, Balıkesri, Bursa, Bilecik, İzmit, Zonguldak, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Mağnisa, İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Antalya, Burdur, İsparta, Afyonkarahisarı, Ankara, Kastamonu, Kengırı, Sinop, Çorum, Yozgad, Kırşehri, Aksaray, Konya, Silifke, Mersin, Adana, Cebelibereket, Kozan, Niğde, Kayseri, Sivas, Tokad, Amasya, Samsun, Ordu, Giresun, Şebinkarahisar, Erzincan, Elaziz, Malatya, Maraş, Gaziayıntap, Urfa, Siverek, Mardin, Hakâri, Si'ird, Diyarbekir, Muş,

Harita 4: *1926'daki haritada ise güney sınırı dik bir hatla aşağıya doğru indirilmiştir*

Harita 5: *Yandaki haritada ise Ankara Anlaşması'na göre Türkiye nin kayıp ve kazancı görülmektedir.*

Bitlis, Van, Erzurum, Bayezid, Kars, Ardahan, Rize, Trabzon, Gümüşhane ve Artvin'dir.

Osman Mükerrem'in Mayıs 1926'da hazırladığı haritada (Harita:4) "vilayet hududlarının tâdilat-ı âhireye göre kırmızı renkle ayrıldığı ve vilayet merkezlerinin yanına da birer kırmızı hat çekildiği" belirtilmiştir. Bu, 1924/25 düzenlemeleriyle ilgilidir. Haritada; Gelibolu, Kozan (Kars-ı Zülkadiriye), Siverek, Muş ve Ardahan'ın vilâyet statüsünü yitirdikleri; sırasıyla Tekirdağ, Adana, Diyarbekir, Bitlis ve Kars'ın sınırlarına alındıkları görülüyor. Yine, 1926'da yayınlanan T.C. Devlet Salnâmesi de[3] kalan 63 vilâyeti kapsamaktadır. (Cumhuriyetin ilânından önce Meclis'de temsil edilen Hozat, Ergani ve Genç'in de kazâya dönüştürülmüş olduklarını hatırlatalım.) Kengırı'nın (Çankırı), Hakâri'nin (Çölemerik), Muğla'nın (Menteşe), Mağnisa'nın (Saruhan), Balıkesri'nin (Karesi), Yozgat'ın (Bozok), Bilecik'in (Ertuğrul), Silifke'nin (İçel), Şebinkarahisar'ın (Karahisarışarkî) adları değişmiştir. Bu 63 vilâyete bağlı ilçe sayısı (333)'tür. Edirne, Bursa, İstanbul, Zonguldak, Kayseri, Samsun, Malatya, Mardin, Gümüşhane, Artvin, Siirt ve Van'ın il sınırları komşu vilâyetler aleyhine genişletilmiştir. Bir süre Hakâri'ye merkezlik eden Başkale, bu kez Van'a geçmiştir.

1928'de yayınlanan Türk Yılı[4] almanağında "Şark vilâyetlerinin tarz-ı idaresinde diğer vilayetlerden hiçbir fark yoktur. Bu vilâyetler dâhilinde sâir vilâyetler gibi devletin bilumum kavanin (kanunlar) ve nizamatı evâmir (emirler) ve tâlimatı ahkâmı tatbik olunmaktadır. Ancak 1164 numaralı Kanun mucibince Elaziz, Urfa, Bitlis, Hakâri, Diyarbekir, Si'ird, Mardin, Van vilâyetlerini ihtiva etmek üzere bir Umumi Müfettişlik teşkil edilmiştir. Umumi Müfettiş mezkûr Kanun veçhiyle Dâhiliye Vekâletine merbut olub mıntıkası dâhilinde asayiş ve inzibâtın teminine nezaret ve kavanin ve nizamatın tamami-i tatbik ve icrasını (tam ve doğru uygulanmasını) mütemadiyen tatbik ve murakabe ve vekâletlerin kanunen hâiz oldukları selâhiyetlerden İcrâ Vekilleri Hey'etince (Bakanlar Kurulu'nca) kendisine tevdiine karar verilenleri istimâl eder (kullanır)" deniliyor.

1934'te çıkan Tam Atlas[5] 1932 Vilâyet düzenlemesine göre yeni bilgiler ve haritalar vermektedir. Türkiye'nin yüzölçümü 772.000 km² (Hatay hariç), nüfusu 15.500.000, vilâyet sayısı 57'dir. Ayrıca ülke, doğudan batıya "Şark", "Şimalî" ve Merkez", "Garb ve Cenub", "Cenub" olmak üzere dört böl-

Harita 2: *Avrupa haritasında da Türkiye'nin güney sınırları belirtilmiyor.*

geye ayrılmıştır. Alfabetik sıra ile vilayetler ve kazaları şunlardır:

ANKARA (Ayaş, Bâlâ, Beypazarı, Çubuk, Haymana, Kalecik, Keskin, Nallıhan, Polatlı, Şerefeli, Yabanabat). AFYONKARAHİSARI (Bolvadin, Dinar, Aziziye, Sandıklı). AMASYA (Gümüşhacıköy, Merzifun). ANTALYA (Akseki, Alanya, Elmalı, Andefeli, Kurkuteli, Manavgat/Serik). AYDIN (Bozdoğan, Çine, Karacasu, Nazilli, Söke). BALIKESİR (Ayvalık, Balya, Bandırma, Burhaniye, Dursunbey, Edremit, Gönen, Sındırgı, Susurluk). BAYEZİT (Eleşkirt, Diyadin, Iğdır, Karaköse, Tokat, Kulp-Tuzluca). BİLECİK (Bozüyük, Gölpazarı, Lefke, Söğüt). BOLU (Düzce, Gerede, Göynük, Mudurnu). BURDUR (Bucak, Tefenni). BURSA (Gemlik, İnegöl, Karacabey-Mihaliç, Mustafa Kemal Paşa-Kirmasti, Mudanya, Orhaneli-Atranos, Orhangazi, Yenişehir). ÇANAKKALE (Ayvacık, Bayramiç, Biga, Bozcaada, Ezine, Gelibolu, İmroz, Lapseki-Süleymanpaşa, Eceabad-Maydos). ÇANKIRI (Çerkeş, Ilgaz). ÇORUH (Rize) (Artvin, Borçka, Hopa, Pazar-Atine, Şavşat). ÇORUM (İskilip, Mecitözü-Hacıköy, Hüseyinabad-Alaca, Osmancık, Sungurlu). DENİZLİ (Boldan, Çal-Demirci, Çivril, Garbikaraağaç-Acıpayam, Sarayköy, Tavas). DİYARBEKİR (Çermik, Kulp, Lice, Ergani, Silvan, Miyafarkın). EDİRNE (İpsala, Kavaklı, Keşan, Uzunköprü). ELAZİZ (Baskil, Çemişkezek, Hozat-Dersim, Kebanmadeni, Mazkirt, Ovacık, Palo, Pertek). ERZİNCAN (Kemah, Kiğı, Kuruçay, Nazımiye, Pülümür, Refahiye-Kuzucan). ERZURUM (Hınıs, İspir, Oltu, Pasinler-Hasankale, Tercan-Mamahatun-Kızılhatun, Tortum, Yusufeli-Öğdem). ESKİŞEHİR (Mihalıççık, Seyitgazi, Sivrihisar). GAZİANTEP (İslâhiye, Kilis, Nizip, Pazarcık). GİRESUN (Alucra, Gürele, Şebinkarahisar, Tirebolu). GÜMÜŞELİ (Bayburt, Kelkit, Şiran, Turul-Ardasa). İÇEL (Mersin) (Anamur, Gülnar, Mut, Silifke, Tarsus). İSPARTA (Eyirdir, Şarkikaraağaç, Uluborlu, Yalvaç). İSTANBUL (Adalar, Bakırköy, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Kartal, Silivri, Şile Üsküdar), İZMİR (Bayındır, Bergama, Çeşme, Dikili, Foça, Karaburun, Kuşadası, Kemalpaşa-Nif, Menemen, Ödemiş, Seferihisar, Urla, Tire, Torbalı). KARS (Ardahan, Arpaçay-Zaroşat, Çıldır, Kağızman, Güle, Posof, Sarıkamış). KASTAMONU (Araç, Cide, İnebolu, Küre, Taşköprü, Daday). KAYSERİ (Bünyan, Everek-Develi, İncesu, Pınarbaşı). KIRKLARELİ (Babaeski, Demirköy-Samakov, Lüleburgaz, Vi-

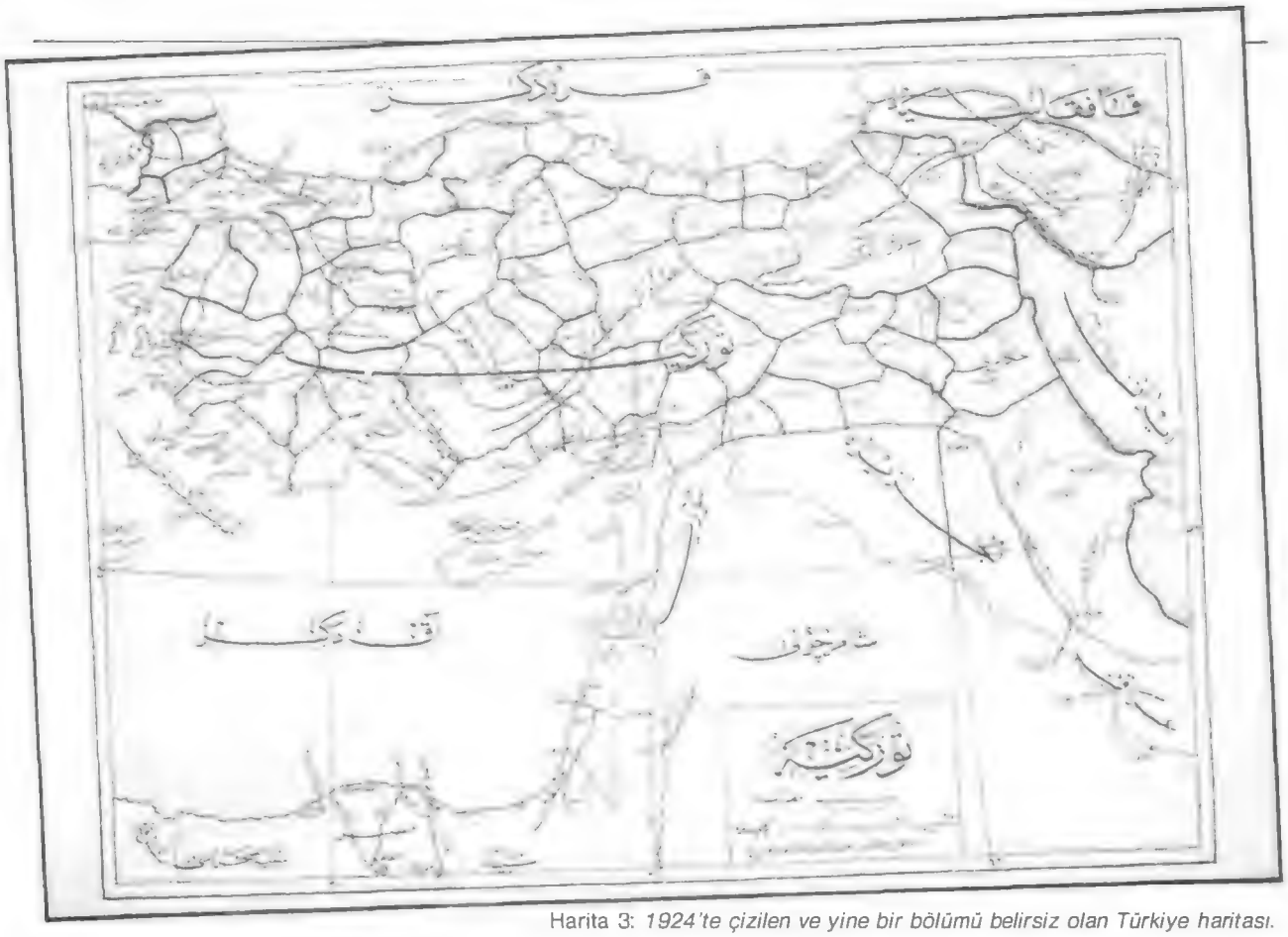

Harita 3: *1924'te çizilen ve yine bir bölümü belirsiz olan Türkiye haritası.*

ze). KIRŞEHİR (Avanos, Mecidiye-Çiçekdağ, Mucur). KOCAELİ (İzmit) (Adapazarı, Gebze, Geyve, Hendek, Kandra, Karamürsel, Karasu-İncili). KONYA (Akşehir, Bozkır, Cihanbeyli, Ermenak-Çağlayan, Çumra, Ereğli, Hadım, Ilgın, Kadınhanı-Saiteli, Karaman, Karapınar-Sultaniye, Seydişehir). KÜTAHYA (Emet, Gediz, Simav, Tavşanlı, Uşak). MALATYA (Adıyaman-Hısnımansur, Akçadağ-Arga, Arabgir, Besni, Hekimhanı, Darende, Kâhta, Kemaliye-Eğin, Petürge-Şiro). MANİSA (Akhisar, Alaşehir, Demirci, Eşme, Gördes, Turgutlu-Kasaba, Kırkağaç, Kola, Salihli, Soma). MARAŞ (Andrin, Elbistan, Göksün). MARDİN (Cizre, Deyrik, Midyat, Nusaybin, Resülayn, Savur). MUĞLA (Bodrum, Fethiye-Meğri, Köyceğiz, Yüksekkum, Marmaris, Milâs). MUŞ (Bitlis, Bulanık-Kop, Çabakçur, Genç, Malazgirt, Mutki, Sason-Kabilcevaz, Varto-Gümgüm). NİĞDE (Aksaray, Arabsun, Bor, Nevşehir, Ulukışla). ORDU (Fatsa, Mesudiye, Ünye). SAMSUN (Bafra, Çarşamba, Havza, Lâdik, Terme, Vezirköprü). SEYHAN (Adana) (Bağçe, Dörtyol, Ceyhan, Feke, Saimbeyli, Karaisalı, Kozan-Sis, Osmaniye, Kadireli-Zülkadiriye). SİİRT (Beytişebap, Beşiri, Eruh, Garzan-Zak, Pervari, Şirvan-Küfrî, Şırnak). SİNOP (Ayancık, Boyvat-Boyabat, Gereze). SİVAS (Divrik, Gürün, Hafik-Sivaskoçhisarı, Kangal, Koyulhisar, Suşehri, Şarkışla-Şehirkışla-Tenus, Yıldızeli-Yenihan, Zara). TEKİRDAĞ (Çorlu, Hayrebolu, Malkara, Saray, Şarköy). TOKAT (Artova, Erbaa-Herek, Niksar, Reşadiye-Eskifser, Zile). TRABZON (Akçaabat-Polathâne, Maçka-Cevizlik, Of, Sürmene, Vakfıkebir-Büyükliman). URFA (Birecik, Haran, Hilvan, Sürüç, Siverek, Viranşehir, Yaylâk). VAN (Ahlat, Erciş, Başkale, Gevaş, Gevar, Hakâri-Culamerk, Muradiye-Bargiri, Kazımpaşa-Saray, Şıtak). YOZGAT (Akdağmadeni, Boğazlıyan, Sorgun). ZONGULDAK (Bartın, Devrek-Hamidiye, Ereğli, Safranbolu).

İlçe sayısı (331) dir. Encok ilçe İzmir'de (14), en az ilçe Amasya, Burdur ve Çankırı'da (2'şer) vardır. İlçelerden Artvin, Adapazarı, Uşak, Adıyaman, Bitlis, Çapakcur (Bingöl), Nevşehir, Hakkâri, Nevşehir ile 1930'larda haritalarda yer almayan Kalan Köyü (Tunceli) sonraki yıllarda yeni iller olarak örgütlenmiştir. 1939'da anavatana katılan Hatay da aynı adla bir il olmuştur. □

Yüzyılın başında Halep.

[1] Osman Mükerrem bin İsmail Fâtih (yazan ve çizen); *Teceddüd Mekteb Atlası, Sahib ve Nâşiri İkbâl Kitabhânesi, İstanbul 1341/1925.*

[2] Osman Mükerrem bin İsmail-Fâtih (ressam); *Yeni Türkiye Haritası (ikinci tab'ı) İkbâl Kütübhânesi, Matbaa-yi Abajurlu, İst. 1926.*

[3] Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi 1926-1927.

[4] Akçuraoğlu Yusuf (toplayan); *Türk Yılı 1928 (Türk Ocakları yayını), İstanbul, Yeni Matbaa, 1928.*

[5] S.Fehmi (İstanbul Tapu ve Kadastro Fen Heyeti Ressamı); *Tam Atlas, İkbâl Kitabhânesi, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş., 1934.*

Batı Anadolu'da İncir Kültürü ve Mimari Biçimlenme

ÜLKÜ ALTINOLUK

TÜRKLER Anadolu'ya geldiklerinde, incire; kutsal kitaplarda adının geçmesi ve önerilmesinden[1], sevilen bir ürün olmasından dolayı gereken ilgiyi göstermişlerdir.

Zeytinliklerin, tarlaların, dükkânların yanında, incir bahçeleri de vakıf olarak kullanılmıştır.

Batı Anadolu Türkmen beyliklerinden; Aydınoğlu Beyliği (1308-1425) vakfiye defterinde:

"Buruncuk Çiftliği, has ki kadimden ortağa ziraat olunurmuş, sonra Yakup Bey oğlu Türk'e satmış, olvakit incirlik olmuştur.."[2] denilmektedir.

Bu araştırmanın yapıldığı incir bahçesi; adı geçen vakıf bahçenin bulunduğu yörede, Batı Anadolu'nun önemli kenti Ödemiş ilçesinin "Yeniceköy" sınırları içindedir.

Ödemiş'in ovasında; 1835'li yıllara kadar boya bitkisi ve boya kökü yetiştiriliyormuş. Sentetik boyanın o yıllarda bulunmasıyla Emmioğlu Mustafa Ağa, öncülük yaparak, boya bitkisinin yerine, arazisinde incir tarımını başlatmış. O zamana kadar incirler, hep dağ eteklerinde ve yüksek yerlerde bulunurmuş[3].

Anadolu'daki ilk demiryollarından biri olan Ödemiş-İzmir hattı, 1888'de döşenerek; incirin, - İç Batı Anadolu'nun diğer tarımsal ürünlerinin de- İzmir'de bu ürün için oluşturulan "İncir Çarşısı'na" ve denize ulaşımı kolayca sağlanmış.

Ödemiş yöresinde incir tarımıyla uğraşanların oluşturduğu kültür ve mimari biçimlenme, özellikli bir yaşam şeklini ortaya koyabilecek niteliktedir. Geleneksel bağlarını sürdüren, az sayıdaki ürün yetiştiricisi, yüzyıllardır değişmeyen sistemi ile incir tarımına devam etmektedirler. Bunlardan biri de, babasından kalma bahçeye sahip; Rifat Boyacıoğlu'ydu (1903-1987). Bahçe ve ev, geleneksel ürün elde etme sisteminin bozulmamış olması, sahibinin ev ile bahçeyi korumasından dolayı, incir kültürünü çevre ve yapı ölçeğinde anlatabilecek özelliklere sahiptir.

Baba Sadık Boyacıoğlu'nun ölümüyle, yaklaşık yirmidört dönüm olan[4] incir bahçesi, üç oğula pay edilmiş. Rifat Boyacıoğlu satın alarak bahçesini onüç dönüme çıkarmış.

Bir sıra incir, bir sıra üzüm asması şeklinde oluşmuş bahçe, günümüzde de yaşamını sürdürmektedir.

Şehirden uzaklaşmaya başlanıldığında, yolun iki yanında incir bahçeleri görülür. Köy yolu, ileride sağa ve sola, bir arabanın geçebileceği bahçe yollarına bağlanır.

Taksonların ve çitlenbik, karaağaç, palamut ağaçlarının oluşturduğu, toprak duvarlarla çevrili incir bahçeleri, sadece giriş kapılarından görülebilir. Bu yeşil sınır duvarları; kuşların, tavşanların, sincapların, gelinciklerin, kaplumbağaların ve kendilerine yuva yapmış tilkilerin barınaklarıdır. Bu flora ve ekoloji de, incir ağaçları söküldükten sonra, tarlayı sadece bir metre daha genişletmek uğruna günden güne yitip gitmektedir.

Bahçe kapısından girildiğinde, kerpiç bir yapıyla karşılaşılır. Bu yapı; hem kuruincir deposu, hem de incir yardımcılarının evidir. Hemen yanında, kurutma alanı uzanır. Bulutlu ve yağmurlu havalarda, kurutma alanındaki incirler ya üstleri örtülerek, ya da bu çatı altında toplanarak saklanır.

Her iki yanda uzayan incir ağaçlarından sonra ev görülür Bu ev "Rum Cani" ismindeki ustaya, 1875'li yıllarda yaptırılmış. Taş örgülü subasmanın üzerine, kerpiç malzeme kullanılarak oluşturulmuş yapı, iki katlıdır. Esas yapının zemin katı 2.82 metre yüksekliktedir. Pencere açılmamıştır. Yapının dört duvarında ikişer tane, geleneksel Türk evlerinde olduğu gibi, dışa bakan yüzde dar, içeriye doğru genişleyen şekilde, hava ve ışık menfezleri bırakılmıştır. Girişin karşısındaki duvara paralel olarak yapılmış, üst kata çıkan ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Üst katta, sahanlığın solunda "ayazlık" ismi verilen bölüm, sağda ise sofa bulunmaktadır. Bu kat yüksekliği 2.50 metredir. Dışa açılabilen pencere kanatları bulunmaktadır. Üst kat gece, alt kat ise incirle iç-içe gündüz yaşamına ayrılmıştır.

Evin hemen yanındaki fırın-ocak-depo üçlüsü de kerpiçten, pişirme ve depolama görevi yapmaktadır.

Bahar ayları geldiğinde, yapraklanan ağaçlara "erkek kozak" asılmaya başlanır. Erkek incir ağaçlarından toplanarak, on santimetre uzunluğundaki ipe, -ya da saz'a- bir tarafa bir, diğer

İncir kültürünün biçimlendirdiği mimariye bir örnek.

tarafa da iki kozak olmak üzere iğne ile dizilerek bağlanır. Hazırlanan erkek kozaklar, incir ağaçlarının dallarının uçlarına asılır. Bu işlem üç kez tekrarlanır ve bu sayede henüz olgunlaşmamış incirlerin dökülmesi önlenmiş olur. Ağustos ortalarında incirler, dallarda görülmeye başlar. Batı Anadolu'nun sıcakları ile de, birkaç gün içinde ağaçlar altın sarısına boyanır. İncir ağaçlarının verim süresi, yaklaşık olarak 15 Ağustos-15 Ekim arası iki aydır. Olgunlaşıp, buruklaşarak yere düşen incirler, sabahın ilk saatlerinde, ağaçların altından toplanarak sepetlere doldurulur ve kurutma yerlerine götürülür. Kuru otların ya da ızgaraların üzerine serilip, kızgın güneş altında üç-dört günde bozulmayacak şekilde kuruyarak kış aylarında yenilecek hale gelir.

Öğleden sonra ızgaraların üzerine gölge geldiğinde, tek-tek elle yoklanarak "kuruincir" kıvamına gelenler seçilerek, sepetlere doldurulur. Evin alt katında ayrılan yerlere depolanır. Ertesi sabah "incir toplama" işi bittikten sonra, depolanan farklı büyüklük ve nitelikteki kuruincirler beş ayrı gruba ayrılarak seçilirler:

1. *Süzme incir*; bahçe sahibinin kış aylarında kendi ve yakınları için ayırdığı, iyi nitelikte incir türü.

2. *İş;* yurtiçinde, genellikle de yurtdışında satılmak için ayrılan iyi nitelikte incir türü.

3. *İri kürek* ya da *yaralı incir;* çeşitli nedenlerle zedelenmiş incir türü.

4. *Natron;* küçük boy iyi nitelikli incir türü.

5. *Hurda;* ispirto yapımında ve hayvan yiyeceği olarak ayrılan incir türüdür.

İncirler çoğalmaya başlayınca, gezici tüccarlar bahçeye gelerek, her cinse fiyat verirler. Anlaşma sağlanırsa, incirler çuvallara doldurulur ya da kooperatife gönderilerek pazarlanır. Bir çuval yaklaşık olarak yüz kilo kuruincir alır.

Yakın zamanlara kadar "incir toplamak" üzere bir aile ile anlaşılır, o aile hazırlanmış eve, ya da "çardak" ismi verilen yere göçer, incir işi bitinceye kadar orada yaşamlarını sürdürürdü. Günümüzde bu tür aile bulmak güç olmaktadır.

İncir tarımı ile uğraşan aileler, yaz aylarının ilk sıcakları başladığında şehirdeki evlerinden bahçelerine göçmekte, incir mevsiminden sonra da, Ekim ayı ortalarında evlerine geri dönmektedirler.

İncir bahçeleri; nüfusun artmasıyla yerlerini yerleşim alanlarına, daha uzaktaki bahçeler de ekonomik nedenlerle, patates, pamuk, tütün, bostan gibi ürünlere yerini bırakmıştır. Batı Ege'nin yılda iki, bazen de üç ürün veren toprağı, bu nedenle daha çok ürün alabilmek için, incir ağaçlarının sökülüp tarla haline gelmesine neden olmakta, hemen yarı tarla haline getirilerek sulu tarım yapılan alanlar, yaz aylarında hiç su istemeyen incir ağaçlarına çok zararlı olmaktadır[5].

Yurdumuz çok çeşitli ve büyük bir kültür varlığına sahiptir. İncir kültürü konusunda da, bu kültürün oluşturduğu yapı ve bağlı yapıların, ürün ile içiçe ilişkileri, özellikli bir yaşam biçimini ortaya koyabilecek niteliktedir.

Bu önemli ulusal değerlerin gereği gibi korunmasının yanı sıra destek sağlanarak, "kuruincir" niteliği ile *evrensel boyutta;* sadece Küçük ve Büyük Menderes havzalarında yetişen bu ürünün, günden-güne azalmasına engel olunmalıdır.

Konunun önemli bir yanı da, tarım kültürüne dayalı mimari biçimlenmenin ortaya konularak, sonuçlar çıkarılmasıdır. □

[1] Kur'anda ve İncil'de incire yer verilmiştir: "Zeytin ve *incir* çok yararlı olduklarından diğer meyvelerden üstün tutuldu. Denildi ki, incir ve zeytinin oldukları yer iki dağ olmakla, birine Turu Sina diğerine de Tur-u Tina denilir."
• İsmail Ferah Efendi, *Merahip Tefsiri,* s.509, İstanbul, 15 Şaban 1286

[2] AKIN, H., *Aydınoğlu Tarihi Üzerine Bir Araştırma,* 2. Baskı, s.134, Ankara. 1968

[3] • *Bülten 2,* Ödemiş Lisesi Eski Eserleri Koruma ve Tanıtım Kolu Yayını, s.22, Ödemiş, 1977
L'Illustration de L'Orient, Ege Özel Sayısı, 1950

[4] Yörede bir dönüm 1444 metrekare'dir.

[5] Yöredeki incir cinsleri: Sarı, Karayaprak, Mor guz, Yeşil guz incirleridir.

Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem

TAHA TOROS

50 yıl öncesine ait anılarım arasında, 1937 yılında ölen, iki kültür adamımızı hatırlıyorum. Her ikisi de Abdulhak Hâmid'in hayranı ve dostuydu. Ne ilâhi bir rastlantıdır ki, vasiyetlerinde, üstadlarının Zincirlikuyu'daki kabrinin yanına gömülmelerini istemişlerdi. Son arzuları yerine getirildi ve onlar, Abdulhak Hâmid'in mezarına yakın yerlerde gömüldüler.

Ölümleri üzerinden 50 yıl geçmiş olan bu ünlü kişiler, Abdulhak Hâmid'in haftalık sohbetlerine -seyrek de olsa- gelirlerdi. Ubeydullah Efendi, orijinal tipi, İslam dininin derinliğine inmiş bilgisi ve aydın kişiliğiyle, herkesin saygı duyduğu bir din adamıydı. Bir macera adamı olarak, dünyanın dört bucağını dolaşmış, işportacılıktan, antikacılığa, gazetecilikten, vaizlikten milletvekilliğine kadar, çeşitli uğraşlarıyla saçını sakalını ağartmıştı. Denilebilir ki, Türk milletinden -o dönemde- onun kadar hayatı serüvenlerle dolu bir kimse çıkmamıştır: O'nun hafızalarda kalan orijinalliği arasında, hiç evlenmemiş ünlü bir bekâr oluşuna karşın, Türkiye'de medenî nikâhın kabulünde, ilk nikâh memurluğunu üstlenmesi yeralır.

Ölümü üzerinden 50 yıl geçmiş olan diğer bir ünlü kişi, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey hocamızdır. Kızının armağanı olarak, arşivimde, büyük not defteri ve hayli yazışmaları vardır. Ali Ekrem Bolayır da edebiyat dünyamızın orijinal simaları arasında yeralır. Eski

TAHA TOROS KOLEKSİYONU

Ali Ekrem Bey'in eşi Celile'ye ithaf ettiği son resimlerinden biri.

edebiyatımıza hakkıyla vakıf özelliği yanında, şiirde kendisini yenileyemeyen ve eskiye inadla bağlı bir kişi olarak tanınır. Genellikle eserleri, eski edebiyatımızın özentisini yansıtır. Ne var ki, anıları zengin, sohbeti renkli, kibarlığı üstün bir edebiyat mensubuydu. İlk gençlik yıllarını, Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda, Mabeyn kâtipliğiyle, refah içerisinde geçiren Ali Ekrem Bey'in daha sonraki yaşantısı, siyasî, edebî ve ailevî felaketlerle geçmiştir. Namık Kemal'in şiirlerinden etkilenerek, 1908 Meşrutiyet İnkilabı'nı hazırlayanlar, oğlu Ali Ekrem'i Valilikten azleden kişilerdi: İttihat ve Terakki idaresi, o'nu -bazı valilerle birlikte- tasfiye edip etmemekte ikiye bölünmüşler. Ne var ki, edebiyat ve sanat ağırlığını, idare âmirliğinde gösteremeyen hocamız, bu gerekçelerden dolayı görevinden alınmış, bu durum Ali Ekrem'i çok sarsmıştır.

Yıldız Sarayı'ndan (Kudüs) Mutasarrıflığına

"Genç Osmanlılar" adıyla kurulan gizli örgütün, sezinlenmesi üzerine, kurucularından olan Namık Kemal, 1867 yılında, Paris'e kaçmış, orada ve Londra'da yaşamış ve frenk ülkelerinin biz-

den ne kadar ileride olduğunu görmüştür. Namık Kemal o zaman 27 yaşındaydı. Tek oğlu Ali Ekrem de aynı yıl doğdu. Namık Kemal, Batı kültürüne öylesine hayran olmuştu ki, ileride oğlunun buralarda tahsil görmesini arzuladı. Ali Ekrem'in yetişme çağına gelmesini bekledi. Ne var ki oğlunu Avrupa'da okutabilecek maddî varlıktan yoksundu. Ölümüne yakın aylarda Sakız Mutasarrıfıydı. Oradan Sultan Abdülhamid'e bu arzusunu iletti. Padişah Ali Ekrem'in Avrupa'da eğitilmesi yerine o'nu maiyetine kâtip olarak almayı uygun gördü. Bu suretle Namık Kemal'in oğlu, babasının ölümü sırasında saraya alındı. Ali Ekrem Bey, uzun süre Yıldız'da çalıştı. 2 Aralık 1906 günü, Padişah onu Kudüs Mutasarrıflığı'na tayin ettirdi. Daha sonra Beyrut Valiliği'ne terfi ederek atanan Ali Ekrem, burada, ancak 3 gün valilik yaptı. Merkezi Rodos'ta olan Cezair-i Bahrisefid Valiliği'ne getirildi. Ne var ki İttihat ve Terakki yönetimi onun bu valiliğini elinden aldı. İstanbul'a dönen Ali Ekrem, Edebiyat Fakültesi'ne hoca olarak atandı. Büyük Kabine'yi kuran Mareşal Gâzi Ahmet Muhtar Paşa'nın işe başlamasıyla Ali Ekrem Bey, tekrar Cezayir-i Bahrisefid valiliğine tayin edildi. Ama buradaki hizmeti sürekli olmadı. Yönetim ittihatçılara geçince Ali Ekrem Bey tekrar valilikten alındı ve Edebiyat Fakültesi'ndeki kürsüsüne iade edildi. Bu değişiklikler Hoca'nın sabırla tahammül ettiği siyasî olaylardı. Ali Ekrem, daha sonra bu kürsüden de olacak, kendisi liselerde edebiyat hocalığına indirilecekti.

TAHA TOROS KOLEKSİYONU

Adını dedesinin bir kitabından alan Cezmi çok yetenekli bir müzisyen olarak yetişiyordu.

Evlat Acıları

Namık Kemal'in, oğlu Ali Ekrem'den olan torunu 11 Mart 1896 günü doğdu. Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey, bebeğin kulağına Mehmet Kemal Cezmi, adını üfledi. Cezmi, büyük şairimizin ünlü bir eserinin adıdır. Cezmi, önce İstanbul'da Türk ve yabancı okullarda okudu. Daha sonra İsviçre'ye gönderildi. Musıki alanında yetenekliydi. Çocuk yaştayken konserler verdi. İsviçre'den dönünce, Büyükada'da oturan Belçikalı bir kadından dersler alarak, bu konudaki yeteneğini arttırıyordu. İşte ne olduysa, bu sıralarda oldu. Cezmi, çorlu çocuklu müzik öğretmeni kadına sonsuz bir aşkla tutuldu. Bu aşk alevi, Cezmi'nin kalbinden sonra kafasını da yakmaya başladı. Belçikalı, ve kendisinden yaşça hayli büyük olan kadın, Cezmi'nin bu çocukça meylini biliyor, o'nu kırmadan bu ilişkilerini normal düzeyde devam ettirmeye özen gösteriyordu. Ama Cezmi ruhî bir sıkıntı içerisine düşmüş, sinirleri bozulmuştu. Kadını, kocasından bile kıskanmaya başlamıştı. Müzik nağmeleri arasında doğan bu aşkın alevini söndüremeyen Cezmi, 9 Mart 1917 günü, Şişli'de, (eniştesi) Rifat Bey'in evinde onun tabancasıyla, canına kıydı. Komşuları Doktor Aristidi Paşa'nın ilk yardımıyla Etfal Hastahanesi'ne kaldırılan Cezmi, iki gün sonra öldü. Namık Kemal'in oğlundan olan ilk torunu, 21 yaşında toprağa verildi. Cenazesinde Sadrazam Said Halim Paşa, Talat Bey (Paşa), Maliye Nâzırı Cavid Bey, Hüseyin Cahid Bey ve bütün İttihatçılarla devlet erkânı hazır bulundu. Bu facia, Namık Kemal ailesini perişan etti. Zavallı babası Ali Ekrem Bey, Recaizade Ekrem Bey'in genç yaşta ölen oğlu Nejat için yazdığı mersiyeler gibi, manzumeler yazarak kalbini avutmaya çalıştı.

Namık Kemal ailesindeki bu yaprak dökümü, bu kadarla kalmadı. Ali Ekrem'in mavi gözlü güzel kızı Masume, yaptığı kısa süreli iki evlilikten beklenen mutluluğa erişememişti. Üçüncü bir evlenişle Kahire'ye gelin gitti. Orada 28 yaşında tifodan öldü. Masume, Namık Kemal'in oğlundan, ilk kız torunuydu. 1899'da doğduğu zaman, babası Ali

TAHA TOROS KOLEKSİYONU

Ali Ekrem'in oğlu Cezmi 10 yaşında Kudüs'te mahalli kıyafetle.

TAHA TOROS KOLEKSİYONU

Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem'in son torunu Beraet Bolayır üç yıl önce öldü.

Ekrem Bey, Yıldız Sarayı'nda Mabeyn Kâtibiydi. Bu doğum -usulen- padişaha duyuruldu. Sultan Abdülhamit, bebeğe (Ulviye-Şükriye) adını verdi. Her nedense, aile bu adı benimsemedi. Sonradan adı Masume'ye dönüştürüldü. Masume özel surette, yabancı dil öğretilerek eğitildi. Güzelliği, o dönemin sosyetesinde dillerden düşmezdi. Yetişkin çağa geldiğinde, kuzeni Numan Bey'le (Menemencioğlu, Dışişleri eski bakanlarından Büyükelçi) evlendirilmesi düşünüldüyse de aile arasındaki bu özlem gerçekleştirilemedi.

Ali Ekrem Bolayır'ın oğlunun intihar etmesi, kızının genç yaşta gurbette ölmesi, ailenin uğradığı en büyük felaket oldu. Anneleri Mısırlı Celal Paşa'nın kızı -güzelliğiyle meşhur olan- Celile Hanım, çocuklarının felaketleri karşısında, güzelliğini kaybetti. Baba Ali Ekrem Bey de kendisini içkiye verdi. O kibar hoca, sinirli, asabî bir adam oldu. Yine de şairliğini terketmedi. Bende bulunan hatıra defterine, bu iki evladının kaybı üzerine şu dörtlüğü yazmış:

Yavruların annesine dedim ki,
İki kalbe az gelirdi bu mezar.
Yalnız kalsın (Cezmi) senin kalbinde,
Kalbimde de (Masume)nin kabri var...

Talihsiz bir baba olan, Namık Kemal'in oğlu, iki evlâd acısına güç dayandı. Izdırabını gidermek için, kendisini edebiyata ve içkiye verdi. 1937 yılında kanserden öldüğü zaman, basında çok geniş yankılar uyandırdı.

Geride Kalan Mutsuz Kızlar

Ali Ekrem'in diğer kızları, 1902 yılında doğan Hatice Selma ile, 1905'te doğan Fatma Beraet'tir. Namık Kemal'in Beraet adındaki ilk kız torunu, kızı Feride'den doğmuştur. Bu Beraet Hanım (Adnan Menderes ile Londra'ya giderken uçak kazasında ölen diplomatımız İlhan Savut'un annesi) Büyük Beraet, kuzeni Ali Ekrem'in kızı Beraet ise -aile arasında- küçük Beraet olarak tanımlanır. Ali Ekrem'in küçük kızı olan bu Beraet Hanım, vaktiyle büyük bir trafik kazası geçirdiydi. Ömrünün son yıllarını, fakir ve kimsesiz çocuklarla ilgili sosyal hizmetlere adamıştı. 3 yıl önce aramızdan ayrıldı. Ali Ekrem'in ortanca kızı Hatice Selma Hanım, küçük yaşta Amerika'ya gitmişti. Yıllarca orada yaşadı. Zaman zaman Türkiye'ye ailesine gelirdi. Son gelişi, küçük kız kardeşinin ölümü üzerine oldu. Yaşı ilerlemiş durumda, kardeşinin ölümü üzerine İstanbul'a geldi. Her şeyi tasfiye ederek, tekrar Amerika'ya döndü. Namık Kemal'in hayatta kalan tek torunu Selma Bolayır'dır. İngilizce, Türk aile hayatına, Türk yemeklerine dair, yayınları Amerika'da ilgiyle okunmuştur. Halen bu kitapların mevcudu da kalmamıştır.

Ali Ekrem'in Kahire'de tifodan ölen kızı Masume.

Selma Bolayır, son yıllarda gözlerinin gücü kaybolduğundan, yazı hayatını devam ettirememekte, kendisine gönderilen Türkçe mektupları okutabilecek bir Türk'ün bulunmadığı küçük bir kasabada, emekli yaşamını sürdürmektedir. Hiç evlenmediği için çocuğu yoktur. Bu nedenle Namık Kemal'in oğlundan, gelecek yıllarda devam edebilecek, nesli kalmamıştır. Namık Kemal'in kızı Feride'den gelen nesli, torunlarının çocukları ve onlardan devam eden nesli, hayli yaygındır. Ülkemize, diplomasi alanında, kültür konularında, ticarî sahalarda, büyük hizmetleri devam eden bu kuşak hakkında da ileride, genişçe bir yayın yapmayı düşünüyoruz. □

Yakın Tarihimizden Portreler

Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa

İSMAİL ARAR

Hicaz Vâli ve Kumandanı

Dokuz ay süren esaretden sonra yurda dönen Vehib Bey'in rütbesi Miralay (Albay)'lığa yükseltilerek Hicaz'da 22. Tümen Komutanlığı'na atanır. Bu görevinin idarî ve siyasî bir yönü de vardır: O, aynı zamanda Hicaz Vâli ve Kumandanıdır.

Vehib Bey, sanki daha önce Yemen'de bulunmamış ve sıcak nedir bilmezmiş gibi, Hicaz'a gider gitmez, ağabeyi Esad Paşa'ya yazdığı bir mektupda bundan şikâyet eder: "Canım Ağabeyim, Teftiş için Taif'den Mekke'ye geldim. Bu akşam da Cidde'ye gidiyorum. Aman ağabey, ne sıcaktır bu? Taif'te gölgede 35 iken, Mekke'de 46, Cidde'de 43."[48]

Hicaz'da, şikâyet ettiği sıcaktan başka, yerine getirmesi gereken görevler de vardır. Babıâli tarafından ona verilen talimat şudur:

"Şerif Hüseyin[49]'in Arap istiklâli için emeller beslediği bizce malûmdur. Kendisi Emaret'den azledilerek yerine Şerif'lerden Ali Haydar[50] geçirilecektir. Hicaz'a varır varmaz, Şerif Hüseyin'den sâdır olacak ilk muhalif hareketi vesile edip Emaret'le Vilâyet arasında bir ihtilâf çıkaracaksınız."[51]

Vehib Paşa.

Vehib Bey-Şerif Hüseyin Görüşmeleri

Babıâli'nin yaratmak ve yararlanmak istediği vesile bir değil, birçok kez ele geçmiştir.

Mekke Emiri Şerif Hüseyin'le görüşürken, onun Osmanlı Padişahı Sultan Reşad'dan bahsederken, sürekli olarak "Sultan Hazretleri" diye söz edişi Vehib Bey'in dikkatini çeker ve büyük bir saygı ile sorar: "Efendimiz, dikkat ettim, Zât-ı Şahâneden hep Sultan Hazretleri diye bahis buyuruyorsunuz. Kendisinin Sıfat-ı Hilâfetini aslâ kaale almıyorsunuz?"

Şerif Hüseyin, gülümseyerek şu karşılığı verir:

"Çünki, nazarımda kendileri hakk-ı Hilâfeti haiz değildirler. Bu sıfat, hanedanlarına gasb suretiyle intikal etmiştir!"

Bir başka gün, Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya'ya savaş ilân ettiğini haber vermek üzere gittiğinde Şerif, aynı müstehzi tebessümü ile şöyle der:

"Hâkipay-i Şahânelerine arz ediniz: Bu harpden mağlup olarak çıkacaklar. Pâyitaht-ı Seniyeleri ile birlikte nice vilâyat-ı şahânelerini de kaybedeceklerdir. Fakat, biz asırlardan beri hanedanlarının lütûf ve nimetleriyle perverde olduğumuz için şahs-ı hümâyunlarına Mekke'de her zaman bir melce bulunacaktır!"[52]

Şerif Hüseyin'in bu sözleri, Osmanlı Devleti'ne ve hükümdarına yöneltil-

miş açık bir hakarettir. Dolayısıyla, Babıâli'nin istediği vesile de ele geçmiştir. Vehib Bey, İstanbul'a şu öneride bulunur: Şerif Hüseyin'i hemen tutuklayıp başka bir yere göndermek veya Hicaz cephesi savaşın sonucu üzerinde etkili olmayacak tâli (ikincil) bir cephe olduğuna göre, Arabistan'dan tamamen çekilmek![53] Ne var ki arada geçen zaman içinde Babıâli fikir değiştirmiş: Bir kere savaşa girilmiş ve Cihad-ı Mukaddes (Kutsal Savaş) ilân edilmiş olduğuna göre her iki teklifin uygulanması da İslâm kamuoyunda çok kötü etkiler yaratacaktır. Panislamist hayaller, askerlik icaplarının üstüne çıkmıştır!

Babıâli'nin Şaşkınlığı

Kısa bir süre önce, Şerif Hüseyin'i azledip yerine Şerif Ali Haydar'ı götürmek isteyen ve Hicaz'a gönderdiği vâliye bu yönde talimat veren Babıâli, bu kez onu "idare" yoluna gitmek istemektedir. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Vehib Bey'in yerine getirmek istediği Miralay Galib Bey (General Galib PASİNER)'e çektiği telgraf şöyledir:

"Hicaz Vâli ve Kumandanı Vehib Bey, Mısır Seferi'ne iştirak etmek üzere Dördüncü Ordu'ya iltihak etmiştir. Hicaz'ın ehemmiyetine ve Emîr-i Mekke'yi lüzumu veçhile idare edeceğiniz hakkındaki kanaatime binaen Hicaz Vâli ve Kumandanlığını zatılinize tevdi ettirmek istiyorum. Kabul eder misiniz?"[54]

Metinleri yukarıda verilen bu iki belgenin yansıttığı büyük görüş değişikliği ve çelişkiye bakarak Arabistan'ın neden Osmanlı egemenliğinden çıkmış olduğuna değil, nasıl olup da bu kadar uzun süre o devletin egemenliği altında kaldığına şaşmak gerekir!

Nüktedân Bir Kumandan

Bir kere Şerif Hüseyin'le çatışmaya girmiş olan Vehib Bey'in artık Hicaz'da kalamayacağı kesindir. Tümeni ile birlikte, Kanal Seferi'ne hazırlanmakta olan 4. Ordu emrine verilir. Her hâlde aldığı emirde açıklık yoktur ki 4. Ordu Kumandanlığı'na başvurarak "ne suretle hareket edileceğine dair emir verilmesini" ister.[55] Ancak Kanal Seferi'ne katılmadan görev yeri değiştirilir ve Çanakkale'yi savunacak olan 5. Ordu'ya bağlı, karargâhı Ezine'de bulunan XV. Kolordu Komutanlığı'na getirilir. Çanakkale muharebeleri başlayınca da Seddülbahir'de Grup Komutanı olur. Ağabeyi Esad Paşa' da, aynı Ordu emrinde Gelibolu varımadasının kuzey kesiminde kolordu ve grup komutanıdır.

Vehib Paşa, Bekirağa Bölüğü'nden kaçtıktan sonra Almanya'ya gitti. Burada Enver, Tâlat ve Cemal Paşa'larla buluştu ve ardından İtalya'ya geçerek Roma yakınlarında bir sayfiye köyüne yerleşti.

Vehib Bey'in, ne Yemen ve Hicaz'ın sıcağının, ne Erzurum ve Yanya'nın soğuğunun, ne yokluk içinde geçen savaşların, ne de esaretin sarsamadığı sağlam bir ruh yapısı ve nüktedân (esprit'li) bir zekâsı vardır. Seddülbahir'den Anafartalar'daki ağabeyine şöyle yazar: "Düşmanın pek şiddetli top ve tüfek ateşi altında içilmeye mahsus purolar var. Her çektikçe, dumanın düşman tarafına savrulması şart ve lâzımdır."[56]

Saadetlû Vehib Paşa Hazretleri

Osmanlı Devleti'nin, yüzyıllar içinde oluşmuş, kendine özgü protokol kuralları vardır. Buna göre, yazışmalarda Miralay (Albay) rütbesinde olan bir kimseye "İzzetlû" denmesi gerekirken, bu kişi bir üst rütbeye yükselip de "Livâ" (Mirilivâ da denmektedir) yâni Tuğgeneral oldu mu artık ona "Saadetlû" diye hitab edilmesi gerekmektedir.

Çanakkale muharebeleri iki tarafın da kesin bir zafer elde edemeyeceği siper muharebeleri hâline dönüşünce Vehib Bey Mirilivâ (Tuğgeneral)'lığa yükseltilerek, yâni saadetlû olarak, Edirne'de 2. Ordu Komutanlığı'na atanmıştır. Ancak bu görevi de uzun sürmemiş, oradan Kafkas cephesinde 3. Ordu Komutanlığı'na nakledilmiştir.

Üçüncü Ordu Komutanlığı'nda

Kafkas cephesinde işler, savaşın başından beri, askerî hareketler ve birbiri ardına gelip giden kumandanların talihi açısından iyi gitmemekte idi.

Savaşın başlangıcında 3. Ordu kumandanı olan Hasan İzzet Paşa[57], kışın en şiddetli bir zamanında, Enver Paşa'nın yapmak istediği taarruz hareketine karşı çıktığı için görevinden alınmıştı;

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın bizzat yönettiği Sarıkamış ihata (sarma) hareketi tam bir felâketle sonuçlanmıştı;

Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa[58] tifüsten ölmüştü;

Onun yerine gelen Mahmud Kâmil Paşa[59] da Ruslar karşısında yenilgiye uğramış, Erzurum'u Ruslara teslim etikden sonra görevinden affını istemişti.

Vehib Paşa, bu ünlü fakat talihsiz komutanlardan sonra 3. Ordu Komutanlığı'na geliyordu. Atama gerekçesi şu idi: "Muharebelerde sebat ve aktif hareketleriyle meşhur olması!"[60]

Vehib Paşa, komutanlığının ilk aylarında kendisinden beklenen "aktif hareketin" meyvalarını toplar ve başarılı olur. Fakat, daha sonra, Diyarbakır'da yeniden kurulmakta olan 2. Ordu'nun yeterince güçlenip savaşa etkili biçimde katılacak duruma gelmesini beklemeksizin, zayıf kuvvetlerle yaptığı karşı taarruzlar sonunda yenilgiye uğrar ve Rusların Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü işgal etmelerini önleyemez. Fahri Belen[61] şöyle yazar: "Bu cür'et 3. Ordu'yu felâkete götürdü!"[62]

13 Mart 1917'de "Kafkas Orduları Grubu" kurulur. 2. Ordu (Komutanı Mustafa Kemal Paşa) ve 3. Ordu (Komutanı Vehib Paşa) bu Ordular Grubu'na bağlanır. Grup Komutanlığı'na da Ahmed İzzet Paşa getirilir. Vehib Paşa, Ahmed İzzet Paşa'nın komutası altına girmek istemediği için, hastalık bahanesiyle, 18 Mart'da Ordu Komutanlığı'nı vekâleten Fevzi Paşa (ÇAKMAK)'ya bırakarak İstanbul'a gider. Dört ay sonra, 18 Temmuz'da Suşehri'ne gelip 3. Ordu'nun komutasını tekrar alır.[63]

Vehib Paşa, Enver Paşa'nın eski bir inkılâp arkadaşı olduğu için Başkumandan Vekilinin de onun bu tür kaprislerini hoşgörü ile karşıladığı anlaşılmaktadır.[64]

Komutanlar Komplosu

Vehib Paşa'nın 3. Ordu Komutanı bulunduğu sırada, daha çok Mustafa Kemal Paşa'nın adı etrafında dolaşan bir "Komutanlar Komplosu" söylentisi ortaya çıkmıştır. Rivayete göre, 2. ve 3. Orduların Komutanları ile diğer bazı general ve yüksek rütbeli subaylar arasında, Rusya'daki ihtilâl dolayısıyla Rus orduları meflûç dururken, İstanbul üzerine yürüyüp Hükûmeti devirerek işbaşına geçmek için gizli haberleşmeler ve anlaşmalar olmuştur.

Prof.Hikmet Bayur, "Gerçekten böyle bir komplo olduğunu gösteren maddî hiçbir kanıt yoktur. Bundan başka, Mustafa Kemal ve Vehib Paşa'lar sevişmemekle ünlü idiler" demektedir.[65]

Medine'de aşiret birlikleri.

Anılarında bu konuya da yer veren Rauf Orbay ise şunları yazmaktadır: "Mustafa Kemal Paşa'nın çevresindeki ordu kumandanlarına şifreli bir telgraf çekerek, orduların ve harbin fena idare olunduğundan, hükûmetin tezebzüb (kararsızlık, dağınıklık) içinde bulunduğundan şikâyet ile, bunun düzeltilmesi çaresini arayıp bulmak için işbirliği teklifinde bulunmuş olduğunu, Ordu Kumandanlarından Vehib Paşa'nın Enver Paşa'ya ihbar ettiğine vâkıf olmuştum. Sonraları Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğümüzde, Vehib Paşa'yı garazkârlıkla itham ederek, bu teşebbüslerle kat'iyen ilgisi olmadığını söylemişti."[66]

Deli Oğlan Beni Bitirir

Vehib Paşa'nın 3. Ordu Komutanlığı 9 Haziran 1918 tarihine kadar sürer. O tarihte, yeni kurulan, "Şark Orduları Grubu" Komutanlığı'na getirilir. Bu Ordular Grubu'na 3. ve 9. Ordular bağlıdır. Dokuzuncu orduya, sınıf arkadaşı, Yakub Şevki (SÜBAŞI) Paşa, Üçüncü Ordu'ya da, kendisinden rütbece ve kıdemce daha önde olan, ağabeyi Esad (BÜLKAT) Paşa komuta etmektedirler.

Vehib Paşa orduları, Ermeni ve Gürcü kuvvetleriyle savaşarak Rusya ile Türkiye arasındaki 1914 sınırına kadar ilerlemiş, ileri harekete devamla, 93 Harbi'ne (1877-1878) kaybedilen Elviye-i Selâse (Üç Sancak) denilen Kars, Ardahan ve Batum'u da geri almıştır.

11 Mayıs 1918'de, Batum'da, Türklerle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında barış görüşmelerine başlanmıştır. Türk heyetine Adliye Nâzırı Halil MENTEŞE başkanlık etmekte, asker temsilci olarak da Vehib Paşa bulunmaktadır. Sürüp giden görüşmelerin yanısıra, sınır boylarında Ermenilerle vuruşmalar da devam etmektedir. Bir gün, Vehib Paşa, büyük bir telâş içinde Halil Bey'e gelip şöyle der: "Halil Bey, sulh işini bitirelim. Herifler müthiş dayanıyorlar. Elimizde 12.000 kişi var. Arkamda kat'iyen ihtiyat yok. Mehmed bir yüzgeri yaparsa soluğu Erzurum'da alırız." Galiba, hayatında ilk kez, Vehib Paşa'nın maneviyatı sarsılmıştır. Halil Bey, ona şu karşılığı verir: "Git banyonu al, uykunu uyu. Öğleden sonra görüşürüz." Öğleden sonra saat dörtde, Vehib Paşa gülerek gelir, ve: "İş bitti, herifler dağıldı" der.

> Vehib Paşa 3. Ordu Komutanı olduğu sırada adı Mustafa Kemal Paşa ile birlikte "Komutanlar Komplosu" söylentisine karışmıştı. Ancak değişik kaynaklar bunun gerçek olmadığını, aslında Mustafa Kemal ile Vehib Paşa'nın birbirlerini pek sevmediklerini öne sürer.

Barış görüşmeleri sırasında, bir başka gün de "Ermeniler dağın Gümrü'ye hâkim olan cephesini vermemekte ısrar ediyorlar" der. Halil Bey, "Orasını bırak, işini bitir" karşılığını verir. Bunun üzerine Vehib Paşa "Deli Oğlan'dan beni kurtarabilir misin? Yoksa Deli Oğlan beni bitirir" der. "Deli Oğlan" dediği, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa'dır.[67]

Vehib Paşa Tutuklanıyor

Vehib Paşa, 4 Haziran 1918'de, Batum'da, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la, ayrı ayrı üç barış andlaşmasının imzalanmasından onbir gün sonra; 15 Haziran 1918 günü Şark Orduları Grubu Komutanlığı'ndan istifa ederek ayrılmış, İstanbul'a gelmiş ve sa-

Yakub Şevki Paşa (Subaşı)

vaşın son ayı içinde (Ekim 1918), Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını savunmak için elde kalan son kuvvetlerle yeniden güçlendirilmeye çalışılan 1. Ordu Komutanlığı'na atanmıştır.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.

2/3 Kasım 1918 gecesi Talât, Enver ve Cemal Paşa'lar yurd dışına kaçmışlardır.

8 Kasım'da Ahmed İzzet Paşa hükûmeti istifa eder.

Ondan sonra işbaşına gelen Ahmed Tevfik ve Damad Ferid Paşa hükûmetleri zamanında, İngilizlerin isteğine uyarak, nâzırlar, milletvekilleri, komutanlar, vâliler ve kaymakamlar tutuklanmaya başlanır.

Vehib Paşa da 1919 yılı Şubat ayı içinde[68] tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne[69] gönderilenler arasındadır.

Tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne gönderilenlere yüklenen suçlamaları şu üç noktada toplamak mümkündür: 1) Savaş suçluları ve onların suç ortakları, 2) Savaş esirlerine kötü muamelede bulunanlar, 3) Ermeni tehcirinden suçlu görülenler.

Vehib Paşa'ya yöneltilen suçlama ise bambaşka bir türdedir: Kişisel çıkarları için görevini kötüye kullanmak!

10 Haziran 1919 Salı tarihli ve 3571 No.lu *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan İrade-i Seniye (Padişah Buyruğu) şudur:

"Mülga Şark Orduları Grubu Kumandanı sâbık Ferik Vehib Paşa'nın, ticaretle iştigal etmek ve eşyayı ticariyesini naki[l] için erzak vesaire nakliyatını tatil ettirmek suretiyle vazife-i memuriyetini suiistimal maddesinden tevkifi hakkında Erkân Divan-ı Harbi Mahsusunca takibatı kanuniye icrasını irade eyledim."

Şerif Ali Haydar

Sadrıâzam Damad Ferid Paşa'nın Yâveri Tarık Mümtaz GÖZTEPE, bu resmî ve kuru ifadeye biraz açıklık kazandırır:

"Batum'da yaptığı söylenen milyonluk bir petrol yolsuzluğu suçuyla tevkif edilmiş bulunan eski Ordu Kumandanı Vehib Paşa..."[70]

Vehib Paşa, görevini kötüye kullanmaktan, Divan-ı Harp tarafından 12 Eylül 1921'de 4 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.[71] Ancak o, bu tarihten çok önce, yurd dışına kaçmış olduğu için karar yerine getirilememiştir.

Bekirağa Bölüğü'nde Poker Partisi

Aynı tarihlerde kendisi de bir süre Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu olarak kalan ünlü gazeteci ve siyaset adamı Yunus Nâdi, Vehib Paşa'nın hapishanedeki hayatı hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Bu zengin poker partisinin en zengin kahramanı Vehib Paşa idi. Ve aşağı yukarı kendisinin hapishane hayatında 20-30 bin, belki daha ziyade para kaybetmiş olduğu muhakkak gibidir. Bu Vehib Paşa, hapishanenin içinde Divan-ı Harbi Örfî'ye gönderdiği ve adına "muhtıra" dediği bir jurnal ile hükûmeti ve hattâ şahıslar tâyin ederek bazı vâlileri Ermeni kıt'alinde fiilen ve kasden methaldar göstermiye itina ediyordu. Bundan, kendisinin beklediği ne idi bilinmez. Fakat o, bununla, belki farkına varmaksızın ve belki varsa da kendi yaratılış ve haysiyetini ortaya atmış bulunuyordu."[72]

Firar

Vehib Paşa'nın Bekirağa Bölüğü'ndeki misafirliği uzun sürmemiştir. O, "bir sabah, muhafazasına memur Mülâzım (Teğmen) Şâdi Efendi ile birlikte, elini kolunu sallayarak kaçmaya muvaffak olmuştu."[73]

Daha sonra da, temin ettiği bir İtalyan pasaportu ile, Köstence üzerinden Almanya'ya giderek Talât, Enver ve Cemal Paşa'lara iltihak etmiş, oradan İtalya'ya geçerek "Hacı Süleyman" takma adıyla, Roma civarında bir sayfiye köyüne yerleşmiştir.

Roma Türk Ricali Kongresi

Çoğunluğu İtalya'da olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan bazı tanınmış Türkler, eski elçilerden Galip Kemalî SÖYLEMEZOĞLU'nun[74] daveti ile, onun Roma'da Bos-

ton Oteli'nde 214 No.lu odasında, 16 Ocak Pazar gününden 21 Ocak 1921 Cuma gününe kadar altı gün süren bir toplantı yaparlar. Galip Kemalî Bey, bu toplantıya "Roma Türk Ricali Kongresi" adını vermektedir.

Toplantının amacı "Misak-ı Millî" ilkelerini galip devletlerin hükümet adamlarına tanıtmak ve hazırlayacakları bir muhtırayı, İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza aracılığı ile barış konferansına sunmaktır.

Toplantıya katılanlar şunlardır: 1) Hüseyin Hilmi Paşa (Eski Sadrıâzam ve Viyana Elçisi), 2) Ahmed Rıza Bey (Ayân Meclisi Eski Reisi), 3) Cavid Bey (Eski Maliye Nâzırı), 4) Çürüksulu Mahmud Paşa (Eski Bahriye ve Nafıa Nâzırı), 5) Salih Münir Paşa (ÇORLU - Eski Paris Elçisi), 6) Ahmed Rüstem Bey (eski Washington Elçisi, Eski Ankara Milletvekili), 7) Mahmud Muhtar Paşa (KATIRCIOĞLU - Eski Berlin Elçisi), 8) Sûdi Bey (KARTAL - Eski Rize Milletvekili), 9) İsmail Ziya Bey (BERSİS - Eski İzmit Milletvekili), 10) Ahmed İhsan Bey (TOKGÖZ - Servet-i Fünun Sahibi), 11) Reşid Saffet Bey (ATABİNEN - Maliye Nezareti Özel Kalem Müdürü), 12) Harun Aliçe Bey (Lozan Türk Yurdu Sekreteri), 13) Ve nihayet Vehib Paşa (KAÇİ - Eski Ordular Grubu Kumandanı).

Roma toplantısının amacı "Misak-ı Millî" ilkelerini galip devletlerin önde gelen devlet adamlarına tanıtmaktı. Bu amaçla hazırlayacakları bir muhtırayı dönemin İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza aracılığıyla barış konferansına sunacaklardı.

Toplantıya, gözlemci olarak, TBMM Hükûmeti'nin Roma Temsilcisi Câmi Bey (BAYKURT) de katılır.[75]

Roma Türk Rıcalı Kongresi'ne katılanlardan bir grup:
***Yukarda,** Mahmud Muhtar Paşa (Solda) Saffet Rüşdü Atabinen (sağda.)*
***Altta,** Cami Baykurt (solda) Ahmet İhsan Tokgöz (sağda)*

Vehib Paşa'dan Yakub Şevki Paşa'ya Mektup[76]

Vehib Paşa, 14 Eylül 1921 günü Roma'dan, Malta'da tutsak bulunan sınıf arkadaşı Yakub Şevki Paşa'ya bir mektup yazar. Mektubun ilk satırları, Yakub Şevki Paşa için sevgi ve övgü dolu sözlerle doludur. Daha sonra, içinde bulunduğu yaşama şartlarından yakınır: "Süpürmeden tutunuz, çamaşır yıkamak, yemek pişirmek, bulaşıkları temizlemek -münavebe suretiyle- köroğlu ile beraber boynumuzdadır. Fakat bunda da ayrı bir zevk, bir lezzet var."

Mektubun hayretle okunan bölümleri ise sonra gelir:

Hayret; sanki, 23 Temmuz 1908 Perşembe günü, Manastır'da, Kışla Meydanı'nda bir top arabası üzerine çıkıp da "Ya Kanun-u Esasî, Ya Ölüm" diye nutuk çeken Vehib Paşa'nın kendisi değilmiş gibi, Meşrutiyeti getirenlere lânetler yağdırır: "Vatanı bu nâpezir (kabul edilemez) derde giriftâr (düşkün duruma getirmek) edenlere Cenab-ı Hak rahat yüzü göstermesin" der.

Bir kere daha hayret; sanki, Batum'da Ordular Grubu Kumandanı bulunduğu zaman "nefi"[77] ticareti yapmak için Ordu'nun erzak vesaire nakliyatını durduran kendisi değilmiş ve o zaman Millet fakir değilmiş gibi, "Hürriyet dediğimiz tezabzüb (karışıklık) devrinin başlangıcından itibaren rahat yüzü görmeyen bu fakir Millet, bu bahtsız memleket"den söz eder.

Ve gene hayret; mektubun bundan sonraki bölümleri Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik küçültücü, hattâ hakaret niteliğinde sözlerle doludur. Mustafa Kemal Paşa ile Vehib Paşa'nın birbirlerini hiç sevmedikleri, Ordu içinde ve siyasî çevrelerce bilinen bir gerçekti. Mektubun yazıldığı tarihte ise, Musta-

تقویم وقایع

دولت علیه عثمانیه‌نك جریده رسمیه‌سیدر

جمعه‌دن ماعدا هرکون نشر اولنور

نسخه‌سی ٤٠ پاره‌یه‌در

نومرو ٣٥٧١

١١ رمضان ١٣٣٧ — صالی — ١٠ حزیران ١٣٣٥

محمد وحید الدین

ملغی شرق اردولری غروبی قوماندان سابقی فریق وهیب پاشانك تجارتله اشتغال ایلمك واشیای تجاریه‌سنی نقل ایچون ارزاق وسائره نقلیاتنی تعطیل ایتدیرمك صورتیله وظیفهٔ مأموریتنی سوء استعمال ماده‌سندن طولایی حقنده ارکان دیوان حرب مخصوصنجه تعقیبات قانونیه اجراسنی اراده ایلدم .

اشبو ارادهٔ سنیه‌نك اجراسنه حربیه ناظری مأموردر .

٣ رمضان ١٣٣٧ — ٢ حزیران ١٣٣٥

حربیه ناظری — صدر اعظم

شوکت طورغود — داماد فرید

10 Haziran 1919 tarihli Takvim-i Vekayi'de yayınlanan İrade-i Seniye.

fa Kemal Paşa millî hareketin lideri, TBMM Başkanı ve Türk Ordularının Başkomutanı idi. Vehib Paşa da "Misak-ı Millî" ilkelerini Barış Konferansı'na katılacak devletlerin siyaset adamlarına tanıtmak amacıyla toplanan "Roma Türk Ricali Kongresi"ne katılmış ve hazırlanan muhtırayı imzalamıştı!

Kişisel çekişmelerin millî çıkarları dahi ayaklar altına alabileceğine bir örnek aransa, her hâlde Vehib Paşa'nın bu mektubu örnek gösterilebilir!

Gurbet Maceraları

Vehib Paşa'nın yurd dışındaki yaşamı maceralarla doludur. Millî Mücadeleye katılmayan Vehib Paşa, binbir devlete hizmet arz etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri arasında bulunmasına rağmen, İtalya, gizli anlaşmalarla vaad edilen toprakları elde edemediği için kendisini ihanete uğramış saymaktadır. Yanıbaşındaki Arnavudluk, bir türlü millî birliğini kuramamış ve istikrarlı bir yönetime kavuşamamış olduğu için kolay bir av gibi gözükmektedir.[78]

Vehib Paşa'nın Arnavutluk'a geçme girişimleri içinde olduğunu öğrenen ve tecrübeli bir kumandanın orada bulunmasını kendi çıkarları açısından sakıncalı bulan İtalyan hükûmeti onu gözaltına alır: "Misafir", "interné" edilmiştir.[79]

Vehib Paşa, bir yolunu bulup İspanya'ya gider. Amacı, Fas'ta İspanyollara ve Fransızlara karşı ayaklanmış olan "Rif Kahramanı" Abdülkerim[80]'in yanına varmak ve onun askerî danışmanı olmaktır. Ancak, bu kez de İspanyol Hükûmeti kuşkulanmıştır ve onu sınır dışı eder.

Vehib Paşa'nın, daha sonra, Fransızların ünlü askerî okulu Saint-Cyr'de misafir öğretmenlik yaptığı söylentileri de vardır.[81]

Büyük Nutuk'da Vehib Paşa

Vehib Paşa'nın adı, Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'nin İkinci Büyük Kongresi'nde, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında söylediği Büyük Nutuk'unda da geçer. Şöyle der Atatürk:

"Vehib Paşa'ların, Çerkes Edhem ve Reşid'lerin, bütün Yüzellilik'lerin, mülga Hilâfet ve Saltanat hanedânı mensuplarının, bütün Türkiye düşmanlarının elele vererek aleyhimizdeki sây-ü gayretleri, din gayretiyle mi vukû bulmaktadır? Hudutlarımıza yapışık merkezlerde, hâlâ Türkiye'yi mahvetmek için "Mukaddes İhtilâl" namı altında[82] haydut çeteleri, suikasd tertipleri ile çılgınca aleyhimizde çalışanların hakikaten maksadları mukaddes midir? Buna inanmak için, kara cahil ve koyu gâfil olmak lâzımdır."[83]

Atatürk, Nutuk'unda, yurd dışına sürülmüş ya da kaçmış olan bazı kişilerin, bu arada Vehib Paşa'nın Türkiye aleyhindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bunların, hiç değilse bir bölümünü, öğrenmek için 1931 yılında, tamamen başka bir olay dolayısıyla ortaya çıkan haberleri ve belgeleri okumak gerekmektedir. Ancak, 1931 yılına gelmeden önce ve kronolojik sırayı bozmamak için Vehib Paşa ile ilgili bazı yasal işlemlere gözatmak yerinde olacaktır.

347 ve 1041 Sayılı Kanunlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 25 Eylül 1923 günü kabul ettiği ve 347 numarayı alan Kanunun başlığı uzun, dili ağdalıdır:

"Mücadele-i Milliye'ye iştirak etmiyen ve hudud-u millî haricinde kalan erkân, ümerâ ve zâbitan ve memurin ve

mensubin-i askeriye hakkında yapılacak muameleyi ve cidal-i milliye iştirak edenlerin tekaüd müddetlerinin suret-i hesabını nâtık Kanun."[84]

İşte bu Kanuna göre, 18 Ekim 1923'de, Vehib Paşa'nın Ordu ile ilişkisi kesilmiş ve emekli sayılmıştır.[85]

23 Mayıs 1927 tarih ve 1041 sayılı, sadece üç maddelik, bir başka Kanun ise[86], Millî Mücadeleye katılmayanlar için daha ağır bir hüküm getirmiştir: Vatandaşlıktan çıkarılma! Bu Kanuna göre de Vehib Paşa, Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır.[87]

1931 Yılı Haberleri

1931 yılı Mart ayı sonlarında *Cumhuriyet* ve *Yeni Gün* gazetelerinde çıkan bir haberde Vehib Paşa'nın, evvelce Köstence'de bulunduğu sırada, şekerci Oflu Talib Nuri'nin dükkânından 20 kutu şeker aldığı için "gasb ve sirkat" suçundan bir yıl hapis cezasına çarptırıldığı bildirilmektedir.[88]

Daha ağır suçlamalar, aynı yılın sonbaharında, bambaşka bir olay dolayısıyla ortaya atılmıştır.

Başbakan İsmet İnönü, Yunanistan devlet adamlarıyla görüşmek üzere Atina'ya gidecektir. Başbakanı götürecek olan Romen bandıralı "Romania" yolcu gemisi İstanbul limanına yanaştığı zaman pasaport kontrolu yapan Türk emniyet görevlileri (Necati ve Nuri Efendiler), bir yolcnun kimliğinden şüphe ederler. Yakalanacağını anlayan bu yolcu vapurun tuvaletinde kendisini "uçkuru" ile asarak intihar eder. Bu, Türk emniyet makamlarınca bilinen ve aranan Hırant Canikyan adında bir Ermeni komitecisidir. Suç ortağı Agop Apikyan da sağ olarak ele geçirilir.[89]

İki Ermeni komitecisinin Türkiye Başbakanına bir suikasd yapmak istedikleri ortaya çıkmıştır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu suikasd girişimi Türkiye aleyhindeki faaliyetlerin sadece bir halkasını oluşturmaktadır. Hükûmet, bütün bu faaliyetlerin içyüzünü Türk ve dünya kamuoyuna açıklamak için, geniş bir yayın kampanyasına girişir. Önce, Ankara'da, Ermeni-Kürd işbirliğini belgeleriyle açıklayan "Taşnak-Hoybun" adlı küçük bir kitapçık yayınlanır.[90] Ardından, bu kitapçıktaki bilgilere ek olarak ve onları daha da genişleterek ve her hâlde Millî Emniyet Hizmetleri[91] tarafından sağlanan bilgilerle, basında daha geniş kapsamlı yayınlar başlar. Bu suretle, Atatürk'ün Büyük Nutuk'unda ayrıntılarına girmeden söz ettiği Türkiye aleyhindeki faaliyetler de biraz daha açıklığa kavuşmuş olur.

Hâkimiyeti Milliye'de Burhan Asaf

Vehib Paşa Habeş faciasının içyüzünü anlatıyor

Ogaden cephesi kumandanı Kahire muhabirimize Habeş hezimetinin sebeblerini izah etti

HEM

Benim oğlu

27 Mayıs 1936 tarihli Cumhuriyet *gazetesi.*

(Burhan Belge), "Katil Yetiştiren Millet" diye başlayan yazı dizisini[92] sürdürürken *Yeni Gün*'de de "Vatan Hainleriyle Taşnaklar Elele" başlıklı bir yazı dizisi başlar.[93]

Bu yazı dizisinden öğrendiğimize göre, "firarî muhaliflerden Vehib Paşa: Taşnak Ermenilerle işbirliği hâlindedir (Tefrika No.3); 150'liklerden Kiraz Hamdi Paşa ile önce dost iken sonra bozuşmuş ve onu Taşnaksutyun Cemiyeti'ne "bu bir casustur" diye ihbar etmiştir (Tefrika No. 7 ve 8); vatan haini, 150'liklerden Çerkes Edhem'le de yazışma hâlindedir (Tefrika No. 9).

Vehib Paşa Habeşistan'da

Vehib Paşa'nın Habeşistan'a giderek Habeş ordusunda görev aldığı yolundaki haberler Türkiye'ye 1935 yılı Haziran ayı ortalarında ulaşmış ve resmî makamlarca sert tepki ile karşılaşmıştır. *Ayın Tarihi*'nde[94] şu yorum yayınlanmıştır:

"Vehib Paşa, İstiklâl Mücadelesi'nin başlangıcından beri Türkiye'den çıkmış ve binbir maceraya girmiş bir adamdır. Memleketinden başka her emele hizmet edecek bir yaratılışdadır ve Türk vatandaşlığından birçok seneler evvel ıskat edilmiştir."[95]

Basında ise, "Vehib Paşa Habeşistan Başkumandanı mı oldu?" şeklinde müphem ve mübalagalı haberler çıkarken, onun da "Su, İtalyanları mağlub edecektir. İtalyanların kâfi derecede askeri ve parası yoktur" gibi iddialı demeçleri yayınlanmıştır.[96]

Vehib Paşa, Habeşistan'ın güney-doğusunda, İngiliz ve İtalyan Somalilerinin arasına bir kalkan gibi giren Ogaden bölgesindeki güney ordusuna komuta eden Ras Nassibu'ya askerî danışman olmuştur.

Habeşistan İmparatoru Haile Selase, ordularının modern silahlarla donatılmış İtalyan kuvvetleri karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayınca, Habeşistan'ın dış dünya ile bağlantısını sağlayan Addis Ababa-Cibuti yolu kapanmadan ülkesini terk etmiştir.

Ras Nassibu da, ordusunu başsız bırakarak, yanında Vehib Paşa olduğu hâlde, 9 Mayıs 1936'da Cibuti'ye gitmiştir.[97]

Vehib Paşa'ya göre Habeşistan yenilgisinin başlıca sebepleri, "dahildeki ihanetler ve Habeş silahlarının İtalyan silahlarının dûnûnda (altında) olmasıdır[98] ve![99]

Vehib Paşa İle Bir Mülâkat

Cibuti'den sonra Port-Said'e gelen Vehib Paşa ile, orada, *Cumhuriyet* gazetesi muhabiri Selim Nuh (?) görüşerek Habeşistan yenilgisinin nedenleri üzerindeki görüşlerini alır. Görüşme sırasında muhabir sorar: "Nasıl oldu da Habeş ordusunda vazife aldınız? Sizi, İmparator mu istedi, yoksa kendiliğinizden mi oraya gittiniz?"

Vehib Paşa, şu karşılığı verir: "Birkaç defa aynı sual karşısında bulundum. Her defasında da bu hususta cevap vermeyişimi mazur görünüz, dedim. Fakat bir Türk gazetecisine, mü-

saade ederseniz, şu suretle cevap vereceğim: Ne İmparator beni istedi, ne de bendeniz kendiliğinden oraya gittim."

Bu cevap karşısında, muhabir şu yorumda bulunmaktadır: "Vehib Paşa'nın bu cevabını samimî bulmadım; çünkü kendisinin müracaatı üzerine İmparatorun onu çağırttığı muhakkaktır ve başka türlü olmasına da imkân yoktur.[100]

O tarihte, Ankara "mahafilinde" hâkim olan görüş ise, Vehib Paşa'yı İngilizlerin gönderdiği, İngiliz Somalisi üzerinden Habeş topraklarına soktuğu ve Harrar'a kadar ulaştırdığı merkezinde idi!

Yurda Dönüşü ve Ölümü

Port-Said'de "Genç İslâmlar Cemiyeti" (?) tarafından misafir edilen Vehib Paşa, bir süre İskenderiye ve Kahire'de kaldıktan sonra, İngiliz Hükûmeti'nin misafiri olarak Hayfa'da oturmakta olan Haile Selase ile buluşmak üzere, Kudüs üzerinden Hayfa'ya gider. Sonra, yurda dönüşüne kadar, Vehib Paşa adı tekrar unutulur.

"Haber-Akşam Postası" adlı gazetenin 23 Ekim 1939 Pazartesi günki sayısında (sayfa 6, sütun 6) küçük bir haber vardır:

"Uzun seneler memleket haricinde bulunan eski Osmanlı Ordusu erkânından Vehib Paşa memleketimize dönmüştür."[101]

Vehib Paşa, 13 Haziran 1940 Perşembe günü, kısa bir rahatsızlıktan sonra, Üsküdar'da, Acıbadem'deki evinde ölür ve ertesi günü Karacaahmed Mezarlığı'nda toprağa verlir.[102] Öldüğü zaman 77 yaşındadır.

Hüvel bâki.[103] □

---

[48] İhsan Ilgar, *I. Dünya Savaşının Ünlü Komutanlarından Vehib Paşa. Hayat Tarih Mecmuası*, Haziran 1977, s.18.

[49] Şerif Hüseyin (1853-1931) için bk. 1- *Meşhur Adamlar*, C.2, s.748-749 (Orada doğum ve ölüm tarihleri yanlış verilmiştir), 2- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1972, s.141-144, 3- Nahid Sırrı Örik, *Altı Kıral Babası Bir Vezire Dair*, Resimli Tarih Mecmuası, C.2, S.24 (Aralık 1951), s.1137-1141.

[50] Şerif Ali Haydar (1866-1935) için bk. 1- *Meşhur Adamlar*, C.2, s.697, 2- İ.H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s.144-145.

[51] Tırnak içindeki paragraf, Vehib Bey'den sonra Hicaz Vâli ve Kumandanı olan Galib Paşa (PASİNER)'nın hâtıralarından alınmıştır. Bk. Salâhaddin Güngör, Kumandanlarımızın Harp Hâtıraları, İstanbul 1937, s.70.

[52] Nahid Sırrı Örik, *Altı Kıral Babası Bir Vezire Dair*, Resimli Tarih Mecmuası, C.2, S.24 (Aralık 1951), s.1137-1141.

[53] M.Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris 1926, s.493.

[54] Salâhaddin Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hâtıraları*, s.71.

[55] Ali Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ankara 1949, s.53.

[56] İhsan Ilgar, *I. Dünya Savaşının Ünlü Komutanlarından Vehib Paşa*, Hayat Tarih Mecmuası, Haziran 1972, s.19.

[57] Hasan İzzet Paşa (1871-1931). Sicilinde Aksaray (İstanbul) doğumlu olduğu yazılı ise de Şamlıdır. Harp Akademisi'nden 1893 yılında mezun olmuştur. Enver Paşa'nın Sarıkamış hareketine itiraz ettiği için 31 Ağustos 1915'te emekliye sevk edilmiştir. Mütarekede Suriye'ye gitmiş, Millî Mücadeleye katılmadığı için 25 Eylül 1923 tarih ve 347 sayılı Kanun gereğince askerlikle ilişkisi kesilmiş, 23 Mayıs 1927 tarih ve 1041 sayılı Kanuna göre de Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır. 3 Mart 1931'de yurd dışında ölmüştür.

[58] Hafız Hakkı Paşa (1879-1915). Harp Akademisi'ni 1902 yılında bitirmiştir. İttihad ve Terakki'nin asker kanadından gelen en gözde ve parlak temsilcilerinden birisi idi. *Tan*'in gazetesinde "Vicdanî" takma adı ile yazıları yayınlanırdı. *Bozgun* ve *Şanlı Asker* adlı iki kitabı da yayınlanmıştır. Sultan V. Murad'ın torunu Behiye Sultan ile evli idi. Yâni o da, Enver Paşa gibi, "Damad-ı Hazret-i Şehriyârî" idi. 12 Şubat 1915'de Erzurum'da "tifüs"den ölmüştür. Turk Meşhurları Ansiklopedisi'nde (s.160) ölüm nedeni ve tarihi yanlış olarak verilmiştir.

[59] Mahmud Kâmil Paşa (1880-1922). Harp Akademisi'ni 1902 yılında bitirmiştir. Enver, Hafız Hakkı, Salâhaddin Âdil, Fahrettin Altay, Kâzım İnanç gibi ünlü kumandanlarla aynı sınıftandır. 22 Kasım 1922'de İstanbul'da ölmüştur. Oğlu, Uçak Mühendisi Yavuz Bey, KANSU soyadını almıştı.

[60] Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cild III, 1916 Yılı Hareketleri*, Ankara 1965, s.24.

[61] Fahri Belen (1892-1975). Korgeneral. Bolu milletvekili. Bayındırlık Bakanı. Kurucu Meclis Üyesi. Askerî Tarih yazarı.

[62] Fahri Belen, Not 60'da anılan kitabı, s.51.

[63] Mareşal Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara 1936, s.259 ve 263.

[64] Fahri Belen, anılan kitabı, s.74.

[65] Prof. Hikmet Bayur, *Atatürk. Hayatı ve Eseri*. Ankara 1963, s.114.

[66] *Yakın Tarihimiz*, C.2, s.336-338.

[67] Bu altbaşlıkta yeralan olaylar ve konuşmalar için bk. Osmanlı Meb'usan Meclisi Halil Menteşe'nin Anıları. Yayına hazırlayan: İsmail Arar. İstanbul 1986, 254 s.

[68] Bilâl N.Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976, s.66.

[69] Askerî tutuk ve cezaevi olan Bekirağa Bölüğü ile ona adını veren Bekir Ağa hakkında küçük bir kaynakçayı Halil Menteşe'nin anılarına yazdığımız Giriş'te (sayfa 76 not 162) vermiştik.

[70] Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul 1969, s.91.

[71] Gotthard Jäschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. Ankara 1970, s.161.

[72] Yunus Nâdi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978, s.62.

[73] Tarık Mümtaz Göztepe, not 70'de anılan kitabı, s.91.

[74] Galib Kemalî Söylemezoğlu (1873-1960) için bk. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.357.

[75] Roma Türk Ricali Kongresi için bk. Galib Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, İstanbul 1939, s.267-268 ve 278 ve aynı yazarın *Yakın Tarihimiz*, C.2, s.347'deki yazısı.

[76] Bk. *Yakın Tarihimiz*, C.3, s.245-247.

[77] Neft. Burada petrol karşılığı kullanılmıştır.

[78] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Arnavudluk olayları ve İtalya-Arnavudluk ilişkilerinin güzel bir izahı için bk. M.Niyazi Erenbilge, *Avrupa Memleketleri Coğrafyası*. Balkanlar. İstanbul, 1940, s.280-301.

[79] M.Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris 1926, s.674.

[80] Abdülkerim (1882-1963) için bk. *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, C.1, s.62 ve *Michelle Mourre, Dictionnaire d'Histoire Universelle*, C.1, s.20. Abdülkerim'in oğlu Muhiddin Paşa İkinci Meşrutiyet'den sonra Osmanlı Ayân Meclisi'ne üye olarak seçilmişti.

[81] *Tarih Konuşuyor*, C.3, S.16 (Mayıs 1965), s.1302-1304.

[82] "Mukaddes Ihtilâl namı altındaki haydut çeteleri" deyimi ile herhâlde, Anzavur Ahmed'in oğlu Kudret, Yüzellilik'lerden İzmir'de Köylü gazetesi sahibi Refet ve gene Yüzellilik'lerden eski Evkaf ve Adliye Nâzırı Hoca Vasfi Efendi'nin Midilli'de kurdukları (Comité Révolutionnaire d'Anatolie = Anadolu İhtilâl Komitesi)'ne işaret edilmek istenmiştir.

[83] *Nutuk, 1938 basımı, s.612.*

[84] *347 sayılı Kanun metni için bk. Kavanin Mecmuası*, C.2, s.102-103.

[85] *Harp Akademilerinin 127. Yılı*. 52. sınıf mezunları bölümü, s.32, not 2.

[86] 1041 sayılı Kanun metni için bk. Kavanin Mecmuası, C.5, s.196.

[87] Bk. Gotthard Jäschke ve Erich Pritsch, *Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichts Kalender* 1918-1928. Berlin 1929, s.134.

[88] *Cumhuriyet*, 27 Mart 1931 ve *Yeni Gün*, 28 Mart 1931.

[89] İçişleri Bakanlığının tebliği. Bk. *Hâkimiyeti Milliye*, 2 Ekim 1931 Cuma.

[90] Ankara'da, 1931 yılında, (T.O. Matbaası = Türk Ocakları Matbaası)'nda basılan 12 × 15 boyutlarındaki, 75 sayfalık, bu kitapçık yeşil bir kap içinde yayınlandığı için "Yeşil Kitap" diye anılmıştır.

[91] "Millî Emniyet Hizmetleri", o tarihte eski alfabeye göre okunuşu ile, kısaca MAH diye anılırdı. Bugünkü "Millî İstihbarat Teşkilâtı MİT" onun yerini almıştır.

[92] Bk. *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Ekim 1931 Pazar.

[93] Bk. *Yeni Gün*, 21 Aralık 1931 Pazartesi - 8 Ocak 1932 Cuma.

[94] *Ayın Tarihi*, önce Dışişleri Bakanlığına, sonra İçişleri Bakanlığına daha sonra da Başbakanlığa bağlanmış olan Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanan Devletin resmî yayın organıdır. İlk sayısı Eylül 1923'de yayınlanmıştır.

[95] *Ayın Tarihi*, Sayı 19 (Temmuz 1935), s.10.

[96] *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1935 Salı, sayfa 7. Gazetede, Vehib Paşa'nın bir İngiliz gazetecisi ile görüşürken çekilmiş, üniformalı ve kalpaklı bir resmi de yayınlanmıştır.

[97] Gotthard Jäschke, *Die Türkei in dem Jahren 1935-1941*. Leipzig 1943, s.24.

[98] Bk. *Ayın Tarihi*, Sayı 30 (Haziran 1936), s.151 ve *Yakın Tarihimiz*, C.4, s.152-154.

[99] Türk basını İtalyan-Habeş Savaşı'na büyük ilgi göstermiş, askerî hareketlere ve diplomatik girişimlere gazetelerde geniş yer verilmiş, Cumhuriyet Habeşistan hakkında özel ilâve yayınlamıştır. Ayrıca şu kitaplar da yayınlanmıştır: 1- Kâzım Karabekir, *İtalya-Habeş*, Istanbul 1935, 438 s. 2- Kâzım Karabekir, *İngiltere-İtalya ve Habeş Harbi*, İstanbul 1935, 125 s. 3- M.Niyazi Erenbilge, *Habeş Eli ve İtalya-Habeş Harbi*, İstanbul 1936, 72 s. 4- *İtalyan-Habeş Anlaşmazlığı*, Ankara 1935, 42 s. 5- Ahmed Naim (Çıladır), *Bir Müstemleke Harbinin Tarihi*, Bartın 1937, 66 s. 6- Mareşal Badoglio, *Habeşistan Seferine Ait Hâtıralar*. Çeviren İbrahim Baybura. Ankara 1939, 129 s.

[100] Bk. *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1936 Çarşamba Gazetede, bu kez, Vehib Paşa'nın fesli ve redingotlu bir resmi yayınlanmıştır.

[101] Gotthard Jäschke, not 97'de anılan kitabında (s.85), Vehib Paşa'nın Türkiye'ye dönüş tarihini 21 Ekim 1939 olarak vermektedir.

[102] Ölüm ilânı ve haberleri için bk. Akşam ve Tasviriefkâr, 14 Haziran 1940 Cuma.

[103] Ölümsüz olan O'dur, yâni Allah'tır anlamına gelen Arapça deyim.

Osmanlı Arşivi ve Tarihin Geleceği

SALİH ÖZBARAN

*ZAMAN zaman yurdumuzun yer-altı ve yer-üstü servetlerinden söz edilir, bunların değerlendirilmesi yapılarak, kâh işletemediğimiz, onaramadığımız için üzüntü duyulur, kâh Allah'ın yurdumuza bahş ettiği bu lütuf ve bereketten doğan kıvanç ve öğünç paylaşılır. Lâkin, aslında yeryüzünde olmakla beraber, zenginliği, ehemmiyeti, toplumumuza maddî ve manevî sahada sağlayabileceği faydaları çoğunluğun meçhûlü olduğu, bazen sandıklar içinde, bazen rutûbetli yerlerde bizlere, insan yüzüne, temiz havaya, güneşe hasret kaldıkları için, saklı, gizli, gözlerden ırak bir hazinemiz daha vardır: Türkiye arşivleri ve içerisindeki bakım bekleyen, tozdan, nemden sahifelerini bazan dantelâ gibi işleyen kurtlardan arınmaya muhtaç, ancak bir kısmının sayısı hakkında tahminler yürütülebilen bir yığın evrak, tam deyimi ile "yükte hafif, bahada ağır" bir sürü kâğıt parçası. Onları bir yandan küçük kitap böcekleri kemirir, karınlarını doyururken, diğer taraftan bir kısım dostları onların açlığı, özlemi içerisindedirler; bu zararsız yaratıklar onları deşememe, değerlendirememenin çâresizliği içerisinde yanar, tutuşurlar. Belgeler ve okuyucuları, engin sessizlik ve sabırla bekleyişleri içerisinde maksat bakımından birbirlerine zıt iki kutup teşkil ediyor gibi görünürler. Halbuki, onları, aslında biribirlerinin gönüllerinde yatan, kavuşacakları günü, ânı bekleyen bahtsız sevgililere benzetmek daha doğru olur.**

* Nejat Göyünç, *Belleten*, 147 (1973), s.305

İşte böyleydi, Prof.Dr Nejat Göyünç'ün buruk üslûbundaki Osmanlı Arşivi. Karanlık depolardan gün ışığına çıkarılan belge ve defterlerin sevgilileri elinde dahi çay-kahve lekelerine, sigara yanıklarına maruz kaldıklarını görüp tedbir alan, onları okuyucularıyla daha fazla başbaşa bırakma olanakları yaratan Sayın Göyünç'ün içinde sayısız günlerini geçirdiği ve geçirmekte olduğu arşiv.

10 Eylül 1987 akşamı TV 2'de, bir rastlantı sonucu, Osmanlı arşivleri ile ilgili bir açıkoturuma tanık oldum. *Başbakanlık Arşivi* olarak bilinen ve yıllardır İstanbul Vilâyet bahçesindeki binasında tarihçilere hizmet vermiş bu kurum, herhalde yeni binasına taşınmış olmasından dolayı, televizyon ekranında bir kez daha dile getiriliyordu. Yıllarını bu arşivde Osmanlı belge ve defterlerini incelemeye hasreden Mehmet Genç, halen Chicago Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi dersleri veren Prof. Dr. Halil İnalcık ve kısa bir süre önce Arşivler Genel Müdürü olarak atanan Doç.Dr. İsmet Miroğlu ile bu çok önemli konuyu görüştü. 100 milyona yakın belge ve defterleri barındırdığı belirtilen bu zengin tarih kaynağını, günlerini orada geçirenler, onun değerini takdir edenler muhakkak bilirler; her birinin, bilgi bankası diyebileceğimiz bu depo ile ilgili görüşleri vardır muhakkak. Aşağı-yukarı %15 gibi çok cüzi kısmından yararlanılan, dolayısıyla pek çok sırrını henüz vermemiş olan Osmanlı Arşivi'nde 1960'lı yıllardan bu yana zaman zaman çalışan bir tarihçi olarak, ben de gerek yakın geçmişi gerekse tarihçiliğe katkısı üzerinde, kısaca, durmak ve en yakın zamanda araştırıcılara tam hizmet vermesi yolundaki çabaları destekleyerek, bilinenleri tekrarlamadan sadece bazı önemli noktaları gündeme getirerek, yardımcı olmak istiyorum.

"Perâkende ve düzensiz torba, çuval ve sandıklar içinde bulunan evrak, dosyalı evrak ve defterler olmak üzere"[1] dört şekil içinde saklı olan ve *temizleme, damgalama, tarihleme, ayırma* ve *kodlama ve kataloglama* aşamalarından geçerek araştırıcıya hazır duruma getirilen Osmanlı evrakının çok büyük bir bölümünden yararlanılmadığı düşünülürse gerek Türk toplumunun geçmişi gerekse Osmanlı sınırları içinde kalmış ve Osmanlılarla ilişkisi olmuş toplumların geçmişlerine ait bilgilerin ne denli eksik olduğu ortaya çıkar. Bu eksikliklere rağmen, yıllar yılı saray boyutlarını aşamayan, askerî seferleri macera edebiyatı sınırları dışına taşıramayan, kimi seçkinlerin biyografilerinin tekeline girmiş Osmanlı tarihçiliğinin dar kalıplar dışına çıkarılmasında, tarihin konularının toplumun çok çeşitli kesimlerinde aranmasında, başka bir deyişle, toplumu tarih konusu yapan tarihçiliğin ortaya çıkmasında en büyük etken, hiç şüphesiz, arşivler olmuştur. Osmanlı toplumunun değişmeyen, ya da çok ağır değişen günlük hayatı, uzun dönemlere damgasını vurmuş olgular, arşiv sayesinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Arşiv, Osmanlı tarihi-

nı seçkinler tekelinden, hanedan tekelinden çıkarmış, çok sesli duruma getirme yolunda adımlar atılmasına kaynak teşkil etmiştir. Yine de belirtmekte fayda var: Türk tarihçiliğindeki bu eylem, bu çabalar çok yenidir, son 30-40 yılın ürünüdür. Olaylara en yakın tanık niteliğindeki arşiv malzemesinin tasnifleri ilerledikçe ve buna bağlı olarak araştırıcılar tarafından seslendirildikçe Türk toplumunun geçmiş yapısı çok daha doğru olarak bilinecek, çok daha doğru değerlendirilecektir. Tahrifler, tahminler, yüceltmeler ve aşağılamalar yerlerini görgü tanıklarına bırakacaklardır.

Yakın Geçmişe Bakarken

Bana göre, Osmanlı arşivlerinin geçmişinde iki dönem vardır. Bunlardan ilki, kimi arşiv uzmanlarınca bizlere özet olarak verilmeye çalışılan durgun dönemdir (ki bu süreç yirminci yüzyılın ilk yarısında yapılan tasnif işlemlerini de içine alır).[2] Diğeri, günümüzden ancak 40-50 yıl öncelerine ulaşabilen, istenilen düzen içine girememekle beraber, malzemesini okuyucuya açarak Türk tarihçiliğini yepyeni boyutlara sürükleyen dönemdir. Ben burada, daha ziyâde, arşivin dinamik sayılabilecek, hâlâ istenilen düzeye gelememiş olmasına rağmen, Türk ve yabancı tarihçilerin dikkatlarını çekebilmiş, böylece Osmanlı tarihinin yeni boyutlar kazanmasına sebep olmuş ikinci dönem üzerinde durmak, çok eskilere gitmemesine rağmen anılarımda taze kalabilen bazı olaylardan sözetmek istiyorum.

1962-63 öğretim yılında değerli hocam ve yakın arkadaşım rahmetli Cengiz Orhonlu'nun işaretiyle, mezuniyet tezim için gerekli belgeleri bulmak amacıyla İstanbul Vilâyet bahçesindeki "Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü" kapısından içeriye girdiğimde Genel Müdür Mithat Sertoğlu'nun çalışma ekibinden Rahmetli Ziya Eşrefoğlu'nun nazik kişiliği ve babacan tavrı ile karşılaşmış, bu devlet dairesine çabucak ısınıvermiştim. Sultanın eyaletlerine gönderdiği fermanların kopyalarını içeren *Mühimme Defterleri*'nin kâtip karalamalarını sökmeye çalışırken, bu *insan-ı kâmil*'in yetiştirdiği yardım, rahmetli Ziya Esrek'in yarı-ayık ama işbitiren yaklaşımı, birkaç geniş masadan oluşan okuyucu salonunun bir ucunda oturan ve Osmanlı divan kâtiplerinin sırlarını çözmeye çalışırken, kendisini sık sık rahatsız etmeme aldırmadan, sabır göstererek yardımcı olan Halil Sahillioğlu'nun tecrübesi, öğrencilerinin arşivden yararlanmalarını prensip sayan Nejat Göyünç'ün teşvikleri, okuma salonunda yıllarını geçirmiş Rauf Tuncay ve Turgut Işıksal'ın sıcak tavırları, nükteleri benim için, hattâ birçokları için *Başbakanlık Arşivi*'nin yakın geçmişini belgelerden belleğe, elyazılarından basılı kitap ve makalelere aktaran özelliklerden bazılarıydı. Saffet'in 1910 yılında *"O güzel eski kayıtlarımızı tutan ve saklayan atalarımıza rahmet olsun, eğer müverrih ve tarihçilerimizle kalsa idik ne tam bir şey okuyabilir, ne de doğruca bir şey yazabilirdik"*[3] dediği gibi, şimdi ben de, toplumun geçmişteki görgü tanıklarını bizlere ulaştıran -tasnif eden, okuyan, okuyucuya sunan- İstanbul'da karın tokluğuna çalışmış arşivcilerimizin ölenlerini saygı ile anıyor, emekli olan veya görevini sürdürmeye çalışanları sevgi ile kucaklıyorum.

Geçtiğimiz günlerde, yeni binasıyla, yeni yöneticisiyle, aylıkları yeniden düzenlenmiş kadrosuyla, genişleyen personel hacmiyle yeni bir döneme başlayan Osmanlı arşivinin, okuyucusuna sunacağı hizmetin çok daha iyi olabilmesi, gelişmiş ülkelerde şahit olduğumuz arşivcilik hizmetlerinin Türkiye'de de yapılabilmesi için birkaç nokta üzerinde durmak istiyorum. Tanık olduğum birkaç olayı da dile getirmek suretiyle yararlı olacağını sanıyorum.

Benim 1962-63 öğretim yılında çalışma salonuna girdiğim arşiv bir bakıma çok ilkel, yoksul, bir bakıma da pek konforlu idi. Yukarıda sadece birkaçını saydığım kişilerin, çoğu zaman özel gayretleriyle, kültür hizmeti veren bu arşivin ilkelliğinin bina, iç donanım ve personel eksikliğinden, malî yetersizlikten geldiğini belirtmeme gerek bile yok. Ancak konforu üzerinde durmak ilginç olacak, sanıyorum. Bizim arşiv belgeleri, defterleri (Prof. N.Göyünç'ün Arşiv Genel Müdürü oluşuna kadar) çay, kahve ve sigara ile içiçeydi. Okuma salonunun bu konfor unsurlarından çay-kahve'nin lekelerinin ve sigaranın duman ve yanıklarının arşiv malzemesine ne denli zarar vermiş olduklarını tahmin etmek hiç de zor değildir. Ben ve benim gibi arşivde çalışmış olanlar böylece belgelere gelen zararları, kurtların kemirmeleriyle eriyen defterlerin kimi araştırıcılar elinde haşin tavırlardan aldıkları yaraları çok iyi hatırlarlar. Arşivimizin bu yönleriyle bana aşıladığı rahatlıktan veya kültür hazinesi olarak saklı belge ve defterler karşısında takınılacak tavrı bilememiş olmamdan, herhalde, bir süre sonra Londra'da British Museum'da yazmalar bölümünde Dr. Covel'in Türkiye'deki gezi izlenimlerini içeren yazmasını incelerken, parmaklarımın yapraklara sürtüldüğünü farkeden ilgili memurun yerinden ok gibi fırlayıp gelip beni ikaz etmesini hiç unutmam. Günümüzde arşiv ve kütüphanelerimizdeki bilgi yüklü malzemeye karşı çok daha saygılı olduğumuzu sanıyorum.

Yakın geçmişte arşivde beni etkileyen olaylardan birisi -ve birçok meslektaşımın dile getirilmesini istediklerinden emin olduğum konu- belge ve defterlerin mikrofilm veya fotokopilerinin araştırıcılara yeterince sağlanmamış olmasıdır. Gerek arşiv malzemesi gerekse araştırıcı açısından çok önemli sayılması lâzımgelen bu hassas konu üzerinde muhakkak durulmalıdır. Son yıllarda yalnızca ve yalnızca 100 (yüz) adet fotokopi ile sınırlı bırakılan tarihçilerin, bu tür bir önlem ile, elleri ayakları bağlanmıştır. (10 Eylül 1987 TV konuşmasında yeni genel müdür Miroğlu, bu rakamı 200 [iki yüz]'e çıkarabileceklerini yâni 200 ile sınırlayacaklarını ifâde ettiğinde İnalcık ve Genç'ten reaksiyon görmemişti; belki de dalgınlıklarına gelmişti). Yurtiçinde İstanbul dışından -sınırlı zaman ile- gelenler veya yurtdışından sayılı günlerle arşivi ziyaret edenler bu kurumda çalıştıkları süre içinde kaç belgeyi fişlerine aktarabilirler, hangi defteri *istinsah* edebilirler? Araştırıcıya lütfedilen 100 (yüz) adet fotokopi incelenen konuyu resimlemekten başka ne işe yarayabilir? Ben, görevimi İzmir'e naklettiğim yıldan (1979) sonra bir Osmanlı eyaletine ait bir tapu defterinin tamamının fotokopisini ancak birkaç yıl içinde ve 3-4 taksitte elde edebildim. Öte yandan, onaltıncı yüzyıl Osmanlı Yemen'i ile ilgili bir çalışmam için Türk Tarih Kurumu aracılığı ile istettiğim *rûznamçe defteri* örneği, diğer bir deyişle, bu konu ile ilgili gelen cevap araştırıcıya kolaylık/zorluk kavramına bir hayli açıklık getirmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı'nın 18.1.1985 gün ve 21.491/ 01062 sayılı yazısı):

..... *fotokopisi talep edilen Arşivimiz Maliyeden Müdevver Defterler serisinin 1382 numarasında kayıtlı defterle ilgili olarak yapılan tetkikte; sözkonusu defterin ilgi yazınızda belirtildiği gibi bir eser olmayıp Yemen Vilâyeti Beylerbeyi Vezir Hasan Paşa zamanında Yemen Vilâyetinin Mal Nazırı bulunan İbrahim Efendi tarafından tutulan ve hicri Muharrem-Zilhicce 1005 (Miladî 1596-1597) tarihleri arasında muhtelif mukataalardan günlük olarak elde edilen gelir ve yine aynı mukataaların günlük masrafını ihtiva eden Muhasebe icmal defteri olduğu anlaşılmıştır.*

Bu durumda devlet muâmelatına ait otantik bir arşiv belgesi hüviyetine sahip olan sözkonusu defterin tamamının mikrofilm veya fotokopisinin çekilerek Kurumunuza gönderilmesi Daire Başkanlığımızın yetkisi dışında bulunmaktadır.

Şayet ilgi yazınızda eser olarak zikredilen defterden yukarıda mahiyetini arzettiğimiz otantik Arşiv Belgesi kasdediliyorsa bu takdirde defterin tamamının mikrofilm ve fotokopisinin Kurumumuza verilmesi için Başbakanlık makamının özel iznine ihtiyaç bulunduğunu arzederim.

Osmanlı Arşiv Daire Başkan V.

Birkaç nokta üzerinde durmak istiyorum. Anılan defterin *otantik* olduğu takdir edilmiş (sanki arşivdeki malzemenin sadece bir bölümü *otantik*'miş gibi). Defterle ilgili bazı bilgiler de verilmiş, ama eksik. Bunlar önemli değil. Önemli olan

şu: 1596'nın Yemen'ine ait bu defterin *otantikliğini* takdir edip ondan yararlanmak isteyen, belki de onu kurtların hücumundan kurtaracak olan bir araştırıcıya ve Türk Tarih Kurumu'na itimad edilmemiş. Başka garip bir şey de, tasnif edilmiş, okuyucuya sunulmasında kesinlikle sakınca olmayan bir defterin *otantik* yapılarak *özel izne* tabi tutulmasıdır (Burada, Arşiv Daire Başkanlığı'nın yetkilerini aşması elbette beklenemez; bunu özellikle vurgulamak isterim). *Özel izin* hususuna biraz değinmek yerinde olacak.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi, Rüus Defterleri *238, s.146: Osmanlı İmparatorluğu'nun Arabistan'daki Lahsa Eyaleti'ne tabi livalarda tayin ve ödüllendirilmelerle ilgili kayıtlar; yıl 988 (1580).*

Özel izin ile ilgili hatırladıklarım, kendi gözlemlerim ve söylentiler, bu konu üzerinde durmayı gerektirmektedir; ilgililerin çok hassas davranmaları için uyarı olarak kabul edilmelidir. Vilâyet bahçesindeki Osmanlı Arşivi'ne ben ve benim gibiler girmek için sabah saatın dokuzunu beklerken, bu saattan erken bazı yabancı araştırıcıların veya bir "imtiyazlı"nın içeriye girip çalışma imkânını bulduklarını hatırlarlar. Dileriz, bu uygulama veya keyfi tutum çoktan sona ermiştir. Araştırıcılar eşit duruma getirilmiştir; arşivden yararlanma saatleri genişletilmiş, cumartesi'yi de kapsamına almıştır. Öte yandan, bir araştırıcı bir defteri yıl yıl, parça parça fotokopi ile bütünleştirmeye çalışırken sayısız defterlerin mikrofilmlerinin güney komşularımıza taşındığı rivayet edilir. Acaba doğru mudur? Aslında benim fikrim hiç de *hasis* olma doğrultusunda değildir; tam tersine *özel izin*'i tarihçiler için *genel izin* yapmakta fayda olduğunu düşünürüm. Bundan Osmanlı tarihi kazançlı çıkar sadece.

Arşivde çalışma iznine gelince, bu da bildiğim kadarıyla, bazı sancılar yaratmış; kırgınlıklar ve üzüntülerin kaynağı olmuştur. Teorik olarak, aslında kanun gereği, arşivler araştırıcılara açıktır. Arşivde çalışabilecek donanımı bulunan, referans alan herkese açıktır, öyle olmalıdır. Devlet bu konuda gereken titizliği göstermekle yükümlüdür, şüphesiz. Ancak, arşivin bu konuda da yeni bir yaklaşım göstermesi lâzımdır, kanaatındayım. Gerek yurtiçinden gerek yurtdışından birçok tarihçinin veya tarihçi adayının Başbakanlık Arşivi'nde araştırma yapabilmek için günlerce, hattâ aylarca beklediklerini, bazılarının da hayal kırıklığına uğradığını hatırlarım. Kendisini tarihçiliğe adamış, araştırması Osmanlı arşivlerinden geçen bir kişinin çok basit sebeplerle veya bürokrasinin kurbanı olarak böyle bir tarih kaynağından mahrum edilmesinin izahı, sanırım, çok zordur. Yalnızca iki gazete yazısından bahsetmek istiyorum. 27 Şubat 1978 günü *Milliyet*'in "her hafta bir sohbet" sayfasında *Türk-Fransız Kültür İlişkileri* üzerine Abdi İpekçi'nin sorularını cevaplandıran Abidin Dino şöyle diyordu: *"Türk tarihini tanıtma konusunda da müthiş eksikliklerimiz var. Örneğin, Başbakanlık arşivleri dünyanın en büyük kaynaklarından biri tarih bakımından... O arşivlere girme çabasını gösteren ve geri itilen bilim adamları çok sayıda... Bana öyle geliyor ki, Türk tarihini de tanıttığımız ölçüde ve buna olanak yarattığımız ölçüde. Türk kültürü gerçek anlamını ve boyutunu kazanacak."* Bir sanatçının, çok yönlü bir sanatçının, arşivin kültür değerini benimseyip orada çalışmak isteyenlere yardımcı olma çabası-

nı takdirle karşılayabiliriz ancak.

Şimdi de Nezihe Araz'ın *Milliyet*'in (tarihini almayı unuttuğum) "Dostça" sütununda "Osmanlı Arşivi" başlıklı yazısından bir pasaj vermek istiyorum: *"Şimdi size anlatacağım olay 1970'li yılların sonunda geçmişti. Amerika'nın ünlü bir üniversitesinde Osmanlı tarihi okutan Prof. Howard Reed yaz aylarında İstanbul'a geliyor ve çeşitli kütüphanelerde, özellikle de Başbakanlık Arşivi'nde çalışmalar yapıyordu. Osmanlı tarihinde esnaf ayaklanmaları konulu bir araştırma yaptığını hatırlıyorum. Ara sıra buluşur bu konular üzerinde konuşurduk. Başbakanlık Arşivi'nde çalışma iznini de çok güç aldığını hatırlıyorum. Prof. Howard Reed uzun zaman Türkiye'de kalmış, büyükbabası da İzmir Amerikan Koleji'ni kurmuş bir kimseydi. Türkçeyi, nüanslarıyla iyi bilir.*

Bir gün gerçekten büyük bir üzüntüyle bana geldi ve "Geçen yıl bulduğum bazı belgeleri bu yıl bulamıyorum" *dedi. Daha da kötü bir haberi vardı:* "Arşiv binasında fareler var, kitapları yiyor." *Benden ayrıldıktan sonra Abdi İpekçi'ye gidecek, ona da durumu haber verecekti. Nitekim, rahmetli Abdi Bey, Howard Reed ile Pazar sohbetlerinden birini yapmış, bu konuya da dokunmuştu. Ben de bu uyarıları ilgililere aktaran bir yazı yazdığımı hatırlıyorum o zaman."*

Hiç şüphesiz, Howard Reed gibi yabancı araştırıcıların Abdi İpekçi ve Nezihe Araz gibi gazetecilerin, durumu çok daha yakından gören arşivist ve Türk tarihçilerin arşiv konusunun gündeme getirilmesinde önemli payları vardır. *Milliyet* gazetesi 4 Kasım 1974 tarihli sayısında Abdi İpekçi ile Mithat Sertoğlu'nun sohbetine tam bir sayfa ayırırken kâğıt yığını binaların kültür değerini halka yaymaya çalışıyor, konuyu gündemde tutuyordu.

Osmanlı arşivlerinin layık olduğu binalara kavuşabilmesi, gerekli donanıma ulaşabilmesi, bunların sonucunda da Osmanlı tarihinde gereken sesi çıkarabilmesi yolunda, birçok kişi ve kurumun gösterdikleri gayret yanında Emekli Büyükelçi Sayın İsmail Soysal'ın didinmelerini ayrıca belirtmek isterim. Onun önderliğinde, Mayıs 1985'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde düzenlenen *"Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu"*[4] birçok tarihçi ve arşiv uzmanının katkılarıyla, arşiv ve arşivciliğe yeni dinamizm kazandırmış, Osmanlı araştırmaları için yeni bir umut kaynağı olmuştur.

Genişleyen Boyutlar, Yeni Ufuklar

Tereddütsüz ve takdirle söyleyebiliriz ki, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ile birlikte aydınlık dünyaya pencere bulmuş arşiv malzemesini istenilen düzeyde, sosyo-ekonomik boyutlarda, günümüz tarihçisinin peşinden koştuğu değerler doğrultusunda en iyi kıymetlendiren kurum İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Enstitüsü olmuştur. Bu enstitünün yanında, kişisel takdir ve uzakgörüşlülükle arşivde çalışma gereği duyan yerli ve yabancı tarihçiler de bu depodan neşrettikleri belgeler ve hazırladıkları monografiler ile Osmanlı tarihine -ve Osmanlılarla ilişkisi olmuş pek çok ülke tarihine- yeni ufuklar açmışlardır. Arşivden yararlanılarak yapılmış çalışmaları ve bunların tarihçiliğe katkılarını burada sıralamak mümkün değildir. Sadece M.Genç'in düşüncelerine yer vermek ve arşivi değişik amaçlarla kullanmış birkaç kişinin çalışmasını belirtmekle yetineceğim.

Genç'e göre:

Geçmiş yüzyılların ayrıntılı sayısal veriler ihtiva eden belge ve serileri için zikredilebilecek ilk örnek "inşaat ve tamirat" defterleridir. Günümüzde hiçbir inşaat için tesbit edilmesi düşünülmeyen türden ayrıntılı hesapları ihtiva eden bu defterlerden Süleymaniye Camii inşaatına ait olan, üzerinde rahmetli hocam Prof.L. Barkan'ın yaptığı inceleme birçok alanda olduğu gibi bu alanda da, yalnız öncülüğünü değil, aynı zamanda yegâneliğini de koruyan bir çalışma hüviyetindedir. Bu tür "inşaat ve tamirat" defterlerinin, sayısı oldukça kabarık ciltleri arasında sırf bina değeri olan cami, medrese, mektep, mescit, han, saray, ev, çeşme, tekke gibi yapılar yanında, değirmen, fırın, sabunhane, boyahane, baruthane gibi imalathaneler ile dokuma tezgâhı, gemi, araba, çeşitli silah ve âletlerin yapımı ve tamirine ait verilerin 16-19. yüzyıllara yayılan son derecede zengin örnekleri arasından teknoloji tarihinin birçok meselelerini, değişen ve değişmeyen yönlerini ve üretim organizasyonu ile ilişkilerini ortaya koyacak bilgilerle birlikte, inşaat sektörünün ücret, fiyat, kalifikasyon derecesi, istihdam yapısı, maliyet gibi meselelerini de aydınlatmak imkânları vardır.[5]

Arşivin, kantitativ nitelikli çalışmalara gerek *tereke defterleri*'nin gerekse *özel muhasebe defterleri*'nin sağlayabileceği veriler hakkında da Genç şunları dile getiriyor:

Asırlar boyunca esnaf, çiftçi, tüccar ve muhtelif kademede devlet hizmeti görenler gibi çeşitli sosyal gruplara mensup pek çok sayıda ferdin, hayatını tamamladığı sırada malik bulunduğu maddi servetin büyüklüğünü, birleşimini, çeşitli kategorilerin nisbi önemini ve bütün bu servet unsurlarının pek çoğunun bulunduğu yer ve tarihteki piyasa değerini de tesbit eden bu kayıtlar, kantitatif tarih çalışmaları için emsalsiz değerde kaynaklardır ve geniş bir araştırma kadrosu ile yıllarca verimli şekilde işlenebilecek bir potansiyele sahip bulunmaktadır...[6]

... Aralarında esnaf, tüccar, sarraf gibi sivil şahıslara ait olanları da bulunmakla

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi İbnülemin-Bah gemileri için yapılan harcamalar ve çalışanların 935-36 (1528-29).

beraber, büyük çoğunluğu yüksek rütbeli devlet görevlilerine ait özel hesapları ihtiva eden bu defterlerde, değişik

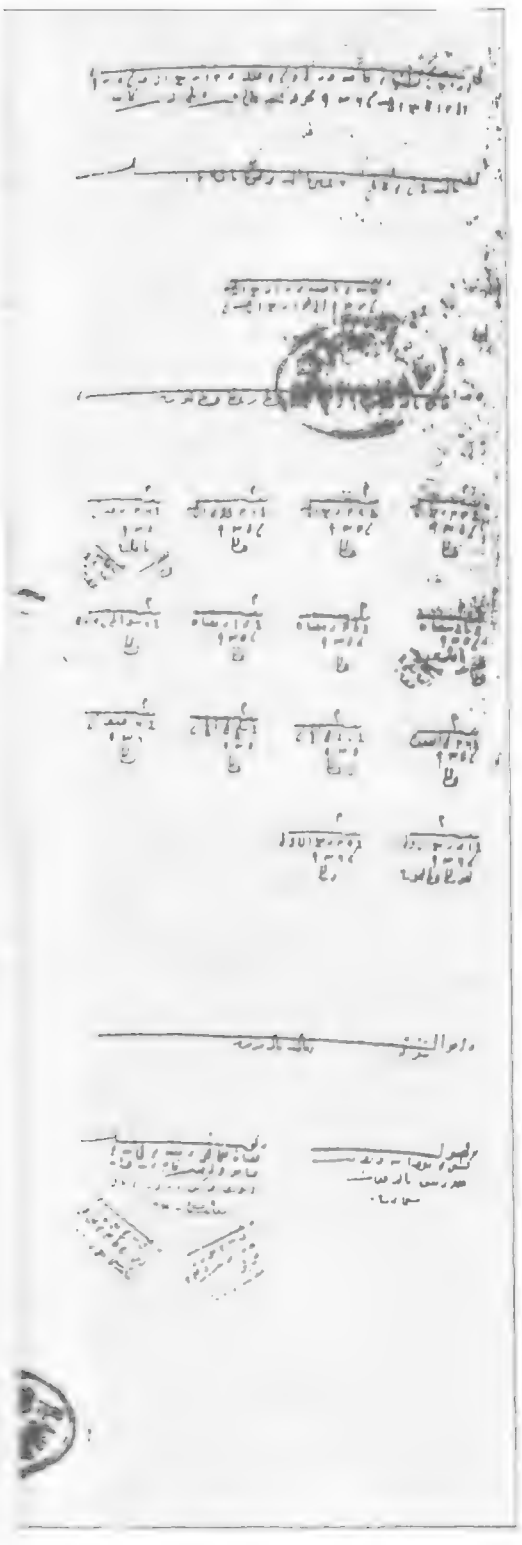

...e den bir örnek: Galata Tersânesindeki hassa ücretleri ile muhasebe defterinden iki sayfa; yıl

statüleri ile pek çok ferdin, tereke defterlerinde statik şekilde, bir enstantane fotoğraf gibi tesbit edilmiş bulunan iktisadi kıymetlerini, bu sefer zaman içindeki akışı ile adeta canlandırılmış birer film şeklinde müşahede etmekteyiz. İhtiva ettiği zaman dilimi bakımından 1-2 hafta'dan başlayıp 20-30 yıla kadar uzayabilen çok değişik boyutlarda olmak üzere, İstanbul'da Topkapı ve Başbakanlık arşivlerinde şimdiye kadar tesbit edilebilen 1000 civarında bulunan bu özel hesap defterlerinde, orta ve üst gelir dilimi içinde yeralan şahısların gelir düzeyi, bu gelirleri hangi kaynaklardan ne oranda sağladıkları ve zamanla değişme temposu gibi, çeşitli devlet görevinin mali-iktisadi tekabüllerinin adeta anatomisini veren bilgileri bulmaktayız. Gelirlerin oluşmasında, mukata iltizamı, malikâne, esham, vakıf, kira, faiz ve nihayet doğrudan üretim ile alâkalı zirai, sınai veya ticari faaliyetlerden ne oranda, kimler aracılığı ile ve hangi metodlarla faydalanılmış olduğunu sarahatle tesbit etmemize imkân veren bu defterlerin harcama kalemleri de ekseriya ilginç ayrıntılara kadar inen kayıtları ile değişik açılardan kategoriler halinde gruplandırarak analiz edilmeye elverişli son derece zengin veriler ihtiva etmektedir.[7]

Gerek *Başbakanlık Arşivi*'ndeki malzemeyi, gerekse Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde kurtarıcı bekleyen tarih kaynaklarını sosyal bilimlerin hizmetine başarılı olarak sunmuş tarihçilere örnek olarak Suraiya Faraqhi'yi göstermek, sanırım, yanlış olmaz. Onun Osmanlı şehir yapısı hattâ köy ve mezraadaki günlük hayata kadar inen araştırmalarında arşiv itici gücü olmuştur.[8] Vakitsiz kaybettiğimiz Cengiz Orhonlu, Osmanlı şehirciliğine ve ulaşım sistemine ışık tutan, *Osmanlı alt yapısı* diyebileceğimiz sektörlere yönelen incelemelerini[9] ve *Habeş Eyaleti* gibi çok uzak bir Osmanlı eyaletini aydınlığa çıkaran çalışmasını[10] içinde yıllarını geçirdiği arşivden topladığı malzeme ile gerçekleştirebilmiştir. Carter Findley, Osmanlı bürokrasisindeki reformları[11], Mehmet İpşirli, 16. yüzyıldaki kürek cezası ile ilgili hükümleri[12], Rauf Tuncay, Türk Süsleme sanatının, tiyatro tarihinin malzemesini[13] İsmail Erünsal, Türk edebiyat tarihinin gün ışığı görmemiş kaynaklarını[14] arşivde ararlarken, Kemal Beydilli, D'Ohsson'u Başbakanlık Arşivi'nden ışıklandırırken[15] böyle bir hazinenin ne kadar çeşitli amaçlarla kullanılabileceğine güzel örnekler vermişlerdir. Şüphesiz, örnekler çoğaltılabilir.

Bernard Lewis, Türk arşivlerinin Arap tarihi için önemini 1951 yılında ifade ederken bu zengin malzemenin Ortadoğu tarihine nasıl katkıda bulunabileceğini belirtmişti.[16] O yıldan bu yana böyle bir ikazın hedefine tam ulaştığını iddia etmek çok zordur. Dileğimiz, Mehmet Genç'in iki yıl önceki uyarılarının en yakın zamanda yerini bulmasıdır:

...zengin Osmanlı Arşivi'nden sosyal ilimlere ait kavram, metod ve istatistik tekniklerini de kullanarak çıkarılabilecek bilgilerin, genç bilginleri ve aydınları heyecanlandıracak bir zihni tatmin muhtevası yanında, yalnız milli tarihimiz için değil, uzun asırlar kader ortaklığı ettiğimiz ülkelerin tarihi içinn de yepyeni bir ufuk açacağını ve kalabalık bir araştırıcı grubu ile bu ufka yöneldiğimiz takdirde, arşiv malzemesi bakımından en zengin olanları arasında bulunan Osmanlı Arşivi'ne rağmen, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı bölgesi tarihinin, dünya tarihinin en az bilinen karanlık köşelerinden biri olmaktan da kurtulacağına kesin nazarı ile bakabileceğimizi düşünüyorum.[17]

Ben de, bu temennilerin, arşiv kurumunun tarihçilere çağdaş hizmeti verdiği ve tarihçilerin de bu bilgi bankasından yararlanmayı bildikleri sürece gerçekleşebileceğini düşünüyorum. □

[1] Necati Aktaş, "Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Bugünkü Durumu", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, ss.73-84.

[2] Kısa bilgi için bkz. İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası*, Ankara, 1979, ss.XI-XXIX; A.Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", bkz. *Osmanlı Arşivleri... Sempozyumu*, ss.63-71.

[3] Saffet, "(Bahreyn)'de Bir Vak'a", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, cilt III, 1328/1910, s.1139.

[4] Bu sempozyum, İ.Soysal'ın yönettiği Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı tarafından yayınlanmıştır (İstanbul Matbaası, 1985).

[5] M.Genç, "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi", *Osmanlı Arşivleri... Sempozyumu*, ss.157-158.

[6] Genç, *aynı makale*, ss.158-159.

[7] Genç, *aynı makale*, ss.159-160.

[8] S.Faroqhi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge U.P., 1984; S.Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century", *Turcica* IX/1 (1977), ss.161-195 ve XI (1979), ss.103-153.

[9] C.Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (derl. S.Özbaran), İzmir, 1984.

[10] C.Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Istanbul, 1974.

[11] C.V.Findley, *Brueaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980.

[12] M.İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1982), ss.203-248.

[13] R.Tuncay, "Türk Nakış Sanatı ve Nakkaş Molla Kasım", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13 (1968), ss.71-77; Tuncay, "Türkiye'de İlk Tiyatro Nasıl Kuruldu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7 (1968), ss.71-75.

[14] İ.Erünsal, "Türk Edebiyat Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1979).

[15] K.Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson", *Tarih Dergisi*, 34 (1984), ss.247-314.

[16] B.Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1951, s.149.

[17] Genç, *aynı makale*, s.162.

Bilim Tarihimizden

Kimyager Derviş Paşa

H.HÜSREV HATEMİ
A.KAZANCIGİL

BİZDE, kimya ve fizik öğretimi başta olmak üzere müsbet bilimlerin gelişmesinde büyük hizmeti olan Derviş Paşa hakkında Şemsettin Sami Bey'in *Kamusü'l-alâm* ansiklopedisi şu bilgileri veriyor:

Osmanlı Devleti yakın zamanları mareşallerinden (müşir) olup 1233 (1817) tarihinde Istanbul, Eyüp'te doğmuştur. Pederi mahalle imamı ve mektep hocası idi. On iki yaşında iken Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a girerek mezun olduktan sonra devlet tarafından Avrupa'ya gönderilmiş, birkaç sene İngiltere'de üç senede Paris'te ikametle Maden Fakültesi'ne devam etmişti. İstanbul'a döndüğünde Keban ve Ergani madenlerinin başmühendislik göreviyle Anadolu'ya gönderilmiş, sonra Mekteb-i Fünûn-u Harbiye'de hikmet-i tabiiyye ve kimya muallimliğine nasbolunarak bu arada rütbe basamaklarını da aşarak nihayet mirliva (tuğgeneral) rütbesiyle Mekteb-i Fünûn-u Harbiye müdürlüğüne tayin olunmuştur. 1266 (1849) yılında feriklik rütbesiyle (korgeneral) İran sınır sorunları çözümü vazifesiyle doğuya gitmiş, dört yıla yakın süren bu görevden sonra, Memleketeyn (Eflâk-Boğdan) beylerini makamlarına iade etme görevi verilmiştir.

Derviş Paşa

Bu görevden döndüğünde, Umum Askerî mektepler nazırı olmuştu. 1856 miladi yılında Paris'te toplanan Askerî Kongrede Osmanlı delegesi olarak Rusya ile çatışmadan sonraki Beserabya sınırının çizilmesine memur edilmiştir. Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin cülusundan sonra teşkil edilen Orman ve Madenler Müdürlüğüne tayin olunarak Şam'da çıkan olaylardan sonra Cebel-i Lübnan'da asayiş sağlamak için Suriye'ye gönderilmiştir.

Daha sonra bazı askerî komisyonların başkanlık ve üyeliklerinde bulundu. Birçok yüksek okulda fizik ve kimya öğretim üyesi olarak çalıştı. Sultan Aziz'in saltanatı ortalarında müşir (mareşal) rütbesini aldı. 1880 tarihinde vefat etti. Bir kimya ve hikmet-i tabiiyye tercümesiyle diğer bazı eserleri vardır.[1] İbrahim Alaettin Gövsa'nın *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*'nde[2] bu bilgilere bazı ekler yapılıyor. Bu eserde, Derviş Paşa'nın adının Mehmet Emin olduğu, 1861'de Petersburg (Leningrad) elçiliği görevinde bulunduğu, 61 yaşında iken ani olarak öldüğü bildirilmektedir. Yine aynı eser, İran hududu komisyonu reisi iken "Müzekkere" adında siyasi bir eser yazdığını, ayrıca Sultanahmet'te Darülfünun adıyla açılan okulda fizik dersleri verdiğini bildiriyor.

Derviş Paşa'nın kimya eseri, İhsanoğlu'nun bildirdiğine göre *Usul-i Kimya* adını taşımaktadır. Istanbul'da 1848 yılında basılmıştır.[3] Bu kitap 1868'de Kırımlı Aziz Bey'in yayınladığı *Kimyayı Tıbbi* adlı eserin basılmasına kadar bütün mekteplerde temel ders kitabı ol-

muş, Türkçe kimya dilinin yerleşmesine büyük katkılar yapmıştır. Derviş Paşa'nın fizik kitabı ise *Usul-i Hikmet-i Tabiiye* adını taşır.[4] Derviş Paşa, Osmanlı devri Kadın-Doğum (nisaiye) profesörlerinden İsmail Derviş Paşa'nın babası, edebiyatçı Suat Derviş'in büyükbabasıdır. Derviş Paşanın fen bilimleri öğretimindeki yeri, daha önce de belirttiğimiz gibi önemlidir. *Türk Maarif Tarihi* yazarı Osman Ergin[5] ilk Darülfünun'un kuruluşu ve Derviş Paşa'nın rolü hakkında değerli bilgileri veriyor.

Bir darülfünun açılması fikri ilk defa 1845'de ortaya atılmış, bu istek ancak 12 Ocak 1863'de gerçekleşmiştir. Sultanahmet'te ve yanan eski Adliye Binasında verilen konferanslar bir tür açık öğretim üniversitesi şeklindedir. Bina içinde bir kütüphane kurulmuştur. Bir hayırsever 4000 cilt kitap bağışlamış, Avrupa'dan fizik, kimya, astronomi aletleri ve mineral örnekleri getirilmiştir. İlk açılan serbest ders, fizik dersidir. İlk dersi Derviş Paşa vermiştir. Ahmet Vefik Efendi (Paşa) tarih, Hekim Salih Efendi ise botanik konferansları vermekteydiler. Açıldıktan beş yıl sonra, Darülfünun gözden düşmeye başlamış ve "fizik uygulamaları eğlence gibi seyrediliyor, tarih dersi efsane gibi dinleniyor" denerek, Maarif vekâletinin lise öğrenimini ıslah etmesi Darülfünun kurulmasından çok daha yararlı görülmeğe başlanmıştır.[6]

1865'de Darülfünun, Çemberlitaş'ta ahşap Nuri Efendi konağına taşınmış, 4000 ciltlik kütüphanesiyle bina yanınca, Darülfünun kapatılmıştır.

1870'de bu tecrübe Çemberlitaş hamamı ile Sultan Mahmud türbesi arasında yeni bir binada tekrarlanacak, bu da 1-2 yıl sonra tutucu zihniyet karşısında kapatılacaktır (1871 yılı sonu).

Fakat Derviş Paşa'nın öğretim üyeliği sadece Darülfünun konferanslarından ibaret değildir. Tıp Mektebi'nde de

Usul-i Kimya *kitabının giriş sayfası.*

fizik dersleri verme görevi vardır.[7] Ayrıca Harbiye Mektebi'nde de fen dersleri verdiğini bildiren kaynaktan yukarda sözetmiştik.

Osman Ergin'in bildirdiğine göre, 1841'de Mekteb-i Harbiye müdürü Emin Paşa'nın başkanlığında kurulan ilk Meclis-i Maarif-i Umumiye "Milli Eğitim Komisyonu" üyelerinden biri Derviş Paşa'dır.

Derviş Paşa'nın biyografisi, çok yoğun bir askerlik hayatı geçirdiğini göstermektedir. Biyografisi'nde hudut komisyonu üyeliği gibi yarı diplomatik görevler yanında, Cebel-i Lübnan'da asayiş sağlamak gibi inzibat görevleri ve fizik öğretim üyeliği, ayrıca maden mühendisliği ve kendisine lâkap olan kimyagerlik hep birlikte yer alır.

1846 yılında 15 Ekim Perşembe günü Sultan Abdülmecid Taksim'de Mekteb-i Harbiye'ye gelerek, henüz paşalık rütbesine erişmemiş Derviş Efendi'nin "balonun uçuş esasları" dersini dinlemiş ve Derviş Efendi'yi Tuğgeneral rütbesine yükseltmiştir.[3] Muharip sınıftan olmayan Derviş Paşa'nın Abdülhamid devrindeki Operatör Cemil Topuzlu örneği gibi müşirliğe ulaşabilmiş olması da gayretlerinin takdir edildiğini gösterir.

Derviş Paşa'nın Eserleri

Derviş Paşa'nın Kimya'ya dair eseri *Usûl-i Kimya* adını taşımaktadır. İki cild olarak planlanmış, birinci cildi İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1848 yılında basılmıştır.[8] Kitabın önsözünde Derviş Mehmed Emin Paşa, zamanın usulüne göre Tanrı'ya şükür ve Peygambere saygı görevinden sonra, Sultan Abdülmecid'in gayretlerini övüyor. Abdülmecid'in, Galatasaray Tıbbiyesi'nde ve Beşiktaş Sarayı'na yakın "Küçük Taksim" adı verilen yerdeki Harbiye Mektebi'nde Kimya Hocalığı memuriyeti vererek kendisini şereflendirdiğini belirtiyor. Bundan sonra söylediği sözler, yüksek öğretim dilimiz bakımından çok önemlidir *"Ol fenn-i muteberin yalnız kendine mahsus olan ıstılahatından sarf-ı nazar birle, sair kâffe-yi kavaid ve mesailinin zeban-ı letafet unvan-ı Türkîde pür zib-i ziver olarak Cem ve telifini bittasvib, işbu iki cild kitab-ı âlemyabı tertib"*

Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tıb eğitim dili henüz Türkçe olmadığı halde, Türkçe'nin "letafeti" övülüyor. 1843'de Hayrullah Efendi, *Makalat-ı Tıbbiye* adıyla Türkçe Tıp kitabı yayınlamıştı. Derviş Paşa ve Hayrullah Efendi'yi yüksek öğretim dilinin Türkçeleşmesinde öncüler olarak kabul edebiliriz. Derviş Paşa'ya göre tabii ilimler üç gruba ayrılır: İlm-i Tarih-i tabii (Biyoloji ve Jeoloji), İlm-i hikmet-i tabiiyye (Fizik) ve İlm-i kimya (Kimya)

Birinci grup nebatat (botanik) ilmi, hayvanat (zooloji) ve cemâdat (jeoloji-mineraloji) alt gruplarına ayrılmaktadır.

Fizik, cisimlerin, özelliklerinde değişiklik olmadan, birbirlerine yaptıkları etkilerin kanunlarını inceler. Kimya'nın konusu ise, basit cisimlerin birbiriyle birleşerek yeni özellikler taşıyan bileşikler oluşturmasıdır. Tabiatte, basit cisimler ve mürekkeb (bileşik) cisimler olmak üzere iki türlü cisim vardır. Cisimlerin bireysel parçacıkları arasında bir çekim kuvveti bulunduğu gibi bireysel parçacıkların kendi içinde de bir çekim

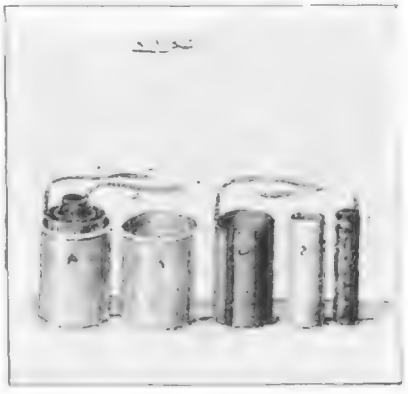

Usul-i Hikmet-i Tabiyye*'den iki şekil*

kuvveti vardır.

Cisimler arasında imtizac (birleşme) vuku bulduğunda birtakım olaylar ortaya çıkar. Ziya (ışık), hararet (ısı) ve elektrik gibi.

Derviş Paşa, oksijen için "müvellidül humuza", hidrojen için "müvellidül ma" deyimlerini kullanıyor. Suyun basit bir cisim (element) olmayıp iki hacım hidrojen, bir hacım oksijenden oluştuğunu belirtiyor. Derviş Paşa bir maden mühendisi olarak yetiştiğinden, sık sık pratik konulara da giriyor. Osmanlı altın lirası ile Avrupa ülkeleri altın lirasının içindeki altın miktarları hakkında bilgiler veriyor. Bu konulardaki üslubuna örnek olarak "teneke" konusundan bir iki cümle alıyoruz. "Teneke, kalaylanmış demirdir. Murad olunan kıt'alarda kesilmiş ince demir sac, alınır. Üzerleri sulu zaç yağı ve kum ile ovulup temizlendikten sonra bir saat, erimiş mum yağı derununda tutulup..."

Buna benzer "cıva elde edilmesi" "çelik" gibi pratik konulara sıklıkla yer verir. Bununla beraber *Usul-i kimya,* çağı için güzel ve yeterli bir anorganik kimya kitabıdır. Priestley Gay Lussac gibi özel isimlerin yanına "Monsieur" veya "Cenabları" gibi nezaket formülleri eklenir. 386 sahifelik kitap 1263 hicri senesi sonunda tamamlanmıştır.

Derviş Paşa'nın Fizik Kitabı (Usûl-i Hikmet-i Tabiyye)

1281 Hicri yılında (1865) İstanbul'da Matbaa-i Amire'de basılan bu kitap, şekiller dışında 454 sahifedir. Kimya kitabından daha sonra basıldığından, bu kitap bol şekilli ve dış görünüş olarak daha iyidir. Kimya kitabında olduğu gibi, bu kitabın da önsözünde Tanrı ve Peygambere saygı cümlelerinden sonra, sanayinin gelişmesine yardımcı olan bilimlerden bahsedilmekte ve ilm-i hikmet-i tabiiye (fizik) eğitiminin en önde gelen ihtiyaçlardan olduğu vurgulanmaktadır.

Derviş paşa bundan sonra Sultan Abdülaziz'i övmekte ve Sultan'ın İstanbul'daki Darülfünûn-ı Hümayun'da kamuya açık dersler verilmesini emrettiğini ve fizik dersine de Maarif Nezareti müsteşarı ve Madenler İdaresi Reisi olan Mustafa oğlu Mehmed Emin'i (kendi adı) memur ettiğini bildiriyor. Derviş Paşa "Fizik" kitabını iki makale (bölüm) şeklinde düzenlemiştir. Birinci kısımda ağırlığı olan cisimlerden, ikinci kısımda ise ısı, elektrik mıknatıslık gibi maddesel ağırlığı olmayan olaylardan bahsetmektedir. Kitabın diline ve konuları ele alış tarzına bir örnek olarak, pillerden bahseden bölümünü alalım (sahife 409)

"Madde-i galvaniyye istihsali için İstimal olunan aletlere alelumum galvanizma bataryaları tâbir olunduğu 323'cü maddede beyan olunmuş idi. İşte salifüzzikr (yukarda adı geçen) Volta sütunu bir batarya ise de, mürekkeb olduğu pulların yekdigeri üzerine bağlanmasından, ağırlıkları münasebetiyle aralarında bulunan çuha parçalarını sıkarak sularını akıttığından ve kavl-i âhır icabınca zuhur-ı elektrikiye sebep, ancak mezkûr çuha parçalarını ıslatan hâmızlı (asid) suyun tutya'ya tesiri olmağla bu su akıp gittiği gibi, te'sir-i mezkûr dahi münkatı olacağından, böyle bir batarya ile gayet az mikdar elektrik istihsal olunabilip, bundan başka sair hususattan dolayı dahi, istimalce zahmet ve meşakkat olduğundan, sütun-i mezkûr metruk kalarak, muahharan mezkur pullar murabba ve mustatil şeklinde imal olunup, yalnız birer taraflarından birbirine rapt ile yan yana amudi (dikey) sütun yerine bu vech ile ufki (yatay) sütunlar ihdas kılınmıştır."

Mikroskop (Hurdebin) beyanındadır (sahife 312)

"Hurdebin iki nev olup, birine hurdebin-i basit ve diğerine hurdebin-i mürekkeb ıtlak olunur. Hurdebin-i basit şuaları yaklaştırıcı bir tek adeseden (mercek) veya bir tek adese hükmünde olmak üzere birbirin üzerine vaz'olunarak terkib olunmuş birkaç aded adeseden ibaret olup, bir tarafına kendisiyle mihrak arasına vaz olunmuş cism-i meriye ol bir taraftan nazar olundukta 260 maddede beyan ve tarif kılındığı vechile cism-i mer'i-yi mezkûrun hayal-i zahirisi mebsut ve büyük olarak müşahede olunur."

İkinci Kısım (makale) başlangıcı (sahife 146)

"Ecsam-ı gayr-i mevzûne deyû vezn ve sıkleti olmayan cisimlere denilip bunlar dahi madde-i nariyye, madde-yi elektrikiye ve galvanizma ve mıknatisiyet ve ziya isimleriyle mâruf olan seyyalât-ı hamseden ibâret olarak, gayr-i mevzun tâ'biriyle yad olunmaları dahi, her kangı bir cism-i mevzûna zamm veya andan ihrac olunduklarında cism-i mezbûrun veznine bir tebeddül yani tezâyüd veya tenakus arız olmaması keyfiyetinden neş'et etmiştir."

Kitabın fizyoloji ile ilgili bölümleri

Derviş Paşa'nın fizik kitabında, optik bahsi, mikroskoplar ve özellikle galvani akımları anlatılırken fizyoloji bahislerine de değinilmiştir. 298 nolu şekil, kurbağa bacak kaslarına galvani akımının etkisini inceleyen bir deneyi anlatmaktadır. Önce de belirttiğimiz gibi Derviş Paşa'nın fizik kitabı, çok sayıda şekil ihtiva etmektedir. Buhar makineleri, elektrik, fotografçılık sanatı, bahislerine verilen önem, Derviş Paşa'nın pragmatik ve faydacı yönünü yine ortaya koymaktadır. Kimya kitabında olduğu gibi fizik kitabında da Derviş Paşa, Türkiye'ye girmesini istediği yöntemleri özellikle anlatır gibidir.

Sonuç

Kimyager Mehmet Emin Derviş Paşa, ülkemizde Türkçe kimya ve fizik eğitimine ve halk eğitimine hizmet etmesi yanında, mareşalliğe kadar yükseldiği askerlikte, özellikle iç ve dış politika sorunlarında da yararlı olmuş bir şahsiyettir. İngiltere'de ve Paris'teki öğretim yılları onun "Tanzimat devri Osmanlı aydını" kimliğini değiştirmemiştir. Kitaplarının önsözünde önceki Osmanlı kitapları geleneğine uyarak Tanrı, Peygamber ve Sultan övülür.

Kitaplarında kuramsal bilgilerin yanında sanayi ve gündelik hayat için faydalı olacak bilgilere de yer verilmektedir. Ayrıca Derviş Paşa Türkçecidir. Kendi kitaplarından önce dilimizde çağdaş fizik ve kimya bilgilerini Türkçe anlatan kitaplar bulunmadığından Derviş Paşa'yı kimya ve fizik terimlerinin Türkçeleşmesinde bir öncü olarak kabul edebiliriz. □

---

[1] Şemsettin Sami (Fraşeri Kamasü'l-alâm Istanbul 1891 Cilt 3

[2] Gövsa, İ.A. *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi* (yayınlayan Sedat Simavi) İstanbul 1935, Cilt 1 s: 326

[3] İhsanoğlu, E., *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası* Beta Yayıncılık İstanbul 1985

[4] Kazancıgil, A., Hatemi, H., *Türkiye'de Medikal Fizik Kavramının Gelişmesi.* I. Medikal Fizik Kongresi, 8 Ekim 1987, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (Tebliğ basılacaktır).

[5] Ergin, Osman'ın *Türk Maarif Tarihi* Eser Matbaası 1977 Cilt 2, s: 550, 441

[6] Mehmed Ali Ayni. *Darülfünun Tarihi* Istanbul Yeni Matbaa, sayfa 18 loc.cit. (Osman Ergin, s: 551)

[7] Unat, Ekrem Kadri *Türk Tıbbiye Mektepleri Muallimlerinin Listesi.* Yeni Symposium Temmuz, 22: 19-31, 1984

[8] Mehmed Emin Derviş. *Usul-i Kimya* Erkân-ı Harbiye-i Şâhane mirlivalarından (tuğgeneral) Esseyyid Mehmed Emin Derviş Paşa'nın Cem ve Telifi. Darüttabaet-ül Âmire İstanbul 1264 (1847)

[9] Mehmed Emin Derviş Bin Mustafa (Ferik` *Usul-i Hikmet-i Tabiiyye.* Matbaa-i Âmire 1281 (1866) İstanbul

Türkiye Tarihine İlişkin Üç Kitap

Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Y., 1985.

TÜRKİYE'de yıllardan beri sürdürülen, Osmanlı iktisadi örgütlenmesinin teorileştirilmesine ilişkin tartışmalar ne yazık ki, bu kadar çaba sarfedilmiş olmasına rağmen, henüz belli odaklaşma noktaları oluşturamamıştır. Bunun başlıca nedenlerinden biri, tartışmaya katılanların birçoğunun işi hafife alan meslek dışı kimseler olmaları ve ikincisi de, tartışma konularının siyasal uzantılarının olmasıdır. İkinci ve üçüncü el kaynaklardan ve çoğu zaman da Osmanlı iktisadi tarihini hiç bilmeyen veya şöylesine bilen yabancı yazarlardan yararlanarak aceleyle oluşturulan teoriler, çoğu kimsenin gözünde Osmanlının şu veya bu olduğuna karar vermek için yeterli sayılmaktadır. Yediyıldız'ın 15.-16. yüzyıllar arasında Ordu kazasına ilişkin arşiv belgelerine dayalı olarak yaptığı çalışma, eğer iyi okunacak olursa, bu teorilerin birçoğunun yeniden gündeme getirilmesine yol açacak niteliktedir (yazarın böyle bir amacı yoktur, bu amacı biz okuyucu olarak türetiyoruz). Ülkemizde oluşturulan teorilerden bazılarına göre, Osmanlı tımarı feodal karakterlidir. Öylesine ki, Osmanlı sistemine feodal denilmesine olanak verecek kadar Batı fiefine benzemektedir. Oysa, Yediyıldız'ın kitabındaki verilerden hiç de böyle bir sonuç çıkmamaktadır. Bir kere fief çok büyük bir toprak parçasını ifade eder. Bunların çoğu 10.000 akr'dan (bir akr: 40 ardan fazla) büyüktür. Oysa Osmanlı tımarı yalnızca belli vergi gelirlerinin toplanması anlamına gelmektedir. Bunun çok önemli olmadığı ve aslolanın bağımsız birimlerin varlığı ve reayanın artık emeğine el konulması olduğu söylenecek olursa, Yediyıldız'ın araştırması, en azından Ordu için tımar sahiplerinin çoğunun toprakları bizzat kendilerinin işlediklerini (işlettirdiklerini değil) ortaya koymaktadır. Öte yandan, tımarlıların % 51'inin geliri 14 (ondört)-1.000 akçe arasında değişirken, % 25'i de 1001-2.000 akçe arasında gelir elde edebilmektedir. Yani tımarlıların % 83'ünün yıllık geliri 2.000 akçenin altında kalırken, bu miktarı aşan % 17 olabilmekte ve 5.000 akçeden yukarı elde eden de yalnıca 8 kişi (% 4) olmaktadır. Osmanlı kanunnameleriyle tımarların kılıç miktarını aşan bölümün her üç bin akçesi için bir cebelü eşdürme zorunluğu olduğu hatırlanacak olursa, bu tımarların bırakın cebelü eşdürmeyi, kılıç miktarına bile ulaşamadıklarından kendilerinin de sefere katılmalarının zorunlu olmadığı görülecektir. Demek ki bu tımarlar sipahi beslemenin uzağında kalmaktadırlar. Üstelik, bu minicik tımarların birkaç kişi tarafından paylaşılması da söz konusu olabilmektedir. Aynı durumu Sırbistan'daki tımarlar için İnalcık da ortaya koyduğundan, bunun Osmanlı sisteminde genel bir uygulama olduğu sonucuna varılabilir. Ve bu durumda tımarın askerî-feodal-sömürücü niteliğinden çok, geçimlik toprak olması olasılığı üzerinde durmak gerekir. Üstelik bu durum zaman içinde daha de belirginleşmiştir. 1485 tarihli bir tımar defterine dayanarak yazar tarafından hazırlanan tablolarda, dirlik sahiplerinin sayısının 224'ten 344'e çıktığı görülmektedir. Bunun nedeni dirliklerin daha da parçalanarak dağıtılmasıdır. Öte yandan, 2.000 akçenin altında yıllık gelir elde eden tımarlı sayısı % 90'a ulaşmış ve 3.500 akçeden fazla gelir elde eden yalnızca iki tımarlı kalmıştır. Bu gelişmelerin sonucu çok açıktır; feodaliteyle hiçbir ilgisi olmayan ve olmayacak küçük dirlik sahipleri bulutunun oluşturulması yoluyla merkezi iktidarı pekiştirmek. Burada tımarın, feodal bir unsur olmanın tamamen zıddında, merkezi iktidarı pekiştirmenin aracı olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir.

Bir çok yazarımız tarafından, sağlam bir kıyaslama yapmadan Batı serfiyle hemen bir ve aynı ilan edilen reaya statüsündeki köylülere baktığımızda da, Yediyıldız'ın çalışmasında ilginç bilgilerle karşılaşıyoruz. Bir kere incelenen dönemde Ordu kazasında tam veya yarım (nim) çift işleyen reaya sayısı çok azdır. Reya, ekünlü, bennak, caba, mukat'a, mevkufiye ve mücarred adları altında nim çiftten daha az yer işlemektedir. Bir çiftin ortalama 40 dönüm olarak kabulü halinde, reya başına ortalama 10 dönüm kadar toprak işlenirken ve tarım teknolojisinin çok geri olduğu bir ortamda, acaba tımarlı, reayadan ne elde edilebilirdi ki? Bunun da üzerinde ciddiyetle düşünülmesi gerekmektedir. Önemli bir nokta da, Bazı *résérve*'lerin benzetilen hassa çiftliklerle ilgilidir. Bunlar Ordu kazasıyla ilgili tımar defterlerinde "çiftlik-i hassa-i suvari", "çiftlik-i kadimlik-i mezkûr suvari" diye adlandırılırlarken, daha sonraki yazımlarda "çiftlik-i hassa", "çiftlik-i kadimlik" adlarını almışlardır. Bunların hemen hepsine "bir", "bir öküz", "yarım", sıfatları eklenerek, tam çift olmadıkları belirtilmiştir. Yediyıldız'ın bulgularına göre, hassa çiftliklerin sayısı 1455'de 121, 1485'de 137, 1547'de 114, 1613'de 122'dir. Ve daha da ilginç nokta, bir ikisi hariç (onlar da kirayla) bu çiftliklerin bizzat tımar sahipleri tarafından kendi emekleriyle işlenmesidir (tarlada çalışan baronlar!). Oysa Batı *résérve*'i serf angaryasıyla işlenen bir alandır. Öte yandan, bu hassa çiftliklerin çok küçük birimler olmaları ve tımar sahiplerinin burayı bizzat işletmeye *tamah etmeleri*, "Osmanlı feodalitesi" denilen şeyin olanaksızlığını kanıtlamaktadır.

Bütün bunlardan daha açıklayıcı olan bir konu da, bey ve sipahi oğlu olan müsellemlerin ellerinde bulunan yerlerin padişah hassı haline getirilerek, bunların 1520'lerden itibaren raiyyet haline sokulmalarıdır. Bu durum tek başına tımarın aslında özü itibariyle merkez iktidarının pekiştirilmesi ama-

cıyla Osmanlı öncesi merkez-kaç unsurların tasfiyesi için, bölünerek geçimlik birimler halinde dağıtıldığını kanıtlayıcı niteliktedir. Osmanlı sistemini konsolide edince, bu tımarlı unsurları reaya haline çevirmekte tereddüt etmemiştir. Öte yandan, eski dönemden kalma malikâne hisseleri de tımara dönüştürülmüştür.

Bütün bu irdelemelerden şöylesine sonuçlar elde etmek mümkündür: a) reaya ancak kendi geçimliği ile işlediği toprağın çift resmine yetebilecek kadar bir üretim yapmaktadır, b) tımarlılar çok küçük vergi gelirlerini tasarruf ettiklerinden, bizzat toprak işlemek zorundadırlar, c) soy asaletinin oluşması tımarlı çocukları raiyyet yapılarak ve malikâne hisseleri tımara çevrilerek önlenmektedir. Öte yandan, Yediyıldız'ın belirlediği üzere, enflasyonist süreç içinde akçenin sürekli değer kaybı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren çift resmini önemsiz hale getirmiş ve avarızlar daimi ve düzenli vergiler haline gelmiştir. Buradaki önemli nokta, avarızların merkez tarafından toplanmasıdır. Böylece hiçbir feodal rol oynamamış olan tımarlılar, artık ortadan yok olmaya da başlayacaklardır.

Bahaeddin Yediyıldız'ın çok büyük emek sarfı gerektiren çalışması, Osmanlı ekonomik sistemi konusunda teori üretmeye soyunan herkesin en az bir kere bakması gereken bir kitaptır. Özellikle sona eklenen tablolardan birçok soruya cevap bulmak üzere yararlanılabilir. □

Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Y., 1985.

Yücel Özkaya'nın incelediği 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin, araştırmacıların en az itibar ettikleri dönemidir. Klasik Osmanlı kurumlarının birbiri ardına yokolduğu ve Tanzimat dönemiyle alışılan kurumların da henüz belirmediği bu dönem, Osmanlı tarihinin karanlık yüzyılı olmayı sürdürmektedir. Oysa, bir geçiş dönemi olarak ve Avrupa'daki devrimci değişmelerin çağı olarak çok önemlidir ve bugünü açıklarken mutlaka başvurulması gereken dönemlerin başında yer almaktadır.

Özkaya kitabına yazdığı "Giriş"te, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda kurumlarındaki bozulmalara, iktisadi çöküntüsüne ve çeşitli yolsuzluklara rağmen varlığını sürdürmesinin nedenini, kuruluştaki temelinin sağlamlığına ve Avrupa'nın bu yüzyılda henüz Osmanlı toplumunu sömürecek endüstriyel güce ulaşmamış olmasına bağlamaktadır. Hemen aşağıda ise "XVIII. yüzyılda, eskisi kadar olmasa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim çarkı eski temellere dayalı olarak sürmek-

Her aydının kitaplığında bulunması gereken bir eser

19. yüzyıl başında Enderun'da genç bir öğrenci olan Çuhadar İlyas Ağa'nın 18 yıl boyunca gün gün tuttuğu anılarından, Osmanlı sarayındaki yaşama ışık tutan, yer yer acı, yer yer tatlı, ama tümüyle ibret verici olayların yer aldığı eşsiz bir belge eser!

GÜNEŞ YAYINLARI

Güneş Yayınları A.Ş. Nuruosmaniye Cad. No: 4 Cağaloğlu-İstanbul

tedir. Ama yeniliklerden uzak ve eski temellere olan bağlılık da eskisi kadar kuvvetli olmadığından gidiş iyiye doğru değildir" demektedir. Özkaya'nın bu önermelerine katılmamız mümkün değildir. Osmanlı çöküşünün geçikmesini temelinin sağlamlığına bağlamak ve bu temelden sapmanın gidişi kötü yöne sürüklemek olduğunu söylemek için iki şeyin kanıtlanması gerekir: a) Temelin sağlamlığı, b) bu temel aynen korunabilseydi gidişin yönünün iyiye doğru değişeceği. Öte yandan, Osmanlı gerilemesinin gecikmesinde Batı'nın henüz Osmanlıyı sömürecek düzeyde olmaması iddiası da irdelenmeye muhtaçtır.

Özkaya'nın Koçi Bey geleneği içindeki önermelerini incelersek, monolitik yapıda merkezileşmiş ve vergi gelirlerinin askeri veya yönetsel dirlikleri biçiminde tahsis edildiği devlet tipi Osmanlı icadı değildir; yalnızca başlıcalarını sayarsak Eski Mısır, Mezopotamya İmparatorlukları, Sasaniler İran'ı, Bizans hep böyle devletler olmuşlar ve bunların hiçbiri de yıkılmaktan kurtulamamıştır. O zaman neden bu imparatorlukların doğasına ilişkin olmaktadır. Bu siyaset formasyonların ortak noktası fethin organizasyonuna dayalı olmalarıdır. Yeni toprakların fethi yeni vergi gelirleri ve ordu ile bürokrasinin genişlemesi demektir. Sınırlar optimal noktaya ulaşınca, bu cins imparatorlukların buralarda sabitleşmeleri olanaksızdır. Önce sınır savunması, sonra da toprak kaybı biçiminde ortaya çıkan bu dönem savaşlarının sonuçları, genişlemeyle aynı ölçekte ve hızda bir ordu ve bürokrasi daralması ile telâfi edilemediğinden, talan gelirlerinden iç kaynaklara bir dönüş zorunlu olmakta ve iyi günlerde çeşitli görevler karşılığında aktarılan vergi gelirleri merkeze mal edilmektedir. İşte bozulma denilen bu "geri çekilme organizasyonu"dur ve bunun bozulmayla hiçbir ilgisi yoktur. Ayrıca böylesine bir ortamda eski kurumları korumak olanaksız ve boşunadır. Bu gibi imparatorluklar gereken ekonomik genişlemeyi de sağlayamadıklarından, çökmeye mahkûmdurlar.

Batı'nın Osmanlı'yı ancak sanayi devriminden sonra sömürdüğü önermesine gelince, bu da çok mesnetsizdir. Yer darlığından ötürü, özet olarak söyleyecek olursak Batı ta başından itibaren kaçak veya yasal ticaret yoluyla ve Avrupa'ya Amerikan gümüşünün akmasından sonra da, kalp para ihracı yoluyla Osmanlıyı bal gibi sömürmüştür.

Özkaya'nın konuya yaklaşımındaki bu ele alış hatalarına rağmen, kitabında önümüze koyduğu bilgi malzemesine şapka çıkartmamak mümkün değildir. Çoğunluğu itibariyle arşiv malzemesine dayanarak XVIII. yüzyılın oldukça doyurucu bir tablosu çıkartılmıştır. Ancak okuyucu Özkaya'nın değer yargıları karşısında dikkatli olmak zorundadır. Örneğin XVIII. yüzyılda yerel Türk unsurların yönetimde devşirmelerin aleyhine güç kazanmaları, "yönetimde böyle bir Türkleşmeye gidilmesi" olarak, yani amaçlı bir eylem olarak görülmektedir. Oysa gerçekte, yerel unsurların (bunların çoğunun da devşirme kökenli olduğunu bildirmek gerekir) güç kazanmalarının nedeni, Osmanlı merkezinin iç gelirleri kendi hesabına toplamaya başlaması ve çoğunluğu itibariyle devşirme kökenli olan tımarlılara pek ihtiyacının kalmamasıdır. Öte yandan, özellikle Anadolu'da olmak üzere, 16. yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlanan enflasyonun tımar gelirlerini anlamsız hale getirmesi, herkesi ulûfe peşinde koşar hale getirmiştir. Bir savaş aygıtından çok bir süs olan yeniçeri ocağının mevcudunun 16.000'lerden 100.000'lere çıkmasını "Türkleşmeye gidilmesi" ile değil de, ekonominin bu dayatması karşısında bir işsizlik sigortası olarak kullanılması ile açıklamak gerekmektedir.

Özkaya'nın kitabında Osmanlı iktisat tarihine ışık tutacak birçok nokta bulunmaktadır. Bunların hepsini saymak olanaksız olduğundan, en anlamlıları şöyle konulabilir: Sancakların büyük çoğunluğunun arpalık olarak tevcih edilmesi, padişah hassı haline dönüşen sancakların voyvoda ve muhassıl hanedanları tarafından yönetilmeye başlanması; yeniçerilerin kazalarda eşkiyalık yapmaları ve halktan kimselerin yeniçerilik iddiasında bulunmalarının yanı sıra, reayadan çok sayıda kişinin vergi ödememek için askerlerle akraba olduklarını ileri sürmeleri; tımarların korkunç bir ölçüde bölünmeleri, örneğin Makedonya'da 20-30 hanelik köylerin 18-20 kişiye birden verilmesi (bir işsizlik sigortası daha) tımarların merkezden önüne gelene armağan olarak temlik edilmesi; tımarlara rağbet olmaması (örneğin Ankara sancağında 37 boş tımar olmasına rağmen, bunlar için kimsenin başvurmaması).

Bu kapsamlı ve doyurucu eser, Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihiyle uğraşan herkesin mutlaka başvurması gereken bir kitap niteliğindedir. □

Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, Dergâh Y., 1986.

Bu eserin ilk dikkat çeken yanı adı olmaktadır. Çünkü bir ulusun tarihini, hele iktisat tarihini yapmak olanaksızdır. Olaya etnik bir sıfat takarak başlanması birçok sorunu gündeme getirecektir. Bir kere Türkleri mekân içinde sınırlamak ne derece anlamlıdır, yani Selçuklu-Osmanlı dünyası dışında kalan Türkler neden kapsanmamaktadır? Adı Türk iktisat tarihi olan bir kitapta buna anlamlı bir cevap vermek mümkün olamaz. İkincisi, Türkiyeli olan ama Türk olmayan unsurlar, böylesine bir kitapta, mantık gereği ya dışarıda bırakılmak, ya da, bu olanaksız olduğundan, sanki Türk gibi kabul edilmek zorundadırlar. Etnik sıfatın bir tarih kitabına takılmasının yol açtığı önemli bir sorun da, anlatı esnasında hoşa giden veya gitmeyen gelişmelerin Türklerin becerikliliği veya beceriksizliği olarak alınması tehlikesini taşımasıdır.

Biz uluslaşması gecikmiş bir halk olduğumuzdan ötürü bu cins abartmalar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ama bilinmesi özellikle gereken nokta, bilimsel bir eserin tarafsız bir zemin seçmesinin zorunlu olduğudur. Olaya böyle yaklaşılması halinde, kitabın adının ... tarihinden ... tarihine Türkiye iktisat tarihi olması gerekir. Öte yandan, kitabın esas mekânı olarak bugünkü ülkemiz sınırlarının içinin seçilmiş olmasına rağmen, Eski Türklerin iktisadi hayatı ile İslam iktisadi düşünce ve uygulamasının Türkiye iktisat tarihinin te-

melleri olarak kabul edilmesi oldukça hatalıdır. Selçuklu ve Osmanlı iktisadi sistemlerinin bu iki mirastan etkilendiği gerçektir, Ama bunların Türkiye iktisat tarihinin temellerini oluşturduğu, kanıtlanması gereken çok büyük iddialardır. Ayrıca, kitabın adının "Türk" olmasına rağmen, Türklerden önceki Anadolu tarihinin incelenmesi, işaret ettiğimiz noktaların yazar tarafından da sezildiğini belirlemekle birlikte, bu bölüm çok yetersiz kalmakta ve Osmanlının mirası içinde en azından islami düşünce kadar yer tutan Bizans birkaç satırla geçiştirilmekte, İran'a ise hiç yer verilmemektedir. Birşeyi yok saymak onun yok olduğu anlamına gelmez. Osmanlı fethettiği ülkelerin tümünden etkilenmiş bir ekonomik-toplumsal formasyondur. İslamiyeti ön plana çıkartırken Bizans, Balkan, hattâ Macar ve Orta Avrupa etkilerini görmezden gelmek vahim bir hatadır. Üstelik yazar Osmanlının kendine özgü bir formasyon olduğunu savunmaktadır. Pekiyi, sadece İslamdan etkilenen bir toplum nasıl kendine özgü olabilir? Üstelik İslami sistem de hüda-i nabit değildir ve o da, tıpkı Osmanlı gibi, yayılma döneminde fethettiği ülkelerin kültürlerinin bir muhassalası olmuştur. Örnek olsun diye söylüyorum. Eğer VII. yüzyıldaki büyük tercüme faaliyetiyle Eski Yunan klasikleri Arapçaya aktarılmasaydı, acaba bir islam felsefesi olabilir miydi? Ve madem İslam kendine özgüdür, o halde putatapar Eflatun nasıl olur da İslam felsefesinde hace-i evvel kabul edilmektedir? Tarihyazıcılığı ne yazık ki, çoğu zaman yazarın güncel tavır alışlarından kopamıyor. Bugün ülkemizde sürdürülen tartışmalarda ağırlık kazanmak isteyen bir tavrın refleksleri yazara da sirayet etmişe benzemektedir. Ama tekrarlıyorum, yok sayılanlar yok demek değildir ve Türkiye iktisat tarihi tüm kökleri itibariyle, serinkanlı bir şekilde yazılmalıdır.

Diğer yandan, Tabakoğlu kitabını yazarken teorileştirme düzenini düşük tutmuştur. Bunun sonucunda, Selçuklu-Osmanlı ekonomik örgütlenmesi hakkında değerli bilgiler aktarılır olmakla birlikte, bunları belli bir bütünün içine yerleştirmek mümkün olmamaktadır. Yazar bazı zorlamalara da başvurmuş ve bunların sonucunda bazı çelişkiler veya açıklanması gereken noktalar ortaya çıkmıştır. Bunlara örnek olarak, yazarın kent nüfuslarıyla ilgili olarak söylediklerini vermek istiyorum. Tabakoğlu kitabının 120. sahifesinde Osman Turan'a dayanarak Merv, Tebriz, Semerkand, Amul gibi birçok milyonluk şehir kurulduğunu bildirmekte, hemen altında Selçuklular döneminde Anadolu kentlerinin çok büyüdüklerini, Antalya, Sinop, Erzurum, Erzincan, Harput, Amasya, Tokat, Niğde, Aksaray, Ankara, Malatya... gibi birçok kentin Türkler tarafından kurulduğunu; buhranlı bir dönem olan XIV. yüzyılda bile Sivas'ın 120.000 nüfusa sahip olduğunu söylemektedir. 121. sahifede ise aynen şöyle yazmaktadır: "Anadolu Selçuklu şehirleri genellikle eski hıristiyan şehirlerinin bir devamıdır. İsimlerin de hemen hemen değişmemesi bunu gösterir. Önceleri hiç oturulmamış uzak yerlerde yeni şehirler pek kurulmamıştır." Yazar bu bölümü Claude Cahen'den alıntılamakta ve böylece Türklerin Anadolu'da birçok kent kurduklarına dair kendi önermesiyle açıkça çelişkiye düşmektedir. Ayrıca nüfusu milyonu geçen çok sayıda kentin varlığı ve Anadolu kentlerinin 100.000'leri aşan nüfuslara sahip oldukları iddiaları çok dayanaksızdır. Kent, tanım gereği kendi yiyeceğini ve hammaddesini sağlayamayan ve bunlar için kırlara başvuran bir yerleşim yeridir. XIII. ve XIV. yüzyıllar Anadolu'su bu kadar kalabalık kenti besleyebilecek tarımsal üretim düzeyine ulaşmamıştır. Avrupa'da tarım devriminden sonra bile böyle büyük kentler hemen ortaya çıkmamıştır. Bu gibi iddialar gerçekle bağdaşmayan zorlamalardır. Nitekim yazarın 228. sahifede 1571-80 arası için, bu kez avarız hanelerine dayalı olarak verdiği nüfus tahminlerine göre, Anadolu ve Rumeli kentlerinin nüfusları 1.755 ile 28.585 arasında değişmektedir. Yazarın nüfusunu verdiği 14 kentten yalnızca dördünün nüfusu 20 bini geçmekte ve üçünün de nüfusu 4 binin altında kalmaktadır. Acaba Selçukluların 100 bini aşan kentleri ne olmuştur? Osmanlı dönemi bir felâket dönemi midir?

Yazarın başvurduğu zorlamalardan biri de Osmanlı toprak düzeninin kökeninin İslami olduğunu kanıtlamaya yönelik olanıdır. Tabakoğlu'na göre ikta Hz. Muhammed döneminde ortaya çıkmış, sonra da tımara dönüşerek Osmanlı sisteminin temelini oluşturmuştur. Oysa, gerçekte Araplar fethettikleri ülkelerin mevcut toprak sistemlerini benimsemişlerdir; bu açıdan iktaın kökenleri çok daha eskilere, Mezopotamya ve İran'ın ilk imparatorluklarına kadar geri gitmektedir. Bu arada Arapların fethettikleri topraklardaki yerli, Roma ve Bizans uygulamalarını da sistemlerine dahil ettiklerinin bilinmesinde yarar vardır. Yazar aynı zorlamayı Osmanlı tımar rejimi için de yapmakta ve Osmanlı toprak sisteminin İslami kökenli olduğunu söylemektedir. Aslında Osmanlı, yayılması sırasında fethettiği toprakların varolan rejimlerini çıkardığı liva kanunnameleriyle muhafaza etmiş ve gerekli düzeltmeleri örfi hükümlerle yaparak bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin şerileştirilmesi 16. yüzyılda şehülislam Ebussud efendi tarafından yapılmıştır. Yani fetihler durulup, imparatorluk konsolidasyon ihtiyacı hissedince, örfi olarak gelişen sisteme şer'i bir elbise giydirilmiştir.

Yazarın Osmanlı mülkiyet anlayışı konusundaki görüşlerini de tadil etmesi gerekmektedir. Osmanlıda gayrimenkuller üzerinde mülkiyet ancak onların nemaları üzerinde olabilirdi. Toprağın çıplağının mülkiyet (rakabe) ise Sultan'a aitti.

Tabakoğlu sonuç bölümünde "Türk iktisat tarihi bize, Türklerin nevi[i] şahsına münhasır (sui generis) bir iktisadi sistem oluşturduklarını göstermektedir" demektedir. Buna katılmıyor ve feodalleşemeyen tüm geniş imparatorlukların Osmanlınınkine çok benzeyen sistemler oluşturduklarını düşünüyorum. □

MEHMET ALİ KILIÇBAY

Yaşayan Tarih:
Bir Kasabanın Anatomisi

Bir kimsenin hayatını kaybetmesi demek, şimdiki zamanı yaşamaması demektir; o halde, eğer şimdiki zaman kötü ve değersiz ise, kaybedilen şey de fazla bir şey değildir.

E. HOFFER

İnsan, zaman içinde yaşayıp gider. Tarih dediğimiz de, insanların eski yaşayışlarını ortaya çıkarmak değil midir?

T. BAYKARA

Tuncer Baykara, *Yatağan, Herşeyi ile Tarihi Yaşatma Denemesi*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, 1984.

TÜRKİYE'de modern anlamda tarihçilik Mehmet Fuat Köprülü ile başlamıştır. Köprülü, bu yolda başlangıcı teşkil ettiğinden, kendisinden sonra geleceklere metodolojik temel oluşturmak maksadıyla çok geniş alanlarda çalışma

örnekleri ortaya koymuştur. Daha sonraki tarihçi nesil giderek ihtisaslaşmaya yönelerek, belli konularda uzmanlaşmayı tercih eder. Bu değişim, Türk tarihinin birçok yeni meselelerini ortaya koyduğu gibi aynı zamanda, yeni görüşleri, yeni yorumları ve tahlilleri de beraberinde getirmiştir. Böylece Türkiye tarihinin ufku genişlemiş; buna bağlı olarak da mütehassıs tarihçilerin sayısı artmıştır: İşte bunlardan biri de, değerli ilim adamı Doç. Dr. Tuncer Baykara'dır.

Şehir tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden olan Tuncer Baykara'nın, ihtisaslaşmaya daha üniversite yıllarında başladığı bitirme tezinden anlaşılmaktadır. Çalışma sahası olarak seçtiği 'şehircilik tarihi' hususunda bugün büyük bir bilgi birikimine ulaştığını, ortaya koyduğu eserler açıkça gösterir. Elimizdeki eser de, bu birikimin müşahhas bir nümûnesidir. Yazar bu çalışmasından önce, Aydın[1], Denizli[2], İzmir[3], Konya[4] ve eski Türk şehri[5] üzerindeki çalışmalarıyla da tanınmaktadır. Yazarın çalışmaları saydığımız bu şehirlerle de sınırlı kalmamıştır; birçok Anadolu şehirleri ve başka ilginç -ve ilginç olduğu kadar da çarpıcı[6] konularda da ürünleri mevcuttur.

Yazar ve eseri hakkında fazla söz söylemeye lüzum yoktur. Çünkü eser, başlı başına ve ilk bakışta kendi kıymetini hiç bir çabaya gerek kalmaksızın ortaya koymaktadır. Yatağan'la ilgili 24 senede toplanılan bilgiler, bu safhada ürün olarak ortaya konmuştur; fakat yazarın da belirttiği gibi, Yatağan'la ilgili yaptığı çalışmaları, eserin basılmasıyla birlikte durdurmamış ve halen devam etmektedir.

Elimizde bulunan bu eserin diğer bir özelliği de, Tokyo'da basılmış olmasıdır. Yazar, eserin basım merhalesinde Yuzo Nagata'nın ve diğer Japon ilgililerin yardımlarından bahsediyor ki, Japonlar son senelerde yoğun bir şekilde kendi kültürel değerlerinin ötesinde dünyadaki diğer oluşumları yakından inceleme ve anlama faaliyeti içine girmişlerdir. Kitabın ortaya çıkmasında, bu safhada hem sevindirici hem de üzücü bazı gelişmeler akla gelmektedir: İlki, Japonlar'ın ilmi ve kültürel çalışmalara ilgi göstererek, hemen gerekenleri yapmaktan kaçınmamasıdır ki, Türkiye'de benzeri başka örnekleri vardır; bu durum, Türk kültürü ve tarihi açısından sevinilecek bir durum arzetmektedir. Diğeri de, Türkiye'deki sanayileşme ve kalkınma çabalarının ön planda bulunması sebebiyle ağırlık kazanan pozitif bilimler, gelişmenin öteki boyutunu oluşturan sosyal ilim ve kültür unsuru gözardı ediliyor ki, gerek geçmişten günümüze intikal eden kültürel değerlerin korunması için gösterilmesi gereken ihtimamlar ve kaybolmakta olan değerlerin tesbiti için sarfedilmesi gereken çabalar ve gerekse diğer sosyal ilimlere ait çalışmalar desteklenmemekte ve önem verilmemektedir. Bu resmi ve ön planda bulunan anlayış sebebiyledir ki, hızla değişen dünyamızda ve Türkiyemizde, 'Yatağan' örneği çerçevesinde eskiye ait değerleri ortaya koyan ve günümüze kadar süren gelişme çerçevesini çizen elimizdeki bu eserin basımı Japonlar tarafından yapılmasına sebep oluyor. Bu eserin Türkiye'de basılmaması, belki Tuncer Baykara için sevinilecek bir durum arzedebilir, ama bizim için herhalde sevinilecek bir hadise değildir. Böyle bir eserin yurtdışında basılmak durumunda bırakılması ve temininde, haliyle meydana gelecek güçlükler bulunması üzüntülerimizin kaynağını teşkil edenlerden bazılarıdır.

Eserde konuyu ele alış sebebi olarak "niçin Yatağan" sorusuna yazar, önsözde iki merhalede cevap vermektedir: İlki, her şeyden evvel memleket sevgisidir; önceleri 'merak'la başlattığı araştırmalarını sonraları sistemleştirmiştir. Diğeri de, '1960'lara doğru kaybolan Yatağan'ı yeniden bulma ve can verme isteğidir. T. Baykara'nın Yatağan'ın kaybolması ile ilgili endişeleri çok yerindedir: Çünkü, benzer endişelerden dolayı Türkiye'nin değişik bölgelerine ait yapılmış çalışmalar vardır; Sakarya, İzmir, Karadeniz Ereğlisi, Karabük vs.[7] gibi bölgelerde hızla gelişmekte olan teknolojik ilerleme sonucunda meydana gelen değişme ve yok olan geçmiş üzerinde değişik çalışmaların daha önceden yapıldığını biliyoruz.

Eserin en çarpıcı yönlerinden birisi de, bu çalışmanın bilinen tarih kitaplarına benzemediğidir. Zaten içindekilere göz gezdirildiğinde, ilk bakışta bu durum anlaşılır. Bu eserde yazar, sadece bir tarihçi olarak karşımıza çıkmaz; aynı zamanda modern tarihçiliğin güzel bir uygulaması olarak, belirlenebildiği kadarıyla, tarihin yanında coğrafya, ekonomi, demografi, sosyoloji, etnoloji, antropoloji, sanat tarihi ve mimari gibi ilim disiplinlerinden yararlanmış ve bunların bir terkibi yapılmıştır. Bu sebeple eser, Türkiye'de örneği az bulunan modern tarih metodunu kullanması hasebiyle, bir kat daha kıymet kazanmaktadır. Bu ifade, kitabın muhteviyatı görüldükten sonra daha fazla bir anlam kazanacaktır.

Eserin girişi, "Kaynaklar", "Yatağan adı" ve "Yeri" şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. Müellif söze, "Yatağan'ın en önemli kaynağı bizzat kendisidir" ifadesiyle başlar ki, temel kaynak olarak yerleşme merkezinin alındığını belirtir. Bu cümlenin içinde aynı zamanda çalışmanın metodu da gizlidir. Fakat burada kastedilen Yatağan'ın sadece mevcut fizikî yapısı değil, "aynı zamanda yaşayan ve nesilden nesile devam eden canlı bir oluşum"dur. Yazarın Yatağan'ı bu şekilde bir kaynak olarak rahatlıkla kullanabilmesi, bölgede uzun süre yaşamış olmasının bir neticesidir ve bu durum işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Yazarın kullandığı diğer kaynaklar arasında Yatağan'da bulunan tarihi kalıntılar, vesikalar (ki bunlar Başbakanlık Arşivi, Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı kadimesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki resmî vesikaların yanısıra Yatağanlılar'ın elinde bulunan özel vesikalardan müteşekkildir.) kitap ve makaleler vardır. Kitap ve makalalerin içinde, seyahatnâmeler, salnâmeler, mahallî tarihler, yayınlanmamış tezler, gazete ve dergiler ile diğer eserler bulunuyor; bunlar tek tek belirtilmiştir. "Yatağan adı" başlığını taşıyan bölümde ise önce adı ile ilgili bilgiler tartışıldıktan sonra bu ismin Türkiye çapında "yaygınlığı" araştırılmıştır. Son olarak, Yatağan'ın "yeri" belirtilerek giriş bölümüne son verilir.

"I. Bölüm", "Tabii Çevre" başlığı taşıyor. Bu bölümün alt başlıkları; "Toprakla ilgili hususiyetler": "İklim ve sular", "Yetişen canlı varlığı" şeklinde sıralanmaktadır. Bu tasnif, konunun ne şekilde ele alındığını gösterdiği gibi insan ile çevrenin ayrılmaz bir bütün olduğunu da ifade etmektedir. Bu merhalede, bizlere fiziki çevrenin bir tarih çalışmasında gözardı edilemeyeceği hatırlatılmaktadır. Müellif, bu bölümü hazırlarken gözlem derleme, vesikalardaki ve telif eserlerdeki bilgilerin bir terkibini yaparak, modern tarih metoduna ait örnekler sunmaktadır.

"İnsan ve iskân" adını taşıyan ikinci bölüm, beş alt bölüme ayrılmıştır: "Yatağan ve çevresinde iskân", "XVI. yüzyılda Yatağan ve çevresi", "Yatağan'ın son yüzyıllarda nüfus gelişmesi", "Yatağan'ın son yüzyıllardaki iç durumu", "Yatağan halkı". Yazar bu bölümde, bölgenin ilk kez yerleşime açılmasını milâddan önce ikibinli yıllara kadar götürmektedir: Bu sonuca, bugüne intikal eden "Asar'daki Çavıristanlık", "Manastır'daki izler ve keramik" buluntularından ulaşmaktadır; yine de, bu tarihi yeni verilerle daha da eskiye götürmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu açıklamayı Eti, Yunan ve Roma dönemlerindeki

Yatağan'ın durumuna temasla Türklerin ilk yerleşmeleri konusu takip ediyor. Türkler'den önce bölgenin çok gelişmediğini, çünkü bunu ortaya koyacak tarihi kalıntıların yeterli olmadığını belirtmektedir. Bu sebeple bölge, Türklerle birlikte hayat bulmuştur. Bu sonuca, bölgenin coğrafî mekânlarına verilen isimlerden de ulaşılabilir ki XII. asrın ikinci yarısından itibaren yerleşmeye başlayan Türkler'in bölgeye hemen kendi isimlerini verdikleri görülmektedir. XVI. asırda yapılan tahrirde de bu durum görüldüğü gibi aynı zamanda Yatağan'da müslümanlardan başka vergi mükellefinin bulunmaması, coğrafi Türkleşme'nin nüfus yönünden Türkleşme ile bütünleştiği anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler ve Yatağan'ın XX. asrın başlarına kadarki gelişmesi, XVI. asırdaki yapılan tahrirler ve XVII. asır avarız kayıtlarından elde edilerek takip edilmektedir. XVIII. asır nüfusu için de yabancı seyyahların gözlemine müracaat edilmektedir. Yazarın da bizzat belirttiği gibi diğer bölgeler için de umumiyetle geçerli olan XVII. ve XVIII. asırlarda nüfusa ait bilgiler XVI., XIX. ve XX. asırlara nazaran yetersizdir; fakat bu durum mümkün olduğu kadar giderilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm, Yatağan'ın son asırdaki iç durumu ile ilgili olarak yazarın kaynaklardan elde ettiği veya bizzat gözlediği ve derlediği bilgilere dayanarak Yatağan insanını ve bu insanın çevresini anlatarak sona eriyor.

Üçüncü bölümün başlığı: "Tarihî mirâs". Bu bölüm, "Tarihî geçmiş, olaylar", "Kalıntılar: eskiden kalanlar", "İdarî geçmiş", "eğitim ve maarif" şeklinde ana başlıklara ayrılmıştır. İlk bölüm, Yatağan'ın Türkler'den önceki ve Türklerin Anadolu'ya 1071'den itibariyle gelmesiyle birlikte Yatağan ve çevresinde meydana gelen olayları ihtiva ediyor. Ayrıca, son olarak da, Yatağan'lıların çeşitli zamanlarda yakın çevredeki yerleşim birimleri ile yaptığı 'niza'lar ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümün diğer bir alt başlığı olan kalıntılar kısmında da Yatağan'da mevcut bütün kalıntılar ele alınmıştır. Cami gibi günlük hayatta fonksiyonunu hâlâ sürdürenlerin yanısıra medrese, tekke ve zaviye gibi toplum içinde bugün fonksiyonu bulunmayan kültürel değerlerin hiçbir iz bırakmadan yok olup gitmelerine bir nebze olsun engel olmak amacıyla ele alınmış ve incelenmiştir. Yazar, aynı zamanda bazı mimarî yapıların plan ve görüşlerini de vererek, yapılan açıklamaları daha müşahhas hale getirmiştir. Bu bölümde göze çarpan özellik, Yatağan'da Türkler'den öncesine ait ayakta kalan hiçbir yapının mevcut olmamasıdır; Sadece bazı bölgelerde keramik parçaları ve isimlerden kaynaklanan (manastır gibi) izler vardır.

"İdarî geçmiş" isimli alt başlıkta, Yatağan ve çevresinin günümüze (1980) kadar gelen gelişmesi verilmiştir. Özellikle Osmanlı dönemine ait idarî ve iktisadî birimlerin karmaşık bölünmelerini, bazı kavramlara da açıklık getirirken çözümleyen yazar bilhassa son dönemlere ait idarî yapının tesbitinde canlı kaynaklardan yararlanmıştır.

Üçüncü bölümün dört ana başlığından sonuncusu olan "Eğitim ve maarif"de, mühim açıklamalar bulunmaktadır. Burada, eğitimle ilgili bütün müesseseler ele alınmış, tesbit edilen hocaları da isimen zikredilmiştir. Ayrıca, bu eğitim müesseselerinin Cumhuriyet döneminde aldığı şekiller de, ele alınanlar arasında. Asıl ilginç olan husus, yazarın medrese hayatını en ince teferruatına kadar anlatması, tasvir etmesi ve nadir elde edilebilecek bilgilere ulaşabilmesidir.

Çalışmanın dördüncü bölümünün başlığı "Geçim kaynakları" ismini taşımaktadır. Burada, sırasıyla "hayvancılık", "ziraat", "sanat", "ticaret" ve "diğer geçim kaynakları" ele alınmıştır. Yazarın ifadesiyle, "Yatağanlılar'ın tek bir işi veya mesleği yoktur; geçim kaynakları, iç içe girmiştir;" hayvanı olanların aynı zamanda toprağı, çiftçilik yapanların da ziraat için gerekli hayvanları yanında, koyun ve tavuk gibi diğerleri de bulunabilir. San'at ehlinin de toprağı ve birkaç hayvanı olabilir. Hattâ, müderrislerin asıl geçim kaynağı medrese geliri değil, ziraattan elde edilen gelirler olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple medrese görevi fahrî ve özel bir hizmet olmuştur.

Çalışmanın son bölümü ise "Gündelik hayat" başlığını taşıyor. Alt başlıklar; "aile, insan", "ev", "gündelik hayatın öteki yönleri", "Yatağan ile ilgili bazı hususlar".

Aile ve insanın ele alındığı alt başlıkta yazar, "gündelik hayatta, bir aile esas alınmış, buna bağlı olarak öteki meselelere gidilmiştir" diyor. Aile içindeki fertlerin yaş gruplarına göre hayatları ayrı ayrı ele alınmıştır. Bunun yanısıra günlük hayatta kullanılan eşyaların görünüş ve planları ve yapılan "aş", "tatlı" gibi yiyeceklerin tarifleri verilmiştir. Diğer yanda günlük hayatta kullanılan takvim ile ilgili bilgiler sergilenmektedir. Bu olağan işlerin yanısıra olağanüstü olayların (bayram, eğlence, hastalık vb.) tasvirleri de ihmal edilmemiştir.

Çalışma, Yatağan'la ilgili "diğer perâkende bilgiler" ve "Yatağan'da güzel gelenekler", "olumsuzluklar" ismini taşıyan başlıklarla son buluyor.

Son iki bölüm daha çok saha araştırmasına ve gözlemlere dayanmakta, buna canlı kaynakların verdiği eskiye ait bilgiler ile tarihî kaynak ve vesikalardaki kayıtlar da ilave edilmektedir. Böylece orjinal ve modern tarih çalışması örneği ortaya konulmuştur. Bu sebeple, genç tarihçilerin bu çalışmadan alacakları çok ders ve öğrenecekleri çok şey vardır. Eserin yegâne olumsuz yanı, kitabın yurt dışında basılmasından dolayı temin etme veya görebilme imkânının çok sınırlı olmasıdır. Zaten, bu eserin tanıtılmasına âmil hususlardan birisi de, bu kitabın görülebilmesinin güç olmasıdır. Temennimiz, bu çalışmanın Türkiye'de de basılması ve yeni neslin elinde modern tarih çalışmasına ait bir örnek, bir rehber eser olarak kullanılmasına vesile olunmasıdır. Bu eser, sadece genç tarihçiler için bir rehber değil, herkesin istifade edebileceği, herkesin bir şeyler öğrenebileceği bir çalışmadır.

Memleket sevgisinin ve ilim aşkının bir tezahürü olarak ortaya çıkan bu eserin çalışma modeli ve metodunun tarihçilere ilham kaynağı olması hiç şüphesiz kıymetini daha da artıracaktır. □

[1] Tuncer Baykara, *XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti*, (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1965.

[2] Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, 2. kısım (1070-1429), İstanbul, 1969.

[3] Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniversitesi, İzmir, 1979.

[4] Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara, 1985.

[5] Tuncer Baykara, *Türk Şehri (XI. Yüzyıla kadar), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1970.*

[6] *Bunlardan bazıları için bkz. Tuncer Baykara, "Kök Boya", İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, cilt VII, İstanbul 1965; "XIX. Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 25, İstanbul 1969; "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, cilt VI, İstanbul, 1976.

[7] Sakarya ve Karabük'ün teşekkülü, şehirleşmesi ve sanayileşmesi gibi hususları ihtiva eden ve bunların sonucunda meydana gelen değişme ve gelişmeleri inceleyen yazılar için bkz. *Sosyoloji Konferansları*, I. -IV. Kitaplar, İstanbul, 1968-72. Ereğli için bkz. Mübeccel Kıray, *Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Şehir Kasabası*, Ankara, 1964. İzmir ve Kayseri için bkz. Emre Kongar, *Türkiye Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1986.

MUHİDDİN TUŞ

Hans Rohde'in Üç Kitabı

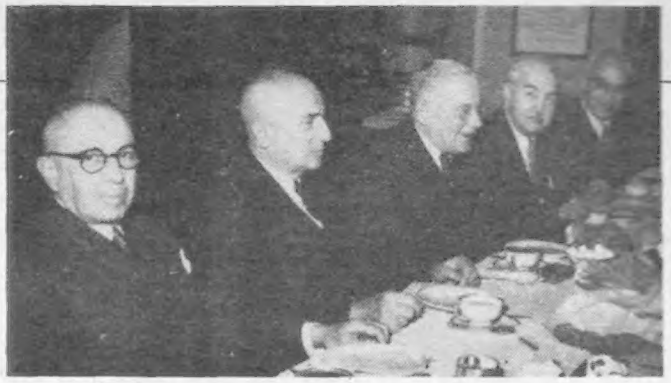

Rohde Türkiye'yi ziyaretinde Türk gazetecileriyle birlikte (1952) ortada H.Rohde sağında A.Emin Yalman.

BU yazıda Hans Rohde'nin (H.Rohde için bkz. "Türkiye'de Bir Alman Subayı. Nazi Almanyası'nın Ankara Ateşemiliteri (1936-1944) General H.Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde ile Bir Konuşma", (Röportaj: Cemil Koçak), *Tarih ve Toplum*, Sayı: 5 (Mayıs 1984).

Balkan Savaşı'na ilişkin üç kitabını tanıtmak istiyorum.

1.) Meine Erlebnisse im Balkankrieg, und kleine Skizzen aus dem Türkischen Soldatenleben (Balkan Savaşı Anılarım ve Türk Askerlerinin Yaşamından Bazı Küçük Öyküler), Paul Baumann Verlag, Charlottenburg, 1931.

Rohde'nin ilk kitabı (tıpkı Hochwaechter'inki gibi; bkz. Cemil Koçak, "Balkan Savaşı Üstüne", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 25 [Ocak 1986]). Balkan Savaşı sırasında tutulmuş bir günlük. Günlük, Rohde'nin Hayfa'da görevli bulunduğu sırada, 3 Ekim 1912 günü başlıyor. Günlükte bazı günler hiç not tutulmamış, bazı günler ise aksine olaylar uzun uzun anlatılmış; not alınmamış günlerdeki önemli olaylar ise, daha sonra ilk fırsatta kaleme alınan günde belirtilmiş.

Günlük iki ayrı bölümde altı kısımdan oluşuyor:

I. Bölüm:

1. Suriye ve Filistin'de Seferberlik
2. İstanbul'a Yolculuk
3. Çatalca'da Meydan Muharebesi, Bademköy'de Kolera
4. Nâzım Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde. Çatalca'da Mütareke

II. Bölüm:

1. İstanbul'a Dönüş. Çatalca'da ve Çanakkale Boğazı'nda
2. Çanakkale'de Fahri Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde Emir Subaylığı

Günlüğün ilk sayfaları Arap bölgelerindeki seferberliği ve bu bölgelerden Anadolu'ya yapılan asker sevkiyatını anlatmaktadır. Güney vilâyetlerindeki seferberlik karışıklığı İstanbul'dakinden daha farklı değildir.

Savaşın patlak vermesi üzerine Rohde de (birçok Alman subayı gibi) cephede görev almak için başvuruda bulunur. Bu başvurusuna ancak 27/28 Ekim'de bir yanıt alabilir. Yanıtta Rohde'nin 14 Kasım'dan itibaren iki ay süre ile Almanya'da tatil yapacağı açıklanmaktadır. Rohde bunun üzerine, Almanya'ya tatile gitmek üzere, 13 Kasım'da İstanbul'a gelir. Yolculuğu bir hayli maceralıdır. Cephede görev almak için bu kez İstanbul'da Harbiye Nezareti nezdinde talepte bulunur. Talebinin yerine getirilmesi için kendisinden (diğer Alman subaylarından da talep edildiği gibi) Alman vatandaşlığından ayrılması istenir. Rohde bunu kabul etmez ve duruma bir çare aramak üzere bir süre daha İstanbul'da kalmaya karar verir. Burada diğer Alman subaylarla ilişki kurar. (Balkan Savaşı'na Osmanlı Ordusu'nda katılmak isteyen birçok Alman subayı bulunduğu, ancak bunlardan pek az bir kısmının -o da muhtemelen ancak özel ilişkileri sayesinde- savaşa fiilen katılma şansı bulabildiği ve bunun da pek küçük bir sayı olduğu Rohde'nin kitaplarından anlaşılmaktadır).

Mahmud Muhtar Paşa'nın da (bkz. Cemil Koçak, "Balkan Savaşı Üstüne", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 25 [Ocak 1986]), Rohde'nin de belirttikleri gibi, keşif uçuşu yapabilecek Alman pilotlarından yararlanmak elde varolan birkaç uçağın birbirlerinden farklı olması ve her farklı model için ancak o modeli bilen pilota ihtiyaç olması ve uçaklardaki arızalar nedeniyle, ancak dar ölçülerde mümkün olmuştur.

Rohde, İstanbul'a geldiğinde, 13 Kasım günü, ilk izlenimi olarak, İstanbul'un savaşa karşı olan kayıtsızlığını, düşman ordularının kente 50 km. yaklaşmışken kentte barış zamanındaki gibi bir havanın egemen olduğunu yarı hayretle yazıyor.

Rohde 17 Kasım'dan itibaren bulunduğu Çatalca savunma hattındaki koleranın ürkütücülüğünü (her yerde bulunamayacak başka cephe fotoğrafları ile de destekleyerek) anlatmaktadır.

Rohde'nin Çatalca cephesinde bulunmasının resmî bir yönü yoktur; o, bir anlamda askeri gözlemcidir, bir anlamda da savaş sırasında cephede fiilen kurmaylık görevi görür. Cephede bulunmasını ise, iki yıl önce (1910) Rohde'nin Osmanlı Ordusu'nda resmî görev almasını sağlayan ve savaş sırasında da ordu Kurmay Başkanı olan İzzet Paşa sağlamıştır. Rohde 24 Kasım'dan itibaren Nâzım Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde görev alır. Diğer Alman subaylar gibi, Osmanlı Ordusu'nun Çatalca hattındaki savunmasından övgüyle söz eden Rohde, mütareke görüşmeleri hakkında ayrıntılı ve ilginç gözlemlerde bulunmaktadır.

Rohde 10 Aralık'ta İstanbul'u terk eder ve tatil için -bu kez gerçekten- Almanya'ya gider. Ancak tatili biter bitmez 8 Şubat 1913'te yeniden İstanbul'a döner. Rohde, dönüşünde bu kez yepyeni bir manzara tasvir etmektedir: Almanya'ya gitmeden önceki durumla, dönüşündeki askerî ve sivil alandaki durumu kıyaslamakta ve Aralık ayından beri olan büyük değişimi övgü ile anlatmaktadır.

Rohde 20 Şubat'ta Çanakkale'ye gelir. 26 Şubat'ta burada Fahri Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde Emir Subayı olarak görev alır. Bu sırada Mustafa Kemal (Atatürk) ile tanışır; Binbaşı Mustafa Kemal'in Rohde'nin aynı görevi karargâhta kalarak sürdürmesini istemesi üzerine (oysa Rohde'nin bu sırada Bolayır'daki birliğine gitmesi gerekmektedir), Mustafa Kemal bizzat Fethi (Okyar)'a bir tavsiye mektubu yazar.

Balkan Savaşı sırasında orduda Fransız yanlısı subay sayısında azalma olurken, Almanya'ya karşı son derece olumlu bir havanın subaylar arasında egemen olduğunu Rohde özellikle vurgulamaktadır.

Günlüğünde Bolayır savaşlarını da anlatan Rohde, Balkan Savaşı'nda deniz harekâtına özellikle değinmektedir. (Bu sırada savaşta görev alan Alman savaş gemileri "Goeben" ile "Breslau"nun yanında "Hamidiye"nin kahramanlıkları da övülmektedir).

Rohde 14 Nisan'da yeniden İstanbul'a gelir; 25 Nisan'da Çanakkale'ye döner; zaten günlük de 15 Mayıs günü alınmış notlarla son bulmaktadır.

Rohde'nin Balkan Savaşı sırasındaki faaliyetleri bu tarihte İstanbul'daki yeni ve acemi askerlerin eğitilmesi için kullanılan kışlanın komutanlığına getirilmesi yolundaki talebinin İzzet Paşa tarafından kabul edilmesi üzerine, sona ermiştir.

Rohde'nin 141 sayfa tutan günlüğü, savaşı anlatmaktan çok (kitabın adında da haklı olarak belirtildiği gibi) askerleri ve hayatlarını anlatmaktadır.

Rohde'nin daha çok askeri-teknik

yönden önemsenebilecek iki kitabından ilki, Balkan Savaşı'nda kara ve deniz harekâtının anlatıldığı kitaptır.

2.) Die Operationen an den Dardanellen im Balkankriege 1912/13, (1912/13 Balkan Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'nda Askerî Harekât), Verlag von Eisenschmidt, Berlin, 1914.

Bu kitapta altı Bölüm halinde; öncelikle 1912 yılının Ekim ayının son günlerinde cereyan eden Lüleburgaz muharebesinden sonra Bolayır muharebesine kadar olan sürede savaşın aldığı biçim ve olayların gelişimi anlatılmaktadır. Ancak sözkonusu anlatımın tamamen askerî-teknik bir anlatım olduğu bir kez daha belirtilmelidir. Rohde'nin özellikle deniz harekâtına olan ilgisi bu vesile ile de açığa çıkmaktadır. Rohde, Osmanlı Ordusu'nun Marmara kıyılarına yaptığı çıkarma denemesini anlatmaktadır. Kitapta daha sonra mütarekeye kadar olan dönem ile Çanakkale, Boğazlar ve Bolayır civarındaki savaşın gelişimi -iki Bölüm halinde- anlatılmaktadır. Kitabın son bölümü ise, Rohde'nin savaşa ilişkin olarak ortaya koyduğu kişisel nitelikteki askeri görüşlerine ayrılmıştır. "Dersler ve Gözlemler" adını taşıyan bu Bölümde Rohde, savaşa ilişkin askerî analizinin sadece kendi görüşleri olduğunu vurguladıktan sonra, bu kısımda ortaya konulan görüşlerin, gerçekte olduklarından daha fazla vurgulanmış olabileceğini, çünkü analizin büyük ölçüde kişisel etkilenmelerden kaynaklandığını belirtmektedir.

Rohde'nin üçüncü kitabı ise, Ege, Akdeniz ve Marmara'daki deniz harekâtının anlatıldığı kitaptır.

3.) Die Ereignisse zur See und das Zusammenwirken von Heer und Flotte im Balkankrieg 1912/13, (1912/13 Balkan Savaşı'nda Deniz Harekâtı ve Kara ve Deniz Kuvvetlerinin İşbirliği), Verlag von Eisenschmidt, Berlin, 1914.

Rohde bu kitapta da, diğerinde olduğu gibi, askerî harekâtı adeta günü gününe tasvir etmektedir. Bu kez deniz harekâtına ayrılan kısımlar daha geniştir ve kara kuvvetleri ile deniz kuvvetleri arasındaki işbirliği ön plana çıkmıştır. Kitapta ayrıca, bu sıradaki Osmanlı Donanması'nı Bulgar ve Yunan Donanmaları ile karşılaştıran birkaç tane de tablo vardır.

Kitabın sonunda, savaşa ilişkin askerî haritanın yanı sıra, Osmanlı Ordusu'nun savaş sırasındaki komuta kademeleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Ayrıca son iki kitap da kapsadıkları askerî emirler bakımından askerî tarih açısından önemlidir.

Rohde'nin üçüncü kitabının bir başka önemi, Balkan Savaşı'ndaki deniz savaşlarının önemini vurgulayarak gözler önüne sermesidir. İkinci ve üçüncü kitaplarda (öyle her yerde rastlanan türden, basmakalıp olmayan) önemli ve ilginç cephe fotoğrafları ile toplu halde komuta heyetindeki subay gruplarının resimleri bulunmaktadır ki, bunları muhtemelen bizzat Rohde çekmiştir. İlk kitapta yer alan bir fotoğrafta da, o sırada Bolayır'da bulunan Mustafa Kemal ile Fethi (Okyar)'ın birlikte bir fotoğrafı var ki, bu fotoğrafı daha önce herhangi bir yerde gördüğümü hatırlamıyorum (Resimde M.Kemal'in elleri cebindedir ve kameraya yan dönmüştür; Fethi [Okyar] ise ağzında sigara ile poz vermiştir; fotoğrafta birkaç kişi daha var). □

CEMİL KOÇAK

HAVASS/SÜREÇ
Yayıncılıkta 10. Yıl

4 yeni kitap

Bir Tarih Laboratuarı: BALKANLAR
William M. Sloane çev.: Sibel Özbudun

"... Bugünümüze ışık tutan, dünümüzü öğrenip anlamak isteyenler için temel bir başvuru kitabı... Sloane'in kitabı tarihe meraklı her aydının kitaplığında yerini almalı" (Nokta, 1 Kasım 1987)

DOĞU BÜYÜSÜ
İdris Şah çev.: Osman Yener

"Büyü gibi, alışılmış düşünce kalıplarının dışında değerlendirilmesi gereken bir konuda Şah, eski Arap bilginlerinin ayrıntılara önem veren, aklı ve mantığı aşan olaylara alçakgönüllü bir merakla yaklaşan üslubuyla pek ayırdında olmadığımız dünyaları aydınlatıyor." (Varlık, Kasım 1987)

HZ. MUHAMMED ve İSLAM KÜLTÜRÜ
August Bebel çev.: Veysel Atayman

Sosyal demokrasinin kurucu ve en önemli kuramcılarından Bebel'in bu pek bilinmeyen kitabı, İslam ve Hristiyan kültürleri arasında bir karşılaştırmayla birlikte, İslam mirasının Batı uygarlığına önemli katkılarının ayrıntılı bir dökümü niteliğini taşıyor.

Kanuni Sultan Süleyman Devrinde
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN YÖNETİMİ
Albert Howe Lybyer çev.: Seçkin Cılızoğlu

Osmanlı yönetim aygıtını en yetkin halini aldığı bir dönemde, Kanuni Sultan Süleyman devrinde irdeleyen araştırma, aynı zamanda Osmanlı'da iki temel kurumun, Din ve Devlet kurumlarının kıyaslama ve ilişkilerini ayrıntılı biçimde inceleyen, Osmanlı tarihi konusunda temel bir kaynak oluşturacak, önemli bir çalışmadır.

süreç Yayıncılık Piyerloti Cad. 47-49 D.8 Çemberlitaş/İSTANBUL Tel: 526 85 27